

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВЕРЛОС НАТАЛЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 342.41:340.132.2:340.134(477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

РЕЦЕПЦІЯ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Н.В.Верлос

Науковий консультант **БАТАНОВ ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ**
доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник
відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту
держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Національний авіаційний університет, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей рецепції як конституційно-правового феномену та процесу. Авторкою дисертаційної роботи проаналізовано основні доктринальні підходи до розуміння етимології та семантики терміну «рецепція», здійснено його відмежування від суміжних та споріднених правових категорій, запропоновано визначення поняття «рецепція у конституційному праві (конституційно-правова рецепція)» - це конституційно-правовий феномен та процес міждержавної політико-правової взаємодії, що має крестемпоральний характер та полягає у можливості чи необхідності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку.

Визначено поняття та структуру механізму рецепції в конституційному праві, досліджено структуру механізму рецепції з урахуванням специфіки конституційного права як фундаментальної та пріоритетної галузі національного права. Проаналізовано її базові елементи (об'єкти, суб'єкти, форми та методи) та блоки: доктринально-правовий (теоретико-правовий); нормативно-правовий; культурно-правовий (ідеологічний); інституційно-правовий; організаційно-правовий; економіко-правовий.

Обґрунтовано авторську позицію щодо розуміння форми рецепції в конституційному праві як діалектичної єдності зовнішнього прояву

міждержавної правової взаємодії та внутрішньої системно-структурної організації політико-правового процесу модернізації та розвитку конституційного права із застосуванням зарубіжного чи міжнародного правового матеріалу. Запропоновано форму рецепції поділяти на зовнішню (конституційні запозичення, конституційну експансію та конституційний консенсус) та внутрішню (правоутворення, правореалізацію та правозастосування).

Запропоновано метод рецепції в конституційному праві визначати як систему нормативно-визначених та організаційно-забезпечених способів, засобів та прийомів, що застосовуються у процесі сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку. Пропонується до загальних методів конституційно-правового регулювання, які впливають на процес рецепції відносити основні методи: субординаційний (імперативний) та координаційний (диспозитивний) з домінуванням імперативного, а також додаткові, серед яких методи: загальної регламентації, конституційного нормозакріплення, конституційного устанавлення, декларацій, рекомендацій, конституційного зобов'язання, конституційного дозволу, конституційної заборони, державно-владного впливу, конкретного конституційного регулювання.

Окрема увага акцентується на спеціальних методах рецепції в конституційному праві, до яких пропонується відносити: метод аксіоматичної конституційно-правової інсталяції, метод дискреційної конституційно-правової трансформації; метод аксіологічної конституційної універсалізації; метод конституційної інтерпретації.

Здійснено поглиблену класифікацію рецепції в конституційному праві за такими критеріями: за кількістю суб'єктів; за ступенем вольового впливу суб'єктів; за методами сприйняття та впровадження; за правовими наслідками; за ступенем активності суб'єктів; за ступенем інтенсивності

конституційно-правової модернізації; за ступенем організованості процесу; за формою сприйняття; за територією; за об'єктами конституційно-правової рецепції.

Досліджено праксеологічні проблеми конституційно-правової рецепції в процесі євроінтеграції та конституційно-правової модернізації, зокрема в сфері прав людини, організації та здійснення публічної влади. Наголошено, що рецепція в умовах євроінтеграції переважно відбувається у формі конституційно-правового консенсусу, що характеризується як інтерактивний, добровільний, багатосторонній процес міждержавної політико-правової взаємодії основною метою якого є сприяння, впровадження та засвоєння міжнародно-правових системою конституційного права країною-реципієнтом.

Проаналізовано особливості впливу рецепції на розвиток конституційного права в умовах глобалізації та реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму. Наголошується на необхідності модернізації конституційного виміру функціонування сучасної демократичної держави в контексті вирішення глобальних проблем людства через встановлення транснаціонального (а в перспективі – глобального) конституційного правопорядку.

Пропонується інноваційний потенціал конституційно-правової рецепції визначати як інституційно-системний механізм сприйняття, впровадження та засвоєння новітніх конституційно-правових правових ідей, принципів, норм із поступовим їх впровадженням, що базується на використанні нових науково-технічних винаходів в процесі підвищення ефективності функціонування окремих конституційно-правових інститутів. Акцентується увага на тому, що саме конституційно-правові інновації в кінцевому рахунку призводять до якісного оновлення усієї правової системи.

Акцентовано увагу на тому, що конституційно-правові інновації обумовлені розвитком науки і техніки, зокрема генної інженерії та геномної

медицини, нанотехнологій, біомедичних технологій (кіборгізації, біопринтингу), штучного інтелекту (в т.ч. робототехніки,) та ін. Під впливом цих факторів з'являється оновлена система конституційних прав людини на сурогатне материнство, штучне запліднення, гендерну ідентичність (зміна статі), клонування, трансплантацію органів, інсоляцію та ін.

Доведено, що паралельно із рецепцією конструктивних конституційних інновацій, до правової системи можуть проникнути і деструктивні новації, пов'язані зі зловживанням правом, які стають дестабілізуючим фактором конституційно-правової модернізації і можуть сприяти порушенню прав людини, і, навіть, представляти загрозу суверенітету та національній безпеці держави в інформаційній, екологічній, економічній, біологічній та ін. сферах життєдіяльності.

Наголошується, що деструктивними наслідками конституційно-правової рецепції можуть бути: дисгармонізація, конституційно-правова мутація, конституційна комплікація, конституційна декультурація і нарешті деформація конституційної правосвідомості та конституційна анігіляція.

Пропонується для запобігання виникненню зазначених деформацій та ризиків в процесі рецепції конституційно-правових інновацій необхідно дотримуватись таких умов: 1) рецепцію будь-яких конституційно-правових інновацій необхідно здійснювати формуючи завчасно правосвідомість громадян до цього процесу, адже запозичення здійснені непідготовленим суспільством може призвести до відторгнення, деформації чи викривлених уявлень про запроваджені інститути; 2) в процесі рецепції будь-якого конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми необхідно чітко закріплювати моделі фактичних обставин пов'язаних з інноваціями; 3) поряд із нормативним закріпленням конституційно-правових інновацій необхідно одночасно передбачати і механізм відповідальності; 4) приймаючи рішення про рецепцію конституційно-правових інновацій слід зважати на матеріально-технічні та фінансово-економічні можливості держави для ефективного їх сприйняття та

засвоєння, а також на якість інноваційного мислення суб'єктів конституційного правовикористання

Ключові слова: конституція, транснаціональний конституціоналізм, рецепція в конституційному праві, конституційні запозичення, конституційна експансія, конституційний консенсус

ABSTRACT

Verlos N.V. Reception in constitutional law of Ukraine. - Qualifying scientific work with the manuscript copyright.

The dissertation for obtaining a scientific degree of the Doctor of Juridical Sciences on a speciality 12.00.02 - Constitutional law; Municipal law. - National Aviation University, Kyiv, 2021.

The dissertation is focused on the research of the peculiarities of reception as a constitutional and legal phenomenon and procedure. The author analyses the main doctrinal approaches to understanding the etymology and semantics of the term “reception”, distinguishes it from related legal categories, proposes the definition of “reception in constitutional law (constitutional and legal reception)”, i.e. a constitutional and legal phenomenon and procedure of interstate political and legal interaction, which is cross-temporal in nature and reflects the possibility or necessity of perception, implementation and assimilation of foreign constitutional and legal material or international regulation by the national system of constitutional law to modernize and develop it.

The concept and structure of the mechanism of reception in constitutional law are defined. Its structure is studied taking into account the specificity of constitutional law as a fundamental and priority branch of national law. The basic elements (objects, subjects, forms, and methods) and blocks of reception are analyzed: doctrinal and legal (theoretical and legal); regulatory; cultural and legal (ideological); institutional and legal; organizational and legal; economic and legal.

The work also justifies the author's position on understanding the form of reception in constitutional law as a dialectical unity of external manifestation of interstate legal interaction and internal systemic and structural organization of the political and legal process of modernization and development of constitutional law with the use of foreign or international legal material is substantiated. It is proposed to divide the form of reception into external (constitutional borrowings, constitutional expansion and constitutional consensus) and internal (law-making, law realization and law enforcement).

It is suggested to define the method of reception in constitutional law as a system of regulatory specified and organizationally provided methods, means and techniques used in the process of perception, introduction and assimilation of foreign constitutional and legal material or international and legal rule by the national system of constitutional law to develop and modernize it. It is proposed to include the following main methods to the methodology of general constitutional and legal regulation that affects the reception process: subordination (imperative) and coordination (dispositive) methods with the dominance of the imperative, as well as additional methods, including general regulation, constitutional introduction, constitutional establishment, declarations, recommendations, constitutional obligation, constitutional permission, constitutional prohibition, public influence, specific constitutional regulation.

Particular attention is paid to the following special methods of reception in constitutional law, which are proposed to include: the axiomatic method of constitutional and legal installation, the discretionary method of constitutional and legal transformation, the axiological method of constitutional universalization, the method of constitutional interpretation.

An in-depth classification of reception in constitutional law is carried out according to the following criteria: number of subjects; degree of volitional influence of the subjects; methods of perception and implementation; legal consequences; degree of activity of the subjects; degree of intensity of

constitutional and legal modernization; the degree of organization; the form of perception; territory; objects of constitutional and legal reception.

There are studied the praxeological problems of constitutional and legal reception in the process of European integration, constitutional and legal modernization, in particular in the field of human rights, organization and exercise of public power. It is emphasized that the reception in the context of European integration mainly takes the form of constitutional and legal consensus, which is characterized as an interactive, voluntary, multilateral process of interstate political and legal cooperation, the main purpose of which is to promote, implement and assimilate constitutional law of the recipient country.

The peculiarities of the influence of reception on the development of constitutional law in the conditions of globalization and realization of the concept of transnational constitutionalism are analysed. The need to modernize the constitutional dimension of the functioning of a modern democratic state in the context of solving the global problems of humankind through the establishment of a transnational (in the long run - global) constitutional order is stressed.

The author proposes to define the innovative potential of constitutional and legal reception as an institutional and systemic mechanism of perception, implementation and assimilation of the latest constitutional and legal ideas, principles, standards, gradual implementation of them based on the use of the latest technological inventions to increase the performance of certain constitutional and legal institutions. It is emphasized that constitutional and legal innovations ultimately lead to a qualitative renewal of the legal system.

It is also underlined that constitutional and legal innovations are due to the development of science and technology, including genetic engineering and genomic medicine, nanotechnology, biomedical technologies (cyborgization, bioprinting), artificial intelligence (including robotics, etc.). Under the influence of these factors, there is an updated system of constitutional human rights to surrogacy, artificial insemination, gender identity (gender reassignment), cloning, organ transplantation, insolation, and others.

It is proved that in parallel with the reception of constructive constitutional innovations, destructive innovations related to abuse of law can penetrate the legal system, which becomes a destabilizing factor of constitutional and legal modernization and can contribute to human rights violations, and even threaten the sovereignty and national state security in information, environmental, economic, biological, etc. spheres of life.

It is emphasized that the destructive consequences of the constitutional and legal reception can be: disharmony, constitutional and legal mutation, constitutional complication, constitutional deculturation and, finally, deformation of the constitutional consciousness and constitutional annihilation.

The author proposes to prevent these deformations and risks during the reception of constitutional and legal innovations. For this purpose, the following conditions must be observed: 1) reception of any constitutional and legal innovations must be carried out by timely forming the legal awareness of citizens to this process because borrowings made by an unprepared society can lead to rejection, deformation or distorted perceptions of the institutions; 2) in the process of reception of any constitutional and legal material or international legal norm, it is necessary to clearly establish models of factual circumstances related to innovations; 3) along with the normative consolidation of constitutional and legal innovations, it is necessary to provide for the mechanism of responsibility at the same time; 4) when deciding on the reception of constitutional and legal innovations, the logistics and financial and economic capabilities of the state for their effective perception and assimilation, as well as the quality of innovative thinking of the subjects of constitutional law enforcement should be taken into account

Keywords: constitution, transnational constitutionalism, reception in constitutional law, constitutional borrowings, constitutional expansion, constitutional consensus

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії (розділи у монографіях)

1. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 364 с. (Рецензія: Стрельцова О. В. Рецензія на монографію Н. В. Верлос «Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу». *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право.* 2020. Вип. 20. С. 157–158. (Видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International», Польща)
2. Verlos N. V. Reception as a general legal and constitutional legal phenomenon. *Jurisprudence issues in the development of legal literacy and legal awareness of citizens: collective monograph* /D. M. Bielov, S. B. Buletsa, Yu. M. Bysaga, Yu. Yu. Bysaga, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. 264 s. С. 216-242.
3. Verlos N. V. Reception of the institutes of the constitutional mechanism for the protection of human rights in Ukraine. *Priority tasks and strategies for the development of jurisprudence: collective monograph* / D. M. Bielov, M. Yu. Vikhliaev, M. V. Hromovchuk, O. Ya. Rohach, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. 168 s. С. 123-144

Наукові статті

4. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві: сутнісна характеристика крізь призму аналізу і синтезу наукової думки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право.* 2014. Вип.8. С.35-45.
5. Верлос Н.В. Рецепція європейських стандартів е-демократії в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет.* 2016. № 3. С.86-92.

6. Верлос Н. В. Конституційні засади рецепції міжнародних електоральних стандартів гендерного квотування у виборче законодавство в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. №2. 2016. С.25-31.
7. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України: онтологічний та доктринальний аспекти. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2017. № 4. С.26-32.
8. Верлос Н.В. Рецепція інституту медіації як альтернативного способу захисту конституційних прав людини і громадянина в Україні *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2018. № 1. С. 29-39. (Index Copernicus).
9. Верлос Н.В. Медіація в процесі вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів. *Вчені записки Таврійського національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Том 29 (68). № 3. С.18-26.
10. Верлос Н.В. Омбудсман в механізмі захисту прав людини в Україні: пошук ефективної моделі в контексті запозичення зарубіжного досвіду *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2018. № 2. С.23-32 (Index Copernicus).
11. Верлос Н.В. Кросконституційний вплив європейських стандартів в процесі становлення конституціоналізму в Україні. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2018. № 3. С.7-14 (Index Copernicus).
12. Верлос Н.В. Інноваційний потенціал рецепції як конституційно-правового феномену. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2019. № 3-4. С.19-27.
13. Верлос Н.В. Розвиток конституційного права України в умовах цифрової трансформації: механізм рецепції міжнародних стандартів. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2020. № 1. С.21-25

14. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С.129-133.
15. Верлос Н.В. Рецепція у зарубіжній правовій доктрині: проблеми концептуалізації в контексті конституційного розвитку. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2020. № 3. С.159-164.
16. Верлос Н.В. Доктринальні підходи до визначення поняття «рецепція» у конституційному праві. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. Том 11. № 3. С.23-32.
17. Верлос Н.В. Рецепція в конституційному праві: проблеми визначення доктринальної дефініції. *Часопис Київського університету права*. 2020. №3. С.88-92.
18. Верлос Н.В. Механізм рецепції в конституційному праві: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2020. №4. С.409-412.
19. Верлос Н.В. Проблеми розмежування рецепції права та правової акультурації: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2020. №5. С.235-238.
20. Верлос Н.В. Рецепція у муніципальному праві. *Право України*. 2020. №10. 110-122.

Зарубіжні статті

21. Верлос Н.В. Телеологічні домінанти рецепції в умовах реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №1. Ч.3 С.34-42
22. Verlos N.V. Reception of the e-democracy institute in Ukraine in the modern conditions of constitutional reformation. *East European Science Journal*. 2018. №31. P.48-51

23. Kolomoets T., Verlos N., Pyrozhkova Y. A Gift for a Public servant – a manifestation of respect, reward or means of unlawful influence / *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. № 1. P. 227–234. (Index Copernicus Publishing, Inc., ESCI by Web of Science, Directory of Open Access Journals (DOAJ) (особистий внесок здобувача – авторка самостійно здійснила аналіз останніх досліджень і публікацій по обраній тематиці та зробила ряд висновків та пропозицій)
24. Batanov, O., Verlos, N., Lotiuk, O., & Sinkevych, O. (2020). Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. *Amazonia Investiga*, Vol 9 No 29 (2020), 273-281 (Index Web of Science) (особистий внесок здобувача – авторка самостійно здійснила аналіз останніх досліджень і публікацій по обраній тематиці та зробила ряд висновків та пропозицій)

Тези доповідей та наукові повідомлення

25. Верлос Н.В. Проблеми застосування рецепції як засобу конституційного реформування в сучасних умовах євроінтеграції. Юридична освіта та юридична наука в Україні: витоки, сучасність, перспективи: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м.Запоріжжя, 16-17 жовтня 2014 року / За аг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С.31-33.
26. Верлос Н.В. Рецепція європейського права в сучасному процесі конституційного реформування. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17 листопада 2014 р. / За заг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С.15–17.
27. Верлос Н.В. Соборність як провідний принцип національної єдності. Соборність України: історичне минуле, сучасні виклики, прогнози на майбутнє: матеріали міжрегіональної відео конференції 22 січня 2015 року / М. Горідько, Т. Коломоєць, В. Мільчев, М. Іванов, Т. Лушагіна, Є. Цокур,

- С. Адамович, Б. Волошинський, Р. Сливка, В. Бойко, Т. Демченко. Чернігів: ЦППК, 2015. С. 5-7.
28. Верлос Н.В. Контрадикторність підходів до розуміння «рецепції» як правового феномену. Запорізькі правові читання: тези доповідей щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25 травня 2015 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.64-67.
29. Верлос Н.В. Проблемы рецепирования отдельных форм электронной демократии в условиях конституционно-правовой модернизации в Украине / Информационные технологии и право (Правовая информатизация – 2015) : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 28 мая 2015 г.) / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь; под общ. ред. Е. И. Коваленко. электрон. дан. Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2015. С.79-83
30. Верлос Н.В. Сутнісні особливості визначення рецепції як правового феномену. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Запоріжжя, 12 листопада 2015 р. / За заг. ред.. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.31–34.
31. Верлос Н.В. Гендерна рівність у виборчому процесі: проблеми рецепції на сучасному етапі державотворення. Запорізькі правові читання: Тези доповідей Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 травня 2016 року / За заг. Ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. С.49-52.
32. Верлос Н.В. Гендерные квоты в процессе формирования органов публичной власти в Украине: проблемы рецепции европейских стандартов / Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика [Электронный ресурс]: материалы Международной заочной научно-практической конференции (Могилев, 20 мая 2016 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Могилевский институт

- Министерства внутренних дел Республики Беларусь»; редкол.: В. Е. Бурый (отв. ред.) [и др.]. Могилев : Могилев. институт МВД, 2016. С.39–42.
33. Верлос Н.В. Рецепція європейських стандартів державного будівництва в сучасних умовах конституційно-правової модернізації в Україні / Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 8 грудня 2016 року) : у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2016. Ч. 1. С.17-19.
34. Верлос Н.В. Європейські електоральні стандарти гендерної рівності: проблеми рецепції конституційним законодавством України. Від громадського суспільства – до правової держави: Тези доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21 квітня 2017 року, м. Харків). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 482 с. С.142–144.
35. Верлос Н.В. Актуальні проблеми рецепції інституту конституційної скарги в сучасних умовах державотворення в Україні. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19 травня 2017 року / за заг. ред. Т.О. Коломoeць. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С.20–22.
36. Верлос Н.В. Проблеми рецепції інституту омбудсмана як форми захисту конституційних прав людини. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, 18 травня м. Запоріжжя, / за заг. ред. Т.О. Коломoeць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С.16-19
37. Верлос Н.В. Наступність як вид рецепції в конституційному праві України. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 9 листопада 2018 року / за заг. ред. Т.О. Коломoeць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С.9-11
38. Верлос Н.В. Запозичення технології краудсорсингу для ефективного реалізації народовладдя в Україні. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної

міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 06 травня 2019 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С.19-21.

39. Верлос Н.В. Рецепція та інтеграція: проблеми розмежування правових категорій. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 листопада 2019 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С.10-12
40. Верлос Н.В. Рецепція доктрини транснаціонального конституціоналізму у вітчизняну практику державотворення. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.35-37
41. Верлос Н.В. Цифрові права людини в сучасному світі крізь призму тлумачення органами конституційної юрисдикції. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві : збірник матеріалів і тез Міжнародної онлайн-конференції (м. Київ, 25 червня 2020 р.) Київ : ВАІТЕ, 2020. С.52-56
42. Верлос Н.В. Загальна характеристика специфічних ознак рецепції в конституційному праві. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 листопада 2020 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. С.11-14.
43. Верлос Н.В. Рецепція інноваційних форм муніципальної демократії в Україні. Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: збірник тез доповідей ІV Щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Київ, 10 грудня 2020 року) / За загальною редакцією О.В. Слобожана та В.В. Кравченка: К.: АПСВТ, 2020. С.109-114.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

44. Бровченко Н.В. Порівняльне конституційне право: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету спеціальності «країнознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 92 с.
45. Бровченко Н.В. Порівняльне конституційне право: практикум для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки «Країнознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2013. 98 с.
46. Бровченко Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки «Правознавство». Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. 120 с.
47. Бровченко Н. В. Конституційно-правові засади організації та здійснення публічної влади в Україні (в схемах і таблицях): навчально-методичний посібник. Запоріжжя: ЗЦППКК, 2014. 124 с.
48. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України в умовах євроінтеграції: доктринальний та праксеологічний аспекти. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи : зб. наук. праць (до 60-річчя зав. каф. конст., адмін. та міжнар. права Маріупольськ. держ. ун-ту, д.ю.н., проф., акад. Укр. акад. наук, Заслуж. діяча науки і техн. М.О. Баймуратова)/ за ред. д.ю.н., проф. Ю.О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2015. С.538-554
49. Верлос Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: практикум для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки «Правознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 120 с.
50. Верлос Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньої програми «Правознавство». Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2017. 145 с.

51. Коломоець Т.О., Верлос Н.В. Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади Відповіді учасників форуму. Право України. 2015. №11. С. 47-49.
52. Верлос Н.В. Проблемы применения медиации в процессе разрешения конституционно-правовых конфликтов. Правовая культура в современном обществе: сборник научных статей / Министерство внутренних дел Республики Беларусь, учреждение образования «Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь; редкол.: И.А.Демидова (отв. ред). Могилев: Могилевский институт МВД, 2018. С.209-213.
53. Верлос Н.В. Заимствования в конституционном праве: от инноваций к деформациям. Сборник научных статей по материалам III Международной научно-практической конференции «Правовая культура в современном обществе» (Беларусь, г. Могилев 14–15 мая 2020 года) С.46-50. http://elib.institutemvd.by/handle/MVD_NAM/4476
54. Верлос Н.В. Медіація / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т.5 : Адміністративне право / ред. кол.: Ю.П. Бітяк, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. С.478-481.
55. Верлос Н.В. Децентралізація / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т.5 : Адміністративне право / ред. кол.: Ю.П. Бітяк, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. С.292-295.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЦЕПЦІЇ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ.....	
1.1 Доктринальні інтерпретації рецепції в конституційному праві та інших галузях суспільних наук.....	21
1.2 Відмежування рецепції від суміжних та споріднених правових категорій.....	47
1.3 Поняття та ознаки рецепції в конституційному праві.....	72
Висновки до розділу 1.....	105
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМУ, КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ РЕЦЕПЦІЇ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ.....	
2.1 Поняття та структура механізму рецепції в конституційному праві.....	109
2.2 Критерії класифікації та види рецепції в конституційному праві.....	145
2.3 Форми і методи рецепції в конституційному праві.....	170
Висновки до розділу 2.....	196
РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ОКРЕМИХ ІНСТИТУТІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА.....	
3.1 Рецепція в конституційному праві в процесі євроінтеграції та конституційно-правової модернізації.....	201
3.2 Особливості застосування конституційно-правової рецепції в процесі удосконалення в сфері прав людини.....	224
3.3 Особливості застосування конституційно-правової рецепції в контексті організації та здійснення публічної влади.....	257
Висновки до розділу 3.....	289

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ РЕЦЕПЦІЇ НА РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА.....	293
4.1 Рецепція в умовах глобалізації та реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму.....	293
4.2 Інноваційний потенціал конституційно-правової рецепції та тенденції розвитку конституційного права.....	313
4.3 Негативні наслідки рецепції для розвитку конституційного права.....	343
Висновки до розділу 4.....	362
ВИСНОВКИ.....	367
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	376
ДОДАТКИ.....	461

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні тенденції цивілізаційного розвитку людства детерміновані глобальними процесами трансформації соціальної реальності, необхідністю зміни загальноправових і конституційних цінностей, раціоналізації та оптимізації в напрямку досягнення балансу міжнародних (інтернаціональних) та внутрішньонаціональних інтересів сучасної демократичної держави. У цьому процесі цілком логічною постає необхідність якісної зміни парадигми конституціоналізму, що наразі формується в умовах конвергенції правових систем сучасності, транснаціоналізації конституційного права та реалізації стратегії життєдіяльності суспільства перед глобальними викликами людству.

Розвиток сучасних демократичних держав обумовлюється глобальними процесами трансформації правової реальності та відбувається в умовах тотальної міждержавної політико-правової взаємодії. Створення системи наднаціональних правових масивів, які поступово переміщуються в національні правові системи, потребує насамперед належної конституційної регламентації. Тому конституційно-правова доктрина повинна збагатитися категорією, яка б відображала глибинний зміст процесу міждержавної правової взаємодії, що супроводжується поширенням, переміщенням, запозиченням, взаємопроникненням нормативного та доктринального конституційно-правового матеріалу (ідей, доктрин, концепцій, конституційноправових норм, інститутів тощо), а також міжнародно-правових норм.

Конституційне право є фундаментальною основою формування інших галузей права, а сама Конституція – системоутворюючою матрицею функціонування правової системи, тому рецепція є невід’ємним інструментом якісної конституційно-правової модернізації, яка на

сьогоднішній день відбувається в тому числі й через механізми зарубіжного досвіду державного будівництва.

Рецепція як конституційно-правовий феномен і процес відіграє важливу роль у трансформації ідеї та цінностей конституціоналізму в контексті глобалізації та конвергенції правових систем сучасності. Адже традиційний конституціоналізм, який є національним правовим та ідеологічним здобутком демократичної держави, основним її завданням, наразі перебуває під впливом глобальних тенденцій розвитку людства, а тому виникає необхідність у створенні системи універсальних конституційних норм, що мають транснаціональний та кросконституційний характер дії.

Доктринальні інтерпретації рецепції як загальноправового та конституційного феномену мають дискусійний характер, що дозволяє говорити про полісемантичність і неоднорідність розуміння цієї правової категорії. Тому перед наукою конституційного права наразі постає актуальне завдання синтезувати та розвинути традиційні теорії правової рецепції, наслідком чого стане вироблення модернізованої доктрини рецепції в конституційному праві.

Дослідження рецепції як конституційно-правового феномену та процесу дозволить визначити перспективи розвитку української державності в контексті глобалізації та євроінтеграції. Але варто зважати й на те, що в процесі радикальної зміни сучасної парадигми конституціоналізму та інсталяції будь-яких модернізаційних змін необхідно враховувати ряд факторів, серед яких особливості національного менталітету, стан правової культури та правосвідомості, конституційні традиції та звичаї тощо.

Викладене свідчить про необхідність і своєчасність дослідження з обраної проблематики, обумовлює необхідність концептуальних і науковопрактичних розробок, що мають діапазон як загальнотеоретичного, так і праксеологічного пошуку.

Окремі аспекти рецепції як правового феномену стали предметом дослідження у наукових працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: Л. В. Авраменко, Г. М. Азнагулова, Л. А. Акерман, С. Д. Гринько, Є. М. Денисова, А. В. Єгоров, А. Г. Єгорова, О. Ковалишин, Є. О. Куришев, В. О. Летяєв, З. П. Мельник, І. М. Мутай, Н. В. Паршкова, Є. А. Прієшкіна, В. А. Рібаков, В. К. Самігулін, А. В. Скоробогатов, С. В. Ткаченко, В. А. Томсінов, Ф. Д. Фіночко, Ю. М. Фольгерова, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, З. М. Черніловський, Л. В. Шала, І. М. Шаркова та інші.

Комплексних системних досліджень рецепції як конституційно-правового феномену та процесу в науці конституційного права майже не проводилось, що негативно позначається як на розвитку функціонування механізму рецепції в цілому, так і на ефективності реалізації якісно оновленої моделі усього конституційного механізму публічної влади. Проте серед вчених, що досліджували окремі аспекти рецепції в конституційному праві, можна назвати: Є. Анічкіна, К. Арановського, М. Баймуратова, Ю. Барабаш, О. Батанова, Н. Бочарову, О. Бориславська, Ю. Волошина, В. Гомонай, І. Гошу, Р. Гудіна, А. Дудко, Р. Єнгібаряна, Т. Ільченко, Р. Калюжного, І. Кенєнова, М. Кокіну, О. Корейво, В. Лафітського, Є. Львову, В. Мантурова, Н. Мішина, Л. Мурашко, В. Осятинського, С. Панасюка, В. Прощаєва, М. Пшенічнова, М. Савчина, В. Серьогіна, О. Стрельцову, Ч. Сандерса, Б. Сафарова, І. Сліденка, В. Федоренка, Р. Чорнолуцького, В. Шатіла, І. Шутака, А. Янчук та ін. Серед зарубіжних дослідників можна назвати К. Адлера, В. Віганда, В. Джексона, Л. Епштейна, С. Креймера, Д. Метью, Д. Найта, Н. Теббе, Р. Тсаї та інших.

Певним чином в своїх працях торкалися проблем рецепції такі німецькі, французькі, британські, американські та інші зарубіжні компаративісти й дослідники в інших галузях правової науки, як С. Буабдалла, Л. Бодуэн, Ж. Вандерлінден, М. Дусе, І. Заджтей, Х. Кетц, Ж-М.

Клетт, Ф. Лехнер, Х. Меркт, Т. Паскви-Бриан, Р. Робертсон, Р. Сакко, М. Тушнет, Я. Хейн, К. Цвайгерт, Р. Штурнер та інші.

Доволі поширеною серед зарубіжних дослідників, що займались проблемами «переміщення», «міграції», «запозичення», «трансплантації» правових норм, є теорія правової трансплантації, дослідженню якої присвячені праці А. Аль-Бшераві, Е. Вайз, М. Валдеррама, А. Ватсон, М. Дин, В. Евальд, І. Йохана, О. Кан-Фройд, Дж. Кернс, М. Кон, П. Легранд, Е. Оруку та інших. Зарубіжні дослідники у сфері порівняльного правознавства та конституційної компаративістики також торкалися певних проблем рецепції, а саме: Т. Гольдбах, В. Евальд, М. Лассер, У. Меттеї, П. Монатері, М. Рейнштейн тощо.

Тож юридична наука має у своєму розпорядженні значний арсенал теоретичних і практичних розробок з питань євроінтеграції, глобалізації, конституційно-правової модернізації. Проте системного комплексного дослідження рецепції в конституційному праві України в сучасних умовах становлення та розвитку транснаціонального конституціоналізму у вітчизняній юридичній науці поки що не існує.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах планів наукових досліджень Запорізького національного університету на 2015–2019 роки, комплексних наукових проєктів «Основні напрямки удосконалення законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0115U00710) та «Дослідження проблем теорії адміністративного права в умовах глобалізаційних процесів» (номер державної реєстрації 0115U00711). Крім того, тема дисертації пов'язана з підготовкою змін до конституційного законодавства та безпосередньо стосується Основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2014–2018 роки, затверджених постановою Президії Національної академії наук України від 20 грудня 2013 р. № 179 (п. 3.4.2.5), Перспективних напрямів кандидатських і докторських дисертацій за

юридичними спеціальностями, затверджених рішенням Президії Національної академії правових наук України від 18.10.2013 р. № 86/11. Тему докторської дисертації затверджено на засіданні вченої ради ДВНЗ «Запорізький національний університет» 21 січня 2016 року (протокол № 6).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення теорії рецепції в конституційному праві України у контексті зарубіжного досвіду, а також дослідження прикладних проблем рецепції окремих інститутів конституційного права та тенденцій його розвитку в сучасному світі.

Для реалізації поставленої мети необхідно виконати ряд теоретичних і практичних дослідницьких завдань:

– розглянути доктринальні інтерпретації розуміння сутності та змісту рецепції як загальнотеоретичного та правового феномену;

– проаналізувати взаємозв'язок рецепції в конституційному праві та інших споріднених і суміжних правових категорій, здійснити їх розмежування;

– на підставі аналізу діалектичного зв'язку між сутністю, змістом і формою, виокремлення характерних ознак з урахуванням галузевої специфіки, сформулювати доктринальну дефініцію «рецепція у конституційному праві» (конституційно-правова рецепція);

– проаналізувати структуру механізму рецепції в конституційному праві та надати загальну характеристику основним елементам;

– розробити комплексну класифікацію рецепції в конституційному праві та здійснити загальну характеристику окремих видів;

– дослідити форми і методи рецепції в конституційному праві;

– проаналізувати особливості рецепції в конституційному праві в процесі євроінтеграції та конституційно-правової модернізації в Україні;

– з'ясувати особливості застосування конституційно-правової рецепції в процесі удосконалення у сфері прав людини;

- визначити особливості застосування конституційно-правової рецепції в контексті організації та здійснення публічної влади;
- розглянути можливість застосування рецепції в умовах глобалізації та реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму;
- дослідити інноваційний потенціал конституційно-правової рецепції та тенденції розвитку конституційного права;
- визначити негативні наслідки рецепції для розвитку конституційного права.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі міждержавної правової взаємодії в напрямку універсалізації загальноправових та конституційних цінностей, раціоналізації та досягнення балансу міжнародних (інтернаціональних) і національних інтересів сучасної демократичної держави перед загальними загрозами та викликами людству.

Предметом дослідження є концептуальні проблеми рецепції в конституційному праві.

Методи дослідження. В процесі дослідження рецепції як конституційноправового феномену та процесу використовувались сучасні методи пізнання, виявлені та розроблені філософією, історією, соціологією, теорією держави й права та галузевими юридичними науками, апробовані юридичною практикою. Методологічною основою дисертації є система загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, що забезпечують об'єктивний аналіз предмета дослідження. З урахуванням специфіки теми, мети і завдань в процесі дослідження застосовувався комплекс методів, використання яких дало змогу отримати науковообґрунтовані результати.

Філософсько-світоглядною основою дослідження є положення діалектики, на основі яких всебічно досліджено причини виникнення та фактори еволюції доктринальних інтерпретацій розуміння сутності та змісту рецепції. Дослідження проблем реалізації механізму рецепції з позицій діалектики дає змогу всебічно, повно, об'єктивно розглянути правові

поняття, категорії, концепції, конструкції, доктрини, моделі, явища і процеси; виокремити загальні ознаки рецепції в конституційному праві (конституційно-правової рецепції), визначити взаємозв'язки із суміжними та спорідненими правовими категоріями (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3).

Методологічну базу дослідження становить також ряд загальнонаукових і спеціально-наукових методів, серед яких: системний та структурнофункціональний методи – використані з метою виявлення ознак рецепції в конституційному праві, визначення структури механізму рецепції, системи функцій, здійснення класифікації на підставі виділення ряду різних критеріїв (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2); формально-логічний метод – для визначення основних понять, правових основ вирішення колізій конституційного та законодавчого регулювання в процесі сприйняття зарубіжного конституційно-правового матеріалу (інститутів, норм, доктрин тощо) або міжнародно-правової норми (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

Роль *історичного методу* в дослідженні рецепції як загально-правового феномену (окрім з'ясування правової природи виникнення і розвитку) полягає в забезпеченні систематичного вивчення еволюції цієї правової категорії (підрозділи 1.1, 1.2).

Метод абстрагування застосовується при вивченні характерних ознак, видів, структури механізму рецепції в конституційному праві (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2). *Соціологічний метод* застосовувався при вивченні тенденцій розвитку рецепції в умовах транснаціоналізації конституційного права, а також при встановленні й розкритті факторів впливу рецепції на розвиток конституціоналізму (підрозділи 4.1, 4.2).

Семантичний метод було застосовано для з'ясування змісту таких термінів, як «механізм», «структура», «рецепція», «метод», «форма» тощо, їх наукового та практичного значення, можливості застосування в конституційному праві для позначення таких правових категорій, як «рецепція в конституційному праві», «структура механізму рецепції в конституційному праві», «функції рецепції в конституційному праві» та ін.

Методи теоретичного моделювання і прогнозування дозволили створити та проаналізувати ідеальну модель, використовувалися з метою виявлення підвищення ефективності реалізації механізму рецепції в конституційному праві, визначення конкретних негативних наслідків і потенційних загроз, які варто усунути для забезпечення практичного результату та очікуваного прогностичного ефекту (розділ 4); *критичний метод*, засновуючись на попередніх, дозволив проаналізувати систему факторів і тенденцій, що впливають на розвиток української державності в процесі рецепції, визначити серед них позитивні та негативні й окреслити шляхи підвищення ефективності реалізації механізму рецепції (розділ 4).

Застосування *аксіологічного методу* в ході аналізу рецепції в конституційному праві мало на меті розкрити зміст основних його принципів: єдності та розподілу державної влади, народного суверенітету, гласності, законності та верховенства права, юридичної рівності суб'єктів конституційного механізму державної влади, демократизму, легітимності, ідеологічного різноманіття та політичного плюралізму, унітарності територіального устрою, децентралізації державної влади тощо, виявлення їх впливу на політичну та правову поведінку, активність та ініціативу громадян (підрозділи 2.2, 4.1, 4.2).

Порівняльно-правовий метод і метод конституційної компаративістики (зокрема аналіз окремих випадків, бінарний аналіз, регіональний аналіз, кростемпоральні й кроснаціональні порівняння тощо) застосовувалися для розкриття загального в процесі реалізації механізму рецепції в конституційному праві, а саме – в процесі сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу, тобто у виявленні об'єктивних соціально-правових закономірностей і їх конкретного прояву у специфічних умовах певної країни, що надало змогу при впровадженні позитивного досвіду більш розвинених країн враховувати особливості національних конституційно-

правових традицій, менталітету, рівня правосвідомості тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2).

Метод юридичної герменевтики використовувався в процесі пізнання окремих елементів структури механізму рецепції в конституційному праві, а також факторів впливу рецепції на розвиток української державності (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 4.1, 4.2).

Метод трансцендентальної феноменології знайшов застосування в процесі дослідження феномену рецепції як апіорно існуючого явища, на підставі цієї базової настанови були переосмислені основні сутнісні характеристики цього поняття, характерні для галузі конституційного права.

Загалом, дослідження здійснювалось на основі поєднання онтологічного, гносеологічного та аксіологічного аналізу рецепції в конституційному праві.

Емпіричну базу дослідження складають акти міжнародних організацій, конституції зарубіжних країн, відповідне законодавство зарубіжних країн, яке розвиває їх положення, нормативно-правові акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, практика Конституційного Суду України, міжнародно-правові акти, дані соціологічних досліджень, а також матеріали практики конституційного будівництва, що містяться у вітчизняній і зарубіжній науковій правовій літературі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є першим комплексним науково-теоретичним дослідженням, дає змогу сформувати оновлену доктрину розуміння рецепції як конституційно-правового феномену та процесу в умовах сучасних процесів конституційної глобалізації, транснаціоналізації та конституційно-правової модернізації в Україні. У зв'язку з цим сформульовано ряд теоретичних висновків і пропозицій, зокрема:

уперше:

– запропоновано визначення поняття «рецепція в конституційному праві (конституційно-правова рецепція)»;

– це конституційно-правовий феномен і процес міждержавної політико-правової взаємодії, що має крестемпоральний характер та полягає в можливості чи необхідності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою їх модернізації та розвитку;

– обґрунтовується визначення поняття «механізм рецепції в конституційному праві» як системно організованого конституційно-правового явища та процесу, що складається із взаємоузгоджених і взаємопов'язаних базових елементів та блоків, в процесі взаємодії яких здійснюється сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, переважно для модернізації та розвитку національної системи конституційного права і підвищення ефективності її функціонування;

– враховуючи специфіку конституційного права як фундаментальної та пріоритетної галузі національного права, структуру механізму рецепції пропонується розуміти як універсальну, багаторівневу, збалансовану, системно організовану доктринально-нормативну конституційну модель, яка складається із сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих базових елементів та блоків, які, з одного боку, характеризуються внутрішньою цілісністю та взаємоузгодженістю, а з іншого – диференціацією, певною відокремленістю й автономністю. У структурі механізму рецепції слід виділяти ряд базових елементів: об'єкти, суб'єкти, форми й методи, а також блоків: доктринально-правовий (теоретико-правовий), нормативно-правовий, культурно-правовий (ідеологічний), інституційно-правовий, організаційно-правовий, економікоправовий та ін.

– розроблено системну класифікацію рецепції в конституційному праві та її диференціацію за такими критеріями: *за кількістю суб'єктів*

процесу конституційно-правової рецепції (одностороння (сингулярна), двостороння (бінарна) та багатостороння (кумулятивна)); *за ступенем вольового впливу суб'єктів рецепції в конституційному праві* (добровільна, вимушена та примусова); *за методами сприйняття та впровадження* (імперативна, консультативна, рекомендаційна); *за ступенем сприйняття та засвоєння* (акультурація, асиміляція, декультурація); *за правовими наслідками* (ефективна та фіктивна); *за ступенем активності суб'єктів* (активна, пасивна, інтерактивна); *за ступенем інтенсивності конституційно-правової модернізації* (традиційна (еволюційна), революційна (кризова), інноваційна); *за ступенем організованості процесу конституційно-правової рецепції* (організована, хаотична (фрагментарна)); *за формою сприйняття* (запозичення, експансія, консенсус); *за територією* (транснаціональна, регіональна, локальна (партикулярна)); *за об'єктами конституційно-правової рецепції* (доктринальна, нормативна);

– сформульовано визначення форми рецепції в конституційному праві, під якою розуміється діалектична єдність зовнішнього прояву міждержавної правової взаємодії та внутрішньої системно-структурної організації політико-правового процесу модернізації й розвитку конституційного права із застосуванням зарубіжного чи міжнародного правового матеріалу;

– обґрунтовано класифікацію форм конституційно-правової рецепції: на зовнішні (конституційні запозичення, конституційна експансія, конституційний консенсус) та внутрішні (правоутворення, правореалізація, правозастосування);

– запропоновано визначення метода рецепції в конституційному праві як системи нормативно-визначених та організаційно-забезпечених способів, засобів і прийомів, що застосовуються у процесі сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародноправової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку;

– визначено систему спеціальних методів рецепції в конституційному праві, до яких пропонується відносити: метод аксіоматичної конституційноправової інсталяції, метод дискреційної конституційноправової трансформації, метод аксіологічної конституційної універсалізації, метод конституційної інтерпретації;

удосконалено положення:

– щодо розуміння об'єктів рецепції в конституційному праві – як зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, стосовно яких існує потенційна можливість чи необхідність сприйняття, впровадження та засвоєння системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку;

– щодо визначення суб'єктного складу механізму рецепції в конституційному праві, зокрема: суб'єкти-донори – держави-донори та міжурядові організації; суб'єкти-реципієнти – держави-реципієнти, субдержавні (субнаціональні) суб'єкти рецепції; транснаціональні суб'єкти – міжнародні неурядові організації, міжнародні дослідницькі установи, мережеві громадські ініціативи;

– щодо можливості застосування загальних методів конституційноправового регулювання у здійсненні конституційно-правової рецепції, до яких слід відносити основні методи: субординаційний (імперативний) та координаційний (диспозитивний) з домінуванням імперативного, а також додаткові, серед яких: метод загальної регламентації, метод конституційного нормозакріплення, метод конституційного установлення, метод декларацій, метод рекомендацій, метод конституційного зобов'язання, метод конституційного дозволу, метод конституційної заборони, метод державновладного впливу, метод конкретного конституційного регулювання;

– щодо розуміння інноваційного потенціалу рецепції як конституційноправового феномену, як інституційно-системного механізму сприйняття новітніх конституційно-правових правових ідей, принципів,

інститутів, норм із поступовим їх впровадженням в практику конституційного будівництва, що базується на використанні нових науково-технічних винаходів у процесі підвищення ефективності функціонування окремих конституційно-правових інститутів;

– щодо розширення каталогу конституційних прав людини та рецепції в цьому контексті зарубіжної практики державотворення і міжнародноправових стандартів (зокрема принципи біоетики, принцип гендерної рівності, право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність, на зміну статі, на сурогатне материнство, на трансплантацію органів та ін.), а також щодо сприяння конституціоналізації цифрових прав людини (право на інтернет, право на забуття, на інформаційне самовизначення (ідентифікацію), на забезпечення цілісності та конфіденційності інформаційно-технологічних систем (ІТ-право), на таємницю листування, поштових відправлень і телекомунікацій, на захист персональних даних та ін.);

набули подальшого розвитку положення:

– щодо необхідності підвищення ефективності механізму захисту прав людини, розроблення єдиної концепції розвитку системи захисту прав людини, в тому числі її інституційної модернізації, транснаціональної універсалізації аксіологічних засад та ін.;

– щодо розуміння необхідності модернізації конституційного виміру функціонування сучасної демократичної держави, вирішення глобальних проблем людства через встановлення транснаціонального (а в перспективі й глобального) конституційного правопорядку, що вимагає ґрунтовного аналізу та виваженого підходу з огляду на проблеми нормативної легітимності, які можуть виникнути на тлі створення організованої системи кросконституційних кластерів;

– щодо розвитку конституційного права в напрямку рецепції концепції цифрової трансформації, мережових форм взаємодії, комунікативних технологій контролю і планування, формування якісно оновленої моделі

«електронного урядування», зміцнення багатосторонніх зв'язків, які дозволять громадянам брати активну участь у комунікації з публічною владою, а також щодо розвитку можливостей цифрової ідентифікації та аутентифікації учасників цифрового обігу, використання можливостей штучного інтелекту в процесі здійснення публічної влади тощо;

– щодо необхідності рецепції зарубіжних конституційно-правових інститутів та міжнародно-правових норм у контексті євроінтеграції та підвищення ефективності їх інсталяції в конституційний механізм публічної влади, зокрема сприйняття інституту медіації, конституційної скарги, технологій краудсорсингу та аутсорсингу державно-владних функцій та ін.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, науковою новизною та рядом науково-теоретичних і практичних висновків.

Сформульовані в дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані:

– у *правотворчій роботі* – як теоретичний матеріал для системного конституційно-правового реформування й модернізації в контексті євроінтеграції та сучасних тенденцій розвитку конституційного законодавства;

– у *правозастосовній діяльності* – для ефективності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжних конституційно-правових інститутів і міжнародних стандартів конституційного будівництва;

– у *науково-дослідній сфері* – для подальшого розроблення модернізованої доктрини рецепції в конституційному праві та механізму її реалізації;

– у *навчальному процесі* – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників із конституційного права України, при викладанні відповідних навчальних дисциплін і спецкурсів; у науково-дослідній роботі студентів;

– у правовиховній роботі – для вдосконалення правовиховної роботи в напрямку підвищення конституційної правосвідомості та правової культури громадян, активізації їх участі у прийнятті рішень та здійсненні публічної влади.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи обговорювались на засіданні кафедри конституційного та трудового права Запорізького національного університету. Теоретичні висновки та основні положення дисертації були представлені на науково-практичних конференціях (у тому числі зарубіжних) з опублікуванням відповідних докладів і тез, зокрема: на Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична освіта та юридична наука в Україні: витоки, сучасність, перспективи» (м. Запоріжжя, 16–17 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів» (м. Запоріжжя, 17 листопада 2014 р.); Міжрегіональній відео-конференції «Соборність України: історичне минуле, сучасні виклики, прогнози на майбутнє» (м. Чернігів, 22 січня 2015 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 25 травня 2015 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційні технології і право (Правова інформатизація – 2015)» (Мінськ, Республіка Білорусь, 28 травня 2015 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 20 травня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів» (м. Запоріжжя, 12 листопада 2015 р.); Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної юридичної науки: теорія, практика, методика» (м. Могильов, Республіка Білорусь, 20 травня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти» (м. Полтава, 8 грудня 2016 р.); XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадського

суспільства – до правової держави» (м. Харків, 21 квітня 2017 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 19 травня 2017 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 18 травня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів» (м. Запоріжжя, 9 листопада 2018 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 6 травня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів» (м. Запоріжжя, 10 листопада 2019 р.); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 р.); Міжнародній онлайн-конференції «Взаємні здобутки Європейської Комісії “За демократію через право” і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві» (м. Київ, 25 червня 2020 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів» (м. Запоріжжя, 20 листопада 2020 р.); IV Щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості» (м. Київ, 10 грудня 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Викладені у дисертації висновки й положення, що становлять її новизну, ґрунтуються на власних дослідженнях і розроблені автором особисто. Для аргументації окремих положень роботи використовувалися праці зарубіжних і вітчизняних дослідників, на які обов’язково зроблено посилання.

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 55 наукових працях, у тому числі: 1 одноосібна монографія; 2 розділи колективної монографії, що видана міжнародним видавництвом, яке входить до рейтингу книговидавців SENSE; 2 публікації у виданнях, що

включені до наукометричної бази «Emerging Sources Citation Index by Web of Science»; 19 наукових статей, із яких 17 опубліковані у виданнях, що визнані як фахові з юридичних наук і включені до категорії «Б»; 2 статті – у зарубіжних наукових виданнях; 19 тез доповідей на науково-практичних конференціях; 3 публікації у збірниках наукових праць; 9 навчально-методичних видань тощо.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять 12 підрозділів, додатків, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 475 сторінок, у тому числі основного тексту – 375 сторінок. Список використаних джерел налічує 808 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЦЕПЦІЇ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

1.1 Доктринальні інтерпретації рецепції в конституційному праві та інших галузях суспільних наук

Розвиток сучасних демократичних держав обумовлюється глобальними процесами трансформації правової реальності та відбувається в умовах міждержавної політико-правової взаємодії. Створення системи наднаціональних правових масивів, які поступово переміщуються в національні правові системи, потребує насамперед належної конституційної регламентації. Саме тому конституційно-правова доктрина повинна збагатитися категорією, що відображувала б глибинний зміст процесу міждержавної взаємодії, що супроводжується поширенням, переміщенням, запозиченням, взаємопроникненням, зокрема й конституційно-правового матеріалу. Наука конституційного права повинна синтезувати та розвинути традиційні теорії правової рецепції, наслідком чого стане вироблення модернізованої доктрини рецепції в конституційному праві.

Для збалансованого функціонування та розвитку української державності насамперед необхідно здійснювати системну конституційно-правову модернізацію відповідно до зовнішньополітичного вектору європейського та євроатлантичного розвитку України, визначеного відповідно до змін у преамбулі Конституції України від 7 лютого 2019 р. [228]. А цей процес супроводжується рецепцією окремих ідей, концепцій, доктрин, інститутів та норм в конституційне право України взагалі та Конституцію України, зокрема. На сьогоднішній день дослідження проблеми рецепції в конституційному праві України є нагальною

потребою і вимагає від науки доктринального визначення та вироблення якісно оновленого концепту державного будівництва.

Системне дослідження і створення цілісного уявлення про рецепцію в конституційному праві як політико-правового феномену вимагає проаналізувати насамперед семантику та етимологію самого терміну «рецепція», адже він отримав доволі широку практику застосування в науковому дискурсі, застосовується не тільки в правовій науці, а й у філології, культурології, психології, літературі, мовознавстві, музиці, історії тощо.

Термін рецепція походить від лат. «recertio» – прийом, сприйняття, але немає однозначного тлумачення в довідковій літературі, так, одні словники пропонують розуміти його як «запозичення і пристосування даним суспільством соціологічних культурних форм, що виникли в іншій країні чи в іншу епоху» [121, с. 156]. Інший словник іноземних слів та виразів пропонує розуміти під рецепцією «сприйняття правової системи та принципів іншої держави як основи національного права» [467, с.444; 47, с.521; 121, с. 156]. Новітній словник іноземних слів та висловів трактує термін «рецепція» у трьох значеннях: 1) запозичення даним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли в іншій країні або в іншу епоху; 2) запозичення однією державою більш розвинутого права іншої держави; 3) здійснюване рецепторами сприйняття і перетворення енергії подразників на нервові збудження [469, с.657].

У галузевих науках також різниться змістове навантаження терміну «рецепція». Зокрема, у психології він розуміється як процес фізіологічного відображення фізичного стимулу в рецепторі, який може одержувати в центральній частині аналізатора системну якість суб'єктивного образу або переживання і тільки завдяки цьому стає психічним відображенням у формах болю, відчуття, сприйняття [60, с.308]. Інший психологічний словник тлумачить його як процес сприйняття і перетворення (трансформації) енергії різноманітних

подразників (механічних, термічних, хімічних тощо) зовнішнього світу в нервові сигнали [423, с.258].

У літературознавстві рецепцію одні дослідники розуміють як «...процес запозичення та пристосування певним суспільством різних текстів культури, які виникли в різних країнах у різні епохи». Зокрема, рецептивний підхід, на думку А. А. Гончарук, полягає в тому, щоб розглядати твір не як художню цінність, що існує сама по собі, а як компонент системи, у котрій він перебуває у взаємодії з реципієнтом. І як результат, твір вивчається не як історично відкрите явище, цінність та смисл котрого є історично рухомими, змінними та піддаються переосмисленню [128, с. 28]. Інші, наприклад Хамедова О.Б., визначає рецепцію як «...спосіб сприйняття та осягнення (опрацювання, осмислення) творчості ...» [539, с.4]. М.М. Левакін художню рецепцію пропонує розуміти як «сприйняття та відтворення на основі сприйнятого (прочитаного, пережитого, побаченого, усвідомленого) власних текстів (думок, ідей, вражень, картин)», тобто фактично рецепція, на думку дослідника, – є формою сприйняття [256, с.309].

Мовознавчі дослідження також активно використовують термін рецепція; наприклад, Сімонок В.П. розуміє під лексико-семантичною рецепцією запозичення та поступову адаптацію іншомовних елементів до нової системи мови-реципієнта [463]. Підкамінна Л.В. розуміє рецепцію як динамічний процес повторного творення читачем естетичних орієнтирів, закладених у поетичному тексті автором. Цей процес відносно обмежений як самим текстом (і передбачає обов'язкову інтерсуб'єктивну погодженість), так й індивідуальними особливостями читача та культурним аспектом, що зумовлює координати рецепції [355, с.10].

У дослідженні з мистецтвознавства Т.В. Поляшенко аналізує рецепцію українського звичаєвого права, розуміючи при цьому його історичну еволюцію в аспекті втілення звичаєвого права в культурі України ХХ – ХХІ ст. та його вплив на розвиток української художньої

культури [363]. Летіна М.М. визначає її як «епізодичне... усвідомлене запозичення ідей, матеріалів, мотивів, що беруться за взірць, з метою пристосування їх на службу власним естетичним, етичним, політичним та іншим інтересам» [258, с.295].

Педагогічна наука трактує рецепцію як інтелектуальний процес сприйняття наукової концепції, який відбувається шляхом її реконструкції, аналізу й критики [301].

У музичному мистецтві Я. Олексів наголошує на розумінні рецепції в контексті відновлення музичних жанрів минулого в інших історичних умовах, яка полягає в їх «...відродженні та переосмисленні...» [331, с.3], подібної позиції дотримується й С.Ф. Олійник, який вважає, що термін «рецепція» не позначає лише факт слухового сприйняття твору чи творів композитора, це також і певні заходи та дії, які здійснюють реципієнти як духовний відгук щодо творчої спадщини певного композитора і які зафіксовані документально або в свідченнях, й таким чином впливають на популяризацію композиторської творчості в суспільстві [333, с.39]. Тобто фактично дослідник характеризує рецепцію як процес сприйняття та засвоєння.

Представники історичної науки наголошують на необхідності розуміння рецепції як процесу сприйняття та інтерпретації національної історії, а також впливу цих науково-історичних інтерпретацій на процес національної самоідентифікації [250]. У філософії рецепція також ототожнюється зі «сприйняттям та модифікацією» [308].

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що термін рецепція широко використовується в природничих (гуманітарних) науках, проте не існує усталеності та єдності термінологічного розуміння, що ускладнює застосування цього терміну для позначення певних явищ чи процесів. При цьому існує велика кількість дисертацій у різних галузях гуманітарних наук, де в назві використовується термін «рецепція», але при цьому автори не надають чіткого визначення терміну, розуміння якого

імпліцитно впливає із загального характеру дослідження, а тому сприйняття його змісту переважно залежить від інтерпретації та уяви акцептора. Зокрема, проведений аналіз застосування категорії «рецепція» у різних галузях науки надає змогу визначити основні якісні характеристики цього феномену, а саме вона застосовується в розумінні: «запозичення і пристосування» [121, с.156; 128 с.28; 206, с.949; 467, с.444; 470, с.521], «запозичення та адаптації» [463], «сприйняття» [301], «сприйняття і перетворення» [423], «сприйняття та осягнення» [539], «сприйняття та засвоєння» [333], «сприйняття та інтерпретації» [250], «сприйняття та модифікації» [308], «відродження та переосмислення» [331]. З чого можна зробити висновок про чотири основні семантичні характеристики розуміння досліджуваного феномену: 1) запозичення; 2) відродження; 3) сприйняття; 4) засвоєння (пристосування, адаптація, модифікація, інтерпретація та ін) [103].

У юриспруденції також не спостерігається єдності доктринальних підходів до розуміння терміну «рецепція права», хоча він і має досить давню історію застосування. У юридичних словниках, енциклопедіях та іншій довідковій літературі «рецепцію права» визначено як «запозичення і пристосування до умов будь-якої держави – права, розробленого іншою державою чи в попередню історичну епоху» [52, с.67] або «...процес взаємодії, запозичення, сприйняття будь-якої внутрішньодержавної правової системи принципів, інститутів, основних ознак іншої внутрішньодержавної (національної) правової системи» [53, с.476; 468, с.356]. Спостерігається й амбівалентність розуміння рецепції права, а саме в широкому та вузькому розумінні. При цьому в широкому розумінні рецепцією права є усвідомлене запозичення і опанування багатств чужої культури з метою збагачення власної. А у вузькому розумінні, – використання системи римського права в деяких країнах Західної Європи, особливо в Німеччині, починаючи з XII віку, що досягло вищого підйому в XV – XVI віках [502, с.757].

Свого часу ще М.М. Коркунов зазначав, що «...право кожного конкретного народу складається з цілого ряду історичних нашарувань. До цього зазвичай приєднуються ще й запозичення з чужого права, і таким шляхом до протиставлення старих і нових принципів приєднуються ще протиставлення самобутніх та запозичених» [230, с.83].

Феномен рецепції права, зазначає французький антрополог Н. Руллан, завжди привертав увагу юристів. Набагато менше є юристів, які задають собі питання про ефективність подібних рецепцій там, де має місце традиційне право. Насправді, якщо трансфер (передача) права вимагає завжди, щоб для цього були створені певні умови, постає питання, а чи не є ця передача чисто ілюзорною в силу специфічності традиційних культур? Ця специфічність може розглядатися з двох позицій: з точки зору визнання права як суспільного регулятора і з точки зору правових цінностей [746, с.289]. Але говорячи, наприклад, про вплив римського права на європейське, Р. А. Калюжний та В. М. Вовк зауважують, що мова не йде про пряме, безпосереднє використання римського права у його первозданному вигляді, не про автентичність системи унікальної правової регуляції, а про її «переспівування», із збереженням основних системотворчих елементів [186, с.30].

Тому перш ніж визначитись із правовою природою рецепції в сучасному конституційному праві варто зупинитися на огляді доктринальних підходів до цього феномену, що існують в інших галузях юридичної науки.

Відомий вчений у сфері порівняльного правознавства А. Х. Саїдов стверджує, що рецепція – це відновлення дії (відбір, запозичення, переробка і засвоєння) того нормативного, ідейно-теоретичного змісту римського права, яке виявилось придатним для регулювання нових відносин більш високого ступеня суспільно-правового розвитку. При цьому спочатку ця рецепція носила доктринальні форми: римське право безпосередньо не застосовувалося, вивчалися його понятійний фонд,

досить розвинена структура, внутрішня логіка, юридична техніка. У кінцевому підсумку рецепція римського права призвела до того, що ще в період середньовіччя правові системи європейських країн – їх правова доктрина, юридична техніка – набули певної схожості [454 с.154].

Хоча в юридичній літературі існує й протилежна думка, висловлена Ф. Віакером [801, с.270] та підтримана В. О. Томсіновим, який вважає, що «...явище, яке отримало назву в юридичній літературі «рецепція римського права в Західній Європі у середні віки», насправді рецепцією не було» [511, с.279].

Дослідник у сфері римського права А.І. Косарев зазначає, що в процесі рецепції відбувалося доповнення менш розвинених правових систем досвідом більш високого стану. Але з часом виникали їх часткова несумісність і відторгнення чужорідного, що не узгоджувалося з існуючим рівнем народного життя і корінними засадами, традиціями власного права (як це мало місце ще і в середні віки зі знаннями римського права, отриманого «елегантними юристами»). Ось чому рецепція, на його думку, – це не механічне перенесення чужого на свій ґрунт, але складний (і багатоступеневий) процес запозичення на основі відбору, потім переробки відповідно до власних умов, нарешті, засвоєння, коли чуже стає органічною частиною власного права. Боротьбою нового зі старим, перемогами нового, поразками, знову перемогами визначалася багатоступеневість процесу рецепції. Нарешті, на ранніх стадіях буржуазного суспільства римське право сприймається в найбільш «чистому» вигляді [232, с. 177].

Сучасна вітчизняна дослідниця Л.В. Шала рецепцію римського права також розглядає як процес переміщення, пристосування, вкорінення, збереження та використання правовими системами історично досконалих ідей, принципів, засад та норм для регулювання суспільних відносин щодо приватної власності [557].

Рецепція римського права конституційним правом активно здійснюється в період перших буржуазних революцій, коли природне право відроджується в умовах необхідності обмеження влади монарха за рахунок запровадження змішаної форми державного правління. Тоді відроджуються ідеї Полібія [361], Цицерона [549], Макіавеллі [272], Локка [261], Монтеск'є [305] та ін. Політичні ідеї римських юристів щодо становлення правової держави, теорії поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, розробки механізму стримувань та противаг та ін. отримали розвиток серед ідеологів перших буржуазних революцій і знайшли своє втілення в конституціях США (1767 р.) та Франції (1791), хоча в даному випадку рецепція базових ідей відбувалася під впливом демократичного духу та модернізованого розуміння конституційних цінностей, наприклад, певні Римські державно-владні установи (консули, сенат, сенатори, трибуни) та установи у Франції за Конституцією 1799 р. (консулат, трибунат, сенат) окрім схожої назви не мали нічого спільного.

На виключно історичному аспекті рецепції наголошують вітчизняні дослідники в сфері римського права О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов і визначають її як процес відродження римського права, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів [356, с.130]. Інша дослідниця Ф.Д. Фіночко рецепцію римського права трактує як прийняття джерелами, в основному в середні віки, базових принципів римського права [531].

Представниця російської юридичної науки К.М. Денисова аргументує необхідність розуміння рецепції як процесу сприйняття, трансформації системи російського права із соціалістичної в романо-германську правову систему, яка заснована на рецепції римського права: «як загальний предок європейського – римське право є теоретичним вираженням генетичної спільності правового розвитку». Окрім того, на її думку, секрет довговічності римського права полягає в тому, що римляни

навчилися творчо сприймати та синтезувати не тільки власний, але й чужий досвід [144, с.328-329].

Необхідно звернути увагу ще на одну особливість римського права і сучасного європейського права – це феномен «мультикультуралізму». Римляни широко використовували елементи правових культур інших народів: варто згадати, що основні технологічні прийоми створення позитивного права римляни запозичили у греків; громадяни Риму активно використовували надбання звичаєвої правової регуляції поневолених народів. Якщо уважно проаналізувати правові системи сучасних європейських держав, то стане помітним вплив та взаємопроникнення правових феноменів; асимілятивні та дисимілятивні процеси у сфері права, з одного боку, зближують національні правові системи, а з іншого – сприяють збереженню їх унікальності [186, с.33].

Отже, традиційно «рецепція» як загальноправовий феномен розглядається крізь призму рецепції римського права переважно представниками науки теорії держави і права і розуміється переважно як процес відродження римського права в сучасних правових відносинах, що полягає в його запозиченні, сприйнятті, відборі, пристосуванні тощо. При цьому розуміння рецепції права виключно крізь призму дослідження еволюції впливу римського права на європейські правові системи не відображає сутність цього загальнотеоретичного феномену.

З огляду на це варто процитувати висловлювання В.І. Лафітського, який наголошує, що «...прийнято вважати, що юридична наука виникла в Давньому Римі. А тим часом юридична наука блискуче розвивалася в багатьох частинах світу задовго до появи перших трактатів давньоримських юристів... Перша юридична школа була заснована в Стародавньому Китаї великим філософом Конфуцієм...» [255, с.26].

Дійсно, рецепція права характерна не тільки для Європейського континенту. Рецепція як явище спостерігається і в усьому ареалі далекосхідного права, де реципієнтом виступала правова система Китаю.

Із середини першого тисячоліття н. е. структури права Китаю і Японії, Китаю і держав Корейського півострова, Китаю і В'єтнаму збігалися. Реципіюване з Китаю право відіграло активну роль у формуванні адміністративних та навіть соціальних структур суміжних з Китаєм країн, перш за все бюрократії як провідної частини панівного класу. Рецепція китайського права була добровільною, вона була свідченням сильного культурного впливу Китаю на сусідів і високою розробленістю китайського права [252, с.247].

Приєднуємося до думки Н.В. Паршкової, яка заперечує зведення розуміння рецепції виключно до рецепції римського права, аргументуючи це тим, що процеси, аналогічні середньовічній рецепції римського права, відбувались і на Далекому Сході, де в якості джерела рецепції виступало право Китаю [347]. Можна назвати й інші приклади, наприклад, запозичення скандинавськими правовими системами німецького комерційного та торговельного права, формування європеїзованого світського компонента японською правовою системою [156, с.164].

Сучасні представники науки теорії держави і права та порівняльного правознавства відійшли від трактування рецепції виключно в розумінні сприйняття чи відродження системи саме римського права, але є дослідження, у яких все одно відбувається її інтерпретація в історичному контексті.

Доволі влучною в цьому зв'язку є метафора В.О. Летяєва: «...в історії права не завжди можна винайти адекватну сучасним відносинам норму, адже наука не може виконувати тільки функцію арсеналу з історичними костюмами, де можна було б зайти та обрати для сьогодення відповідний за стилем костюм. У такому випадку розвиток права був би схожий на карнавальну ходу, що іноді й відбувається, а рецепція в праві стає безглуздою» [259, с.141].

Вітчизняні дослідники Є. Харитонов та О. Харитонova наполягають, що враховуючи походження терміну «рецепція», виправдано вживати

його саме стосовно випадків відродження, сприйняття духу, категорій, засад, концепцій та основних положень права попередніх цивілізацій наступними цивілізаціями на певному етапі їх розвитку у контексті загального процесу циклічних відроджень [540, с.242]. До того ж вчені наголошують, що за такого підходу має йтися не про «взаємодію» правових систем», а про «наступність права – вплив однієї правової системи на іншу». При цьому стверджують, що «...розширення цього поняття є не виправданим, оскільки це пов'язано з порушенням правила «леза Оккама» [540, с.240]. З.М. Черніловський також вважає рецепцію лише переходом норм з правової системи однієї формації у правову систему іншої [551].

Віддаючи належне та поважаючи думку прибічників традиційного розуміння рецепції права, вважаємо, що необхідно зважати на сучасні реалії, швидкоплинний розвиток суспільних відносин та невинний процес інтернаціоналізації права, через що в юридичній науці виникає потреба в розвитку та вдосконаленні класичних, традиційних доктрин, розширенні змістового навантаження вже існуючих правових категорій. Це явище отримало назву «полісемія – (від грец. πολύς – численний і σήμα – знак), багатозначність, полісемантизм, що дозволяє значно розширити номінативний потенціал мови без збільшення кількості власне лексичних одиниць [446, с.524]. До того ж, як зазначають представники філологічної науки, на сьогоднішній день унаслідок постійного інформаційного впливу відбувається переосмислення деяких значень слів, їх трансформація, що змінює когнітивно-інформаційну значущість лексем [510, с.185; 270, с.40-42].

Тобто в цьому випадку маємо цілком виправдане семантичне переосмислення категорії «рецепція» в умовах адаптації її до сучасних потреб правової дійсності та юридичної науки.

Не виключає можливості використання терміну «рецепція» для опису сприйняття римського права античності Південною Європою в

ранньому середньовіччі або його сприйняття в Північній Європі дещо пізніше. Німецький вчений Ф. Віакер наполягав на необхідності розширення його змісту і вважає, що «...термін «рецепція» найбільш правильно застосовувати у випадку сприйняття одним правопорядком правопорядку іншої, сучасної йому правової системи, наприклад, «рецепція» Туреччиною Цивільного кодексу Швейцарії» [801, с.270]. Ковалишин О. також під рецепцією розуміє сприйняття низки правових інститутів на рівні галузі права [195, с.42].

В основному дослідники характеризують «рецепцію права» виключно як запозичення або запозичення та сприйняття правового матеріалу однієї правової системи іншою, але все одно інтерпретації різняться.

На трактуванні рецепції виключно як правового запозичення (чи однієї з його форм) наголошують ряд науковців. Зокрема В.І. Лафітський зазначає, «...рецепція – це механізм добровільного запозичення найбільш дієвих правових моделей інших держав» [254, с.113]. У дослідженні Г.Ю. Гарашко рецепція розглядається виключно як запозичення та перенесення елементів суспільного правового регулювання в діяльність державних правотворчих інститутів [118, с.58].

Досліджуючи проблему правових запозичень А.В. Скоробогатов, пропонує здійснювати їх класифікацію за кількома групами: 1) рецепція права; 2) правовий діалог; 3) правова акультурація; 4) правовий трансфер; 5) правова експансія [464, с.80-82]. Тобто дослідник фактично відносить рецепцію до групи правових запозичень і пропонує розуміти її як запозичення юридичних норм, принципів і цінностей суспільства-донора з подальшою адаптацією до умов національної правової сім'ї суспільства-реципієнта. При цьому, розкриваючи поняття правової акультурації, автор майже дублює його з рецепцією, адже і в тому і в іншому випадку наголошує на «...необхідності засвоєння суспільством-реципієнтом

юридичних норм і правових цінностей суспільства-донора...» [464, с.80-81].

Фольгерова Ю.М. також розуміє під рецепцією процес запозичення однією державою досвіду правового регулювання національної правової системи іншої (інших) держави (держав) [532, с.7]. В.О. Томсинов вважає, що «рецепцією права» називають процес сприйняття в тій чи іншій державі елементів правової системи іншої держави [511, с.264].

Білоруський вчений А.В. Єгоров зазначає, що рецепція є організованою формою правового запозичення, при реалізації якої використовується елемент науковості у вигляді компаративістського обґрунтування перенесення правових елементів з одного національного правового середовища до іншого [156, с.164]. Також дослідник наголошує, що правова рецепція є вольовим приведенням в дію механізму правового запозичення, що відрізняє правову рецепцію від інших явищ інтеграційного правового плану, що реалізуються у сфері взаємодії правових систем, що в кінцевому рахунку призводить до взаємопроникнення правових компонентів з одних правових сімей та правових систем до інших [157, с.81]. Його колега А.Г. Єгорова наголошує, що правова рецепція передбачає наявність об'єкта правового запозичення, під яким розуміє «іноземний правовий елемент, що створюється та реципується з однієї правової системи до іншої з метою вдосконалення функціонування національної правової системи» [160, с.83].

Як підвид синхронної наступності в праві розглядає термін «рецепція» Л.В. Авраменко, особливість якого, на її думку, полягає в глобальному запозиченні елементів іноземного права – його сутності, системи або її структурних основних елементів (галузей, інститутів) [2, с.128].

Розширену інтерпретацію розуміння рецепції як процесу запозичення та сприйняття права однієї держави іншою відстоює доволі велика група науковців.

Зокрема, Є.Ю. Куришев пропонує рецепцію права визначати як явище, до якого входять процеси сприйняття, повторюваності і запозичення права, виробленого в іншій державі (правовій системі), в силу історичної наступності та зв'язку правової культури країн, соціально-економічні умови яких подібні [249, с.12]. Аналогічну позицію відстоює і Г.М. Азнагулова: «рецепція є основною формою взаємодії національних правових систем» і розуміє її як «процес сприйняття і пристосування до умов будь-якої держави права, виробленого в іншій державі або в попередню історичну епоху» [7, с.11].

Мутай І.М. вважає, що рецепція – це процес привнесення до правової системи держави правових норм, що спочатку належали правовій системі зарубіжної держави, держави-донора [313, с.55]. І.М. Шаркова зазначає, що «не виключаючи можливості використання поняття рецепції при вивченні проблем європейської правової інтеграції, необхідно пам'ятати про культурно-історичну наступність у взаємодії правових систем. Забуття наступності, ігнорування культурно-правового контексту розвитку сучасного законодавства в романістиці визначено іншим поняттям – «вульгаризація права» [561].

Інша дослідниця Прієшкіна О.О. вказує на те, що «рецепція права – це складне явище, до якого входять процеси наступності, сприйняття, повторюваності та запозичення права, виробленого в іншій державі (правовій системі) в силу історичної наступності та зв'язку правової культури держав, соціально-економічні умови яких є подібними» [370].

Характеризуючи рецепцію права, С.В.Ткаченко пропонує розуміти її як запозичення і впровадження ідей, правових інститутів, норм термінології іноземного права з метою модернізації правової системи,

набуття міжнародного авторитету чи закріплюючи політичну та економічну залежність від інших країн [504, с.26].

Мельник З.П. визначає рецепцію права як «однобічний, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого пристосування до умов певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи» [291, с.8]. Подібної точки зору дотримується і В.К. Самігуллін, який вважає, що під правовою рецепцією варто розуміти запозичення і сприйняття, що мають місце в процесі взаємодії різних правових систем протягом значного проміжку часу [455, с.68].

Узбецька дослідниця М.А. Ахмедшаєва розглядає рецепцію права як історичне правове явище, що виражається в добровільному сприйнятті, запозиченні окремих норм, інститутів, форм і методів правового регулювання однієї держави і їх впровадження в правову систему іншої держави з метою її модернізації [25, с.135-136].

Попри існування класичних підходів до сучасного розуміння рецепції як процесу запозичення, наступності та сприйняття, загалом можна частково погодитися за деякими виключеннями, але в юридичній літературі зустрічаються й доволі оригінальні трактування досліджуваного правового феномену та процесу.

Наприклад, Н.В. Паршкова вважає, що рецепція є способом гармонізації, який проявляється в тому, що сприймається не право конкретної держави, а досвід розвинутих правових систем. При цьому метою є не тільки перебудова власного права, але й досягнення зближення, тобто гармонізація власного права з правом інших держав, адже розбіжності в праві перешкоджають взаємодії між ними. Рецепції ж в процесі гармонізації дослідниця відводить роль «зв'язуючої ланки між правовими системами» [345]. Попри всю оригінальність подібне розуміння рецепції є доволі дискусійним, адже викликає ряд запитань,

наприклад, незрозуміло, що дослідниця розуміє під «досвідом розвинених правових систем»? Яким чином відбудеться гармонізація, якщо сприйматися буде не право, а лише «досвід»?

Радикальну позицію з негативним забарвленням розуміння рецепції висловлює М.Ю. Рязанов, розуміючи її як процес запозичення іноземного правового досвіду, абстрагованого від особливостей народного менталітету, що призвів до розриву зі слов'янською правовою культурою і формування правового нігілізму [451, с.6; 452, с.9]. З таким трактуванням розуміння рецепції взагалі не можна погодитися, адже фактично дослідник розглядає лише один вид рецепції – «декоративну» – без урахування позитивних наслідків та перспективних тенденцій.

На рецепції, як способі універсалізації національного права, зосередила свою увагу К.А. Жебровська, яка вважає, що рецепція – це сприйняття, визнання і схвалення національною правовою системою норм і принципів наднаціонального права, спрямоване на універсалізацію національного права [167, с.60]. Таке визначення є також дискусійним, адже в цьому випадку мова йде скоріше про один з видів рецепції – вимушену.

Доволі оригінальна позиція щодо розуміння та інтерпретації «рецепції права» висловлена В.О. Рибаківим, відповідно до якої «...рецепція права – це санкціонована правотворчість, в основі якої лежить правовий матеріал інших країн. Включення рецепції у правотворчій процес є своєрідним захисним механізмом від прямого вторгнення сторонніх норм у суверенну національну систему права. Щоб цей спосіб розвитку права був ефективний, необхідно враховувати схожість задіяних типів права, оцінити межі збігу предмета їх правового регулювання, системний характер права, а також мати повну інформацію про практику запозичуваного правового матеріалу [448, с.9].

Механічний характер рецепції в якості базової ознаки покладає в основу її розуміння М.О. Пшеничнов, а саме: рецепція, на його думку, є

формою міжнародно-правової гармонізації законодавства, під якою він розуміє прийняття державою норм національного права, що текстуально повторюють норми міжнародного права, конкретизують і адаптують їх до особливостей соціального ладу та правової системи. Рецепція, вважає дослідник, є можливою тільки в процесі нормотворчості, адже таким чином відбувається запозичення міжнародно-правової моделі без зміни її форми та внутрішньої логічної конструкції [426, с. 50; 427, с.21; 428, с.20].

На розумінні рецепції як процесу запозичення правового досвіду, пов'язаного із систематизацією правових норм, наполягає В.О. Летяєв [259, с.140]. Також він вважає рецепцію виключно методологічним інструментом правотворчості.

Безумовно оригінальний підхід відстоює Л. В. Сокольська, пропонуючи розуміти під рецепцією «різновид історичної форми правової акультурації» і визначати її «...як односторонній процес передачі елементів правової системи соціуму-донору з обов'язковим засвоєнням соціумом-реципієнтом. До того ж ініціатором рецепції виступає сторона, що бажає впровадити в себе частково чи повністю правову систему донора. Донор же, зазвичай, байдужий до подібного процесу запозичення» [484, с.1289]. Звісно, доволі цікава з наукової точки зору позиція, але виникає цілком логічне запитання: якщо донор байдужий до цього процесу, то яким чином буде реалізована умова «обов'язковості» в процесі засвоєння соціумом-реципієнтом?

Протилежної точки зору дотримується Л.А. Акерман і рецепцію розуміє як «...один з варіантів акультурації, але варіант, що отримав певну самостійність» [9, с.131]. Тобто дослідниця розглядає рецепцію в ролі глобальної акультурації, при якій змінюється національна правова система, відбуваються глибинні зміни в правовій культурі, глобальне запозичення елементів іноземного права – його сутності, системи або її структурних елементів (галузей, інститутів) [9, с.131].

Існує також думка, що запозичена норма відіграє роль свого роду «ферменту» і сприяє трансформації всього інституту або шляхом буквального копіювання того, що є за кордоном, або, і це трапляється частіше, за допомогою синтезу елементів національного та іноземного права. Механізм впливу може бути різним і саме тому, що особливості соціокультурного розвитку Заходу і Сходу Європи також різні. Ці особливості, а також і відмінності в правовому менталітеті європейських країн багато в чому і впливають на особливості процесів рецепції права в різних країнах [269, с.20].

Узагальнюючи доктринальні інтерпретації розуміння рецепції науковцями у сфері теорії держави і права, можна констатувати, що переважно рецепція розглядається як процес запозичення, сприйняття, наступності тощо, але існує й розмаїття доволі оригінальних позицій, хоча вони усі значно звужують зміст досліджуваної правової категорії, не враховуючи усі притаманні цьому феномену семантичні відтінки, а подекуди й заперечуючи основні, усталені характеристики.

Подальший аналіз передбачає огляд досліджень, що надають уявлення про розуміння рецепції в інших галузях юридичної науки (окрім конституційного права).

З огляду на це варто зазначити, що рецепція як феномен отримала широке застосування серед представників науки цивільного права, які здебільшого розуміють її як добровільний, односторонній процес запозичення окремих положень римського приватного права [48, 125, 135, 285, 425, 460,], зокрема В.О. Гончаренко, досліджуючи договір позички за римським приватним правом, розуміє під рецепцією сприйняття норм римського права щодо договору позички цивільними законодавствами західноєвропейських країн [125, с.26-34]. Г.Ф. Шершеневич під рецепцією римського права розуміє поширення впливу юстиніанівського законодавства на заході Європи з кінця XV, особливо в XVI ст., яке досягло визнання за ним сили позитивного права [565, с.29]. Г.В. Пучкова

наголошує на тому, що рецепція зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, відбувається шляхом запозичення положень римського приватного права та їх впливу на формування сучасної концепції зобов'язань у цивільному праві України [425]. Гринько С.Д. вважає, що рецепцію римського права можна визначити як відродження римського права загалом як складової частини загального процесу відродження цивілізацій (культур), що існували раніше, сприйняття духу й головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі, шляхом запозичення, відбору, переробки та його засвоєння [134, с.77].

Сучасні молдовські науковці Р. Греку та Ю. Міхалаче розуміють рецепцію лише крізь призму римського права, а їх дослідження присвячено рецепції в розумінні сприйняття норм та інститутів римського права цивільним та кримінальним законодавством Республіки Молдова [665].

Феномен рецепції римського права як явища, як елемента загального процесу формування та становлення національних систем права у країнах романо-германської правової сім'ї, М.Р. Матушак пропонує розглядати як «...широкомасштабний безперервний процес, що відбувається в країнах Східної та Західної Європи з певною циклічністю або повторюваністю в різні проміжки часу в залежності від розвитку цивілізації, її головних ідей, засад, принципів, правових традицій та правової культури, географічного, історичного, економічного та політичного чинників, у різних формах прояву із застосуванням різних типів та видів цього процесу, результатом якого є створення досконалої національної системи права [285, с.24].

Підсумовуючи, варто зазначити, що представники науки цивільного права переважно розуміють рецепцію як процес відродження римського приватного права та його сприйняття цивільним правом.

В інших галузях юридичної науки проблема дослідження рецепції права майже не має уваги з боку наукової спільноти. Дослідники в галузі кримінального процесу негативно ставляться до рецепції, розуміють під нею перенесення західного кримінального процесу як культурного феномену, наголошуючи при цьому на ймовірності руйнування власної культурно-історичної моделі кримінального процесу [244, с.239; 245, с.39].

Представник науки трудового права К.В. Мельник наголошує, що в Україні модифікація трудового законодавства може відбутися лише при застосуванні юридико-технічних засобів забезпечення відповідності національного законодавства з міжнародним правом чи регіональними нормами ЄС, до яких власне і відносить рецепцію, поділяючи при цьому її на позитивну рецепцію (включення в національне законодавство норм міжнародного права без змін) та негативну рецепцію (включення норм, які не відповідають міжнародним актам) [292].

Інша дослідниця М.В. Лушнікова, відмічаючи вплив процесів глобалізації на розвиток правового регулювання трудових відносин, розглядає рецепцію як процес запозичення національною правовою системою правових цінностей, норм інститутів, процедур, інших іноземних та міжнародних елементів правових систем з урахуванням рівня економічного та соціального розвитку держави, її історичних традицій, правового менталітету, правової культури [264, с.421].

Незначна увага аналізу рецепції приділяється і з боку представників науки міжнародного публічного права, до того ж вони розглядають рецепцію як текстуальне повторення нормотворчим органом держави змісту міжнародно-правової норми в статті нормативно-правового акта [298, с.67; 27, с.10; 567, с.23]. При цьому наголошується, що рецепція є досить поширеним способом імплементації, і в основному застосовується після надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору,

а тому є фактично повторенням змісту норм міжнародного права відповідними актами національного права [59].

Зокрема, О. Шпакович визначає рецепцію як спосіб імплементації міжнародно-правових норм і вважає її текстуальним повторенням нормотворчим органом держави змісту міжнародно-правової норми в статті нормативно-правового акту [567, с.23]. М.О. Баймуратов розглядає рецепцію в доктрині міжнародного права як спосіб трансформації [27, с.10]. Дмитрієва Г.К. вважає рецепцію одним з елементів юридичного процесу сприйняття норм міжнародного права національним правом [151, с.1308]. Столярський О.В. рецепцію трактує як прийом, який полягає в текстуальному відтворенні положень міжнародної угоди [491, с.183]. Шутак І. також вказує на те, що рецепція є універсальним методом узгодження та прийняття державою норм національного права, що текстуально повторюють норми міжнародного права, конкретизують і пристосовують їх до особливостей національного соціального ладу і правової системи [574, с.95]. Хаустова М.Г. рецепцію пропонує розуміти як сприйняття, визнання і схвалення національною правовою системою норм і принципів наднаціонального права, спрямоване на універсалізацію національного права [542].

Ряд дослідників, серед яких С.О. Комаров, І.В. Лаптева, Д.І. Титенков, рецепцію ототожнюють з інкорпорацією та вважають одним зі способів імплементації або трансформації норм міжнародного права. Зокрема, під рецепцією розуміється точне відтворення у внутрішньодержавних правових актах формулювань міжнародно-правових актів і їх перенесення шляхом прийняття державою норм національного права з урахуванням особливостей вітчизняної системи права [2046 с.178]. Приєднується до цієї думки і білоруська дослідниця Л.В. Павлова, яка вважає рецепцію однією з форм інкорпорації поряд із трансформацією, а саме: вона вважає, що в процесі рецепції відтворюється імплементований закон, який відтворює зміст

інкорпорованого договору, не вносячи змін чи уточнень його положень. Дуже часто до імплементованого закону просто додається текст договору, але навіть в цьому випадку він втрачає статус міжнародного договору, стаючи національним законом, але продовжуючи бути міжнародним зобов'язанням у міжнародних відносинах [343].

Буткевич В.Г. вважає, що сутність рецепції полягає в запозиченні законодавця з міжнародного права моделі поведінки і надання їй юридичного обов'язку для суб'єктів внутрішньодержавного права у відповідних правовідносинах. При цьому існувати, на його думку, вона може лише в «спеціальній формі», у конкретному випадку, а рецепція в «загальній формі», тобто відтворення в національному праві без змін усього міжнародного права, не практикується [62, с.42].

На інтерпретації рецепції як однієї з форм цілеспрямованої інтернаціоналізації, поряд із гармонізацією та уніфікацією, наполягає І.І. Лукашук і зазначає, що рецепція є одностороннім запозиченням однією державою в іншій великих масивів права [263, с.44-46].

Узагальнюючи викладені позиції вчених, можна лише говорити про те, що в міжнародному публічному праві дослідники переважно наполягають на розумінні рецепції як «процесу текстуального повторення норм міжнародного права в національному законодавстві». З такою інтерпретацією звісно не можна погодитися взагалі.

Вартими уваги є дослідження щодо розуміння рецепції для позначення процесу запозичення норм однієї галузі права іншою. Зокрема, Н.М. Волкова вважає, що «рецепція цивільно-правових норм у податковому законодавстві є функціональним техніко-юридичним прийомом, що дозволяє скоротити обсяг нормативного матеріалу, забезпечити наступність у регулюванні подібних правовідносин галузевої приналежності, виключити пробіли та колізії в податковому законодавстві» [115, с.7]. На можливості використання цивілістичних конструкцій для вдосконалення правового регулювання трудового права

наголошують і Т.Ю. Баришнікова, Ю.А. Кузнєцов [32, с.104], В. В. Архіпов [24].

Повністю погоджуємося в цьому випадку із запереченням такого розуміння рецепції, висловленим І.М. Мутай, яка наголошує, що «...в даному випадку рецепція не відбувається, адже, по-перше, норма цивільного (чи іншого) права залишається нормою цивільного (чи іншого) права; по-друге, внаслідок апеляції до норм цивільного (чи іншого) права ні правовідносини, ні норми, що їх регулюють, сутності та змісту не змінюють» [313, с.55].

Вважаємо, що такий підхід ще більше заплутує категоріальний апарат юридичної науки і не відображає сутності рецепції як правового феномену. У цьому випадку скоріше за все мова йде про субсидіарність застосування норм інших галузей як спосіб подолання прогалін та правовий засіб економії нормативного матеріалу.

Узагальнюючи, можна зробити висновок щодо неоднозначності та дискусійності доктринальних підходів до інтерпретації правової категорії «рецепція» як загальнотеоретичного та правового феномену. Відповідно в юридичній літературі взагалі рецепція розуміється як: «запозичення чужоземного права» [578, с.575], «процес сприйняття і пристосування до умов певної країни права, виробленого в іншій державі чи в попередню історичну епоху» [7, с.10], «історична форма правової акультурації» [482], «найповнішу форму навмисного, добровільного зближення правових систем» [17, с.63], «механізм правової мімікрії, шліфування права до об'єктивних реалій, до оновлених правовідносин» [281б с.88], «як запозичення системи загальних поглядів окремих спільнот людей чи суспільства в цілому стосовно засад (принципів) соціального, політичного, правового порядку» [486, с.40] чи як «організованої форми правового запозичення, в процесі реалізації якої використовується елемент науковості у вигляді компаративістського обґрунтування перенесення правових елементів з одного національного правового

середовища до іншого» [156, с.164], і навіть, «як асиміляції певним суспільством чужих культурних моделей» [512, с.4] чи «способу узгодження норм міжнародного права і національного конституційного права» [314, с.173].

Висловлені позиції дослідників лише підтверджують дискусійність розуміння досліджуваної правової категорії і актуалізують необхідність наукового пошуку в цій сфері.

У зарубіжній правовій доктрині рецепція переважно розглядається в історичному контексті як рецепція римського права. Зокрема, на важливому значенні рецепції римського права для Західної Європи наголошував Ф.К. Савіньї [755]. Німецький юрист Ф. Прінгшайм вважає, що розуміння сутності поняття рецепції є доволі об'ємним, а тому простіше визначити, що це поняття не означає. Також він відзначав, що рецепіюється не тільки чужий науковий метод або чужий філософсько-правовий світогляд, але й чуже право [732]. Певним чином у своїх працях торкалися проблем рецепції німецькі, французькі, британські, американські та інші зарубіжні компаративісти та дослідники в інших галузях правової науки, такі як Л. Бодуэн [598], С. Буабдалла [609], Ж. Вандерлінден [784], М. Дусе та Ж. Вандерлінден [699], І. Задштей [805], Ж-М Клетт [695], Х. Меркт [710], Т. Паске-Бриан [722], Р. Робертсон та Ф. Лехнер [744], Р. Сакко [751], М. Тушнет [774], Я. Хейн [685], Р. Штурнер [761], К.Цвайгерт та Х. Кетц [808].

Доволі поширеною серед зарубіжних дослідників, що займалися проблемами «переміщення», «міграції», «запозичення», «трансплантації» правових норм, є теорія правової трансплантації, дослідженню якої присвячені праці А. Аль-Бшераві [587], Е. Вайз [803], А. Ватсона [796, 797, 798], В. Евальд [651], М. Дин [635], М. Валдеррама та І. Йохана [782], П. Легранд [703], М. Кон [621], Дж. В. Кернс [611], О. Кан-Фройд [692], Е. Оруку [718, 719, 720] та інші.

Дослідники у сфері порівняльного правознавства та конституційної компаративістики також торкалися певних проблем рецепції, це Т. Гольдбач [662], В. Евальд [651], У. Меттеї [707], М. Лассер [701], П. Г. Монатері [712], М. Рейнштейн [742].

Проблемам запозичень у конституційному праві присвячені праці таких вчених: В. Віганд [802], В.С. Джексон [684], Л. Епштейн і Д. Найт [648], Д.А. Метью та К. Адлер [708], С.Е. Креймер [697], М.Тушнет [774], Н. Теббе та Р.Тсаї [762] та ін.

Зокрема, Вольфганг Віганд вважає, що термін «рецепція» застосовується для позначення інтеграції зарубіжних ідей і способів мислення. Використовуючи термінологію «рецепція американського права», він проводить аналогію з процесом поширення римського права як *ius commune* по всій Європі в XII – XVI ст. У своєму дослідженні він зазначає, що існує помітна паралель між процесом, за яким римське право в середні віки вкоренилося в італійських університетах і перетворилося на європейську *ius commune*, з одного боку, і поширенням американського права, з іншого [802].

Жан-Мішель Клетт зазначає, що рецепція зарубіжного права є практикою, що існує практично у всіх правових культурах. Зокрема, у сфері комерційного права переважно застосовується орієнтація на США, адже саме в цій державі існує багатий правовий досвід, запозичений іншими країнами [695].

Ян фон Хейн, вперше розглядаючи в загальному контексті рецепцію американського законодавства про компанії в Німеччині, вважає, що на заводі процесу рецепції можуть стати такі фактори, як правова культура, політична чи економічна ситуація в державі [685].

Польський вчений Ю. Бардах взагалі розуміє рецепцію як «...запозичення, асиміляцію якимось певним суспільством чужих культурних моделей» [595, с.27].

У зарубіжній правовій доктрині заслуговує на увагу дослідження рецепції права, проведене Р. Робертсоном та Ф. Летчером, які зазначають, що поступово стверджується розуміння рецепції, специфіка якого полягає в тому, що в якості донора і реципієнта маються на увазі не тільки національні правові системи, а й суб'єктами рецепції визнаються окремі держави і Європейський Союз. Отже, рецепція все більш розуміється як форма правової європеїзації. У зв'язку з цим особливий інтерес викликає те, що вживання нового поняття дозволяє розширити коло держав, які залучаються до процесу європейської інтеграції. Це припущення підтверджується практикою використання даного поняття для опису можливостей запозичення (рецепції) наявного правового досвіду Європейського Союзу державами, які не є членами ЄС. Для прогнозування варіантів здійснення цих можливостей також виділяються різні види рецепції (формальна, поведінкова, комунікативна, дискурсивна), які залежать від характеру міжнародних інституцій, задіяних в процесі рецепції. При цьому сама рецепція класифікується у двох вимірах: імовірності прийняття країною-реципієнтом, що не є членом ЄС, його правил, а також впровадженням та виконанням цих правил, що має ключове значення для оцінки впливу ЄС на внутрішню політику – тобто результатів рецепції [744].

Отже, можна зазначити, що дослідженню рецепції зарубіжними вченими приділяється також незначна увага, а її розуміння переважно пов'язується із відновленням дії римського права в сучасному законодавстві, хоча подекуди з'являються дослідження, присвячені рецепції як процесу запозичення та сприйняття. Переважно зарубіжні науковці є прибічниками теорії «правової трансплантації» чи «правового запозичення», також зустрічаються й інші ідеї «правового переміщення», «правової міграції», «правової контамінації», «правових подразників» та інші [786].

1.2 Відмежування рецепції від суміжних та споріднених правових категорій

Стрімкий розвиток суспільних відносин вимагає від юридичної науки оновлення категоріального апарату, адже в правовій дійсності з'являються явища, на які власна терміносистема не може адекватно реагувати, не маючи достатньої кількості термінів, які можна застосовувати для їх опису, тому вчені змушені відшукувати відповідні дескриптори в інших науках, таких як політологія, культурологія, соціологія і навіть медицина та біологія тощо. Словник правової науки еволюціонує синхронно з розвитком держави й права, а іманентна властивість мови сприяє появі лексикосемантичних інновацій, які є джерелом оновлення та поступового збагачення категоріального апарату юридичної науки неологізмами.

Одним із шляхів утворення сучасної термінології є транстермінологізація, під якою розуміється процес перенесення терміну з однієї термінологічної системи до іншої, що супроводжується різноманітними семантичними змінами цього терміну [450, с.17].

Поява в юриспруденції транстермінів є наслідком розвитку суспільних відносин і, насамперед, результатом глобальних процесів взаємопроникнення наук. Звісно, процес транстермінологізації є зручним та легким шляхом оновлення категоріального апарату, переосмислення термінів з інших галузей науки, іноді цей шлях є цілком виправданим, але може існувати загроза запровадження кількох термінів, що дублюють дефініції, чим власне й ускладнюється праворозуміння та правозастосування. Особливо це стосується не нормативних, а доктринальних термінів.

Як зазначає вітчизняна дослідниця О.В. Шпильківська, «термін – це слово чи словосполука, що має спеціальне значення, виражає і формує

професійне поняття, застосовне в процесі пізнання й відтворення наукових та професійних об'єктів і відношень між ними» [568, с.7-8]. А юридичний термін, на думку В.Ю. Тураніна, – це слово (чи словосполучення), що точно відображає відповідне правове поняття та однозначно сприймається в межах юридичної мови, сенс якої виявляється за допомогою визначення [515, с.77].

Неоднозначність розуміння сутності рецепції як правового феномену насамперед полягає в безсистемній міграції транстермінів, а як наслідок і виникненні термінологічної конкуренції. У результаті спостерігається турбулентний характер взаємодії правової терміносистеми та терміносистем інших наук, що спричиняє некоректне застосування завдяки дублюванню (коли терміни є різними за формою, але наділені однаковим змістом) чи семантичній підміні (коли однакові за формою терміни мають різний зміст). Саме тому наразі маємо синкретичний дизайн сучасної правової терміносистеми, що супроводжується термінологічною плутаниною та семантичним хаосом.

Проблеми міждержавної правової взаємодії, що супроводжуються міграцією, трансфертом, запозиченням правових норм, завжди привертала увагу науковців, але останнім часом для позначення цього феномену дослідники використовують різну термінологію «правова рецепція», «правові запозичення», «наступність у праві», «правова інтеграція», «правова акультурація», «правова трансплантація», «правова сегрегація», «правова експансія» та інші.

Досліджуючи проблеми рецепції в конституційному праві як провідній галузі національної системи права, яка складає основу побудови іншого галузевого законодавства, насамперед варто проаналізувати семантичний зв'язок конституційно-правової рецепції із суміжними та спорідненими правовими категоріями та здійснити їх розмежування.

Зазвичай у юридичній літературі рецепція ототожнюється із запозиченням, тому насамперед слід визначити семантичні відмінності між цими правовими категоріями. Так, наполягають на розумінні рецепція права як процесу запозичення дослідники, серед яких В.І. Лафітський [254], А.В. Скоробогатов [464], Ю.М. Фольгерова [532], А.В. Єгоров [156], А.Г. Єгорова [160], Л.В. Авраменко [2], С.В. Такаченко [504], З.П. Мельник [291], В.К. Самігуллін [455], М.Ю. Рязанов [452], тобто за такого підходу фактично ототожнюються ці правові категорії.

Тверякова Є.А. пропонує розмежовувати поняття «запозичення» та «рецепція», адже «запозичення», на її думку, вказує на процес добровільного «пересадження» юридичних елементів, а «рецепція» передбачає не тільки процес, але й результат, а саме засвоєння будь-яким суспільством елементів правової системи іншого суспільства [499].

Білоруська дослідниця О.Г. Єгорова пропонує визначати запозичення як упорядковану, вольову діяльність певних суб'єктів на рівні правових систем, що складає змістову частину об'єкта правового запозичення [159, с.28]. Скоробогатов А.В. запозичення визначає як процес і результат використання правових цінностей і норм суспільства-донора з метою модернізації правової системи суспільства-реципієнта, при цьому рецепцію він вважає лише одним із видів запозичення поряд із правовим діалогом, правовою акультурацією та правовим трансфером [464].

Зарубіжні дослідники Н. Теббе та Р. Тсаї також конституційні запозичення «constitutional borrowing» вважають процесом імпортування конституційної доктрини, термінології, норм права та ін., а також трактують його як «...цілеспрямований, навмисний, усвідомлений акт творчого пошуку...» [762, с.464].

Саме використання термінологічного обороту «конституційне запозичення», зазначає А.М. Пугачов, має найбільш широке значення: чи то сприйняття зарубіжної моделі або принципове відторгнення

негативних варіантів; повністю скопійовані положення чи кардинально видозмінені; науково обґрунтовані чи неймовірно викривлені; грамотно перевірені тексти та скомпоновані на «швидку руку» [424, с.34].

В ідеальному варіанті, як зазначає М.М. Марченко, в процесі запозичення мова йде не про «певну механічну операцію», а про творчий підхід з урахуванням історичних, національних, економічних, політичних та інших умов та особливостей тієї чи іншої країни. Тільки за такого підходу, на його думку, можна розраховувати на те, що нововведені чи перенесені з інших правових систем інститути, норми й принципи можуть не тільки формально запроваджуватися в структурі правової системи, але й ефективно здійснюватися [282, с.247].

Отже, у науковому правовому дискурсі є кілька підходів до розуміння запозичення, відповідно до яких, по-перше, запозичення повністю ототожнюється з рецепцією за сутністю, по-друге, рецепція є одним із видів запозичення.

Але якщо заглибитися в семантику терміну, «запозичувати» означає переймаючи що-небудь, засвоювати, робити своїм надбанням [473, с.271]. З одного боку таке розуміння терміну «запозичення» робить його дуже близьким за змістом з терміном «рецепція», але вони все ж таки мають певні семантичні відмінності.

Враховуючи викладені підходи та семантику терміну «запозичення», вважаємо, що терміни «рецепція» та «запозичення» у конституційному праві є спорідненими правовими категоріями, які можна розглядати у взаємозв'язку як ціле й частина. Тобто «рецепція» є більш широким поняттям, а запозичення можна вважати однією з форм рецепції в конституційному праві, якій притаманні ознаки добровільності, односторонності, усвідомленості та ін.

Наступна правова категорія, що має системний взаємозв'язок із рецепцією в конституційному праві, є «правова акультурація». Вона має порівняно недавню практику застосування саме в юридичній науці.

Вважається, що термін «акультурація» введено до наукового обігу лінгвістом етнографом Дж. Поуелом [730] наприкінці XIX ст., зокрема, дослідник розуміє акультурацію як процес психологічних змін, обумовлених міжкультурним уподібненням (наслідуванням) і вважає, що еволюція окремої людини відбувається в результаті винаходів, акультурації та навчання [729, с.206-207].

Більш широкого застосування термін «акультурація» отримав 1936 року після опублікування Р. Редфілдом, Р. Лінтоном і М. Герсковіцем дослідження «Меморандум про вивчення акультурації», у якому акультурація розуміється як явище, що виникає в умовах безперервного і безпосереднього контакту груп людей, які належать до різних культур, і призводить до змін у вихідних культурних моделях однієї чи обох груп. Також дослідниками пропонується розрізняти такі поняття, як акультурація, зміна культури, асиміляція і дифузія [737, с.148-149].

Сучасні словники термін акультурація (англ, acculturation < лат. ad к + culture утворення, розвиток) трактують як процес набуття одним народом тих чи інших форм культури іншого народу, що відбувається в результаті спілкування цих народів [206, с.33], або взаємопроникнення культур, що приводить до сприйняття одним народом повністю або частково культури іншого народу в процесі їх спілкування [322, с.31], проте відмінності в понятті є несуттєвими і фактично зводяться до процесу міжкультурної взаємодії.

У літературі також зустрічається поняття акультурації як «процесу запозичення нових культурних елементів шляхом реорганізації старої культури» [599]; або як «процесу міжкультурного контакту, результатом якого є групові та індивідуальні зміни в культурі та поведінці» [605].

Американські дослідники зазначають, що акультурація – це складний процес у мультикультурному контексті, що включає як інкультурацію, так і асиміляцію. При цьому акультурація – це найширший процес, який може приймати різні форми і напрямки залежно від зміни

соціального контексту різних культурних груп і включає ряд форм культурного навчання та практики. Під інкультурацією розуміються процеси, через які люди, сім'ї та спільноти проходять, щоб навчатись і підтримувати власну культуру або культури. Асиміляція відноситься до процесів сприйняття культурних особливостей у нового контактного населення, яке, зазвичай, є соціально і політично домінуючим [666, с.120].

Отже, узагальнюючи викладене, можна зазначити, що переважно термін акультурація застосовується в антропології, культурології, філософії, психології та інших соціально-гуманітарних науках і розуміється як процес міжкультурної взаємодії та комунікації між народами і націями, внаслідок якої відбувається сприйняття іноземної культури з урахуванням взаємного або одностороннього впливу однієї культури на іншу.

Поступово термін «правова (юридична) акультурація» увійшов і до обігу сучасної юриспруденції. У цьому зв'язку доволі влучним є висловлювання Б.Н. Фрезе, а саме, що «правова культура окремих країн піддається постійному «бомбардуванню» з боку потрапляючих до неї, подібно «метеоритному дощу», випадкових фрагментів інших правових культур, юридичних текстів, процедур і правових конструкцій. Таке «бомбардування» дозволяє оцінити власний досвід правового життя, знайти «дзеркало» для його розгляду, можливість розвивати, вдосконалювати окремі елементи своєї правової системи, наповнюючи їх новим змістом» [534, с.4].

Саме тому більшість науковців, розуміючи невпинні процеси міждержавної правової взаємодії в умовах глобалізації та конвергенції правових систем сучасності, намагаються відшукати адекватний термін для позначення процесів, що відбуваються в сучасному світі.

У юридичній науці здійснюються спроби пояснити семантичний зв'язок між термінами «правова рецепція» та «правова (юридична) акультурація». Зокрема, румунський дослідник Е. Ционгару вважає, що

проведення ефективної модернізації правової системи варто здійснювати за допомогою феномена, який він пропонує визначати як юридичну трансплантацію або правову акультурацію, наслідком якої стане повна або часткова заміна «хворої» правової системи (або частини цієї системи) країни-реципієнта «здоровою» правовою системою (або частиною цієї системи) країни-донора [618, с.88]. Тобто, за цієї позиції юридична акультурація фактично ототожнюється з правовою трансплантацією.

Вітчизняний вчений Ю.М. Оборотов розглядає акультурацію як процес взаємодії між правовими культурами на рівні законодавства, судової практики, юридичної науки, юридичної освіти, а рецепцію права вважає «глобальною акультурацією», під час якої відбуваються глибинні зміни у правовій культурі [326, с.18].

Інший дослідник, Є.Ю. Куришев, вважає часткову (фрагментарну) юридичну акультурацію одним із видів рецепції права, яка, на його думку, сприяє модернізації права країни-реципієнта, яке збагачується новими принципами та елементами [249, с.139].

Розмежовує досліджувані поняття також і А.М. Муравйова, яка вважає, що рецепція є формою правової акультурації поряд із запозиченням, гармонізацією та уніфікацією, при цьому, на її думку, «...на відміну від інших форм юридичної акультурації, об'єктом яких можуть стати окремі норми, нормативні правові акти, інститути і галузі (сфери) права (правової системи), рецепція є запозиченням чужої правової системи в цілому...» а також є глобальним явищем [310, с.208]. Дискусійність цього твердження є очевидною, адже, по-перше, в один паралельний ряд ставляться такі поняття, як рецепція, запозичення, гармонізація та уніфікація, по-друге, рецепція розуміється як запозичення (хоча запозичення виділяється і як окрема форма), по-третє, не можна погодитись із розумінням рецепції як «запозичення усієї правової системи в цілому», адже сучасна держава, яка має свої власні правові традиції, навряд чи зможе запозичити повністю правову систему країни-донора.

Як історичну форму правової акультурації пропонує визначати правову рецепцію Л.В. Сокольська і пропонує її розуміти як односторонній добровільний процес передачі елементів правової культури соціуму-донора з обов'язковим їх засвоєнням соціумом-реципієнтом. Ініціатором рецепції виступає приймаюча сторона в особі правлячої еліти, яка хоче впровадити в себе частково або повністю правову систему донора. Результатом рецепції є часткове засвоєння суспільством-реципієнтом культурно-правових традицій, ідей, цінностей суспільства-донора при збереженні своїх національних особливостей. Визнаючи, що рецепція є формою правової акультурації, пропонує її розуміти як «тотальну акультурацію» [483, с.1587].

Протилежної точки зору дотримується Л.А. Акерман, вважаючи, що поняття «правова акультурація» і «рецепція права» взаємопов'язані, але між ними проявляється відмінність, своєрідне домінування одного терміну над іншим за масштабністю змін, адже рецепція права відрізняється від правової акультурації технікою, але рецепція у порівнянні з правовою акультурацією за обсягом правових запозичень, новацій у праві країн, де вона відбувається, – набагато глобальніше явище. Тобто рецепція – один з варіантів акультурації, але варіант, який отримав певну самостійність [9, с.131].

Узагальнюючи викладене, можна зазначити, що в юридичній літературі не спостерігається однозначності в трактуванні досліджуваних термінів. Тому, враховуючи проведений аналіз та ґрунтуючись на результатах власного дослідження, пропонується визначати правову акультурацію як один із видів правової рецепції, що характеризується як процес та стан повної або часткової трансформації правової системи внаслідок сприйняття та засвоєння зарубіжного правового матеріалу (у т. ч. конституційно-правового) з урахуванням взаємного або одностороннього впливу однієї правової культури (культур) на іншу (інші). При цьому правова акультурація відбувається в ході тривалого,

перманентного процесу культурно-правової, міждержавної взаємодії. Інакше кажучи, правова акультурація є успішною правовою рецепцією на відміну від правової асиміляції, правової сегрегації, правової декультурації та правової мутації [91].

Таким чином, викладене ілюструє контрадикторність підходів до розуміння як правової акультурації, так і правової рецепції. Тому пропонується виділити ряд ознак, що дозволять розмежувати поняття конституційно-правової рецепції та правової (юридичної) акультурації:

1) акультурація є одним із видів конституційно-правової рецепції (хоча і не тільки конституційно-правової, а будь-якої взагалі), що характеризується найвищим ступенем ефективного засвоєння конституційно-правового матеріалу;

2) акультурація розглядається як процес сприйняття та засвоєння зарубіжного правового матеріалу правовою системою загалом на відміну від рецепції, яка може мати галузеву спрямованість (конституційно-правову, цивільно-правову, адміністративно-правову і т. ін.);

3) акультурація характеризується високим ступенем трансформації системи права (у т. ч. конституційного), тобто сприйняттям та засвоєнням конституційно-правових інновацій з одночасним збереженням конституційно-правових традицій. При цьому сприйняття та засвоєння відбувається в умовах не обов'язкового текстуального копіювання запозиченої норми, а може трансформуватися певним чином, пристосовуючись до умов правової системи країни-реципієнта;

4) процес акультурації передбачає якісне оновлення змістових характеристик правосвідомості (у т. ч. конституційної), підвищення рівня правової культури або взагалі її зміну.

Отже, рецепція та акультурація мають тісний семантичний зв'язок, багато спільних та відмінних рис, але якщо рецепцію в конституційному праві можна розглядати як процес засвоєння, впровадження та сприйняття конституційно-правового матеріалу, то акультурацію слід розглядати як

один із видів рецепції та найбільш ефективний, успішний, вдалий наслідок її застосування та стан правової системи, коли зарубіжний правовий матеріал повністю засвоєний, а правові норми, ідеї, концепції та ін. ефективно функціонують.

Рецепція в конституційному праві має тісний семантичний зв'язок із наступністю в праві як суміжною правовою категорією. У загальнотеоретичному розуміння наступність – це: 1) отримання, придбання будь-яких прав у спадок, за допомогою передачі від одного до іншого; 2) послідовне, без перерви, заміщення, зміна, передача чогонебудь від одного до іншого [262, с.428; 474, с.208; 508, с.732].

Ряд дослідників рецепцію ототожнюють із наступністю або розглядають її як один із її видів. Так, Н. Неновські розуміє рецепцію «...як специфічний прояв наступності в праві» і пропонує її розглядати у «вертикальному» (у часі) та «горизонтальному» (у просторі) напрямках [319, с.46]. Вітчизняна дослідниця Л.В. Авраменко вважає, що рецепцію слід розглядати як «...сприйняття – перенесення, збереження й використання» [3, с.5], до того ж вона робить висновок, що «... «рецепція» й «наступність» – близькі за змістом категорії, які можна використати як взаємозамінні», також, що рецепція «...є специфічним підвидом синхронної наступності» [2, с.128].

На традиційному загальновизнаному в сучасному правовому дискурсі розумінні рецепції як процесу сприйняття в тій чи іншій країні елементів правової системи іншої держави наполягає Ю.М. Оборотов. Проте, на думку вченого, «рецепція» завжди має зміст, близький до історичної наступності в праві, взаємодії правових традицій та інновацій [326, с.4].

З викладеним не можна погодитися, адже ототожнення розуміння «рецепції» та «наступництва» лише заплутує праворозуміння та процес розвитку, оновлення та модернізації як конституційного права, так і всієї правової системи.

Здійснюючи комплексний аналіз загальнотеоретичних підходів до розуміння поняття рецепції та наступності в праві Ю.М. Фольгерова намагається пояснити сучасні доктринальні інтерпретації досліджуваних категорій шляхом їх поділу на три концепції: «пронаступництва», «прорецептивну» та «негативну». Відповідно, представники концепції «пронаступництва» розуміють рецепцію як вид наступництва, прибічники «прорецептивної» концепції навпаки віддають перевагу рецепції, розуміючи наступність як різновид рецепції чи її елемент. У межах «негативної» концепції відображаються позиції, що об'єднують вказані інститути в один, найчастіше рецепцію. При цьому рецепція наділяється історичним характером [532, с.6-7].

Ряд дослідників також наголошують на тому, що розуміння рецепції лише в межах наступності було б спрощенням. Зокрема, здійснюючи розмежування категорій «рецепція» та «наступність», Ю.М. Фольгерова в основу покладає фактор суб'єкта – власника запозиченого (сприйнятого) досвіду. У випадку наступності – це власний історично набутий досвід держави, відносно рецепції – досвід інших правових систем, сучасних реципієнту чи існуючих раніше. При цьому суб'єктний склад у випадку наступності представлений одним учасником, а у випадку рецепції – як мінімум двома: правовим донором (власником правового досвіду) та реципієнтом (державою, що запозичує досвід правового регулювання). До того ж на боці правового донора може виникати множинність [532, с.10]. До її думки приєднується і Н.В. Паршкова [347]. А.І. Косарєв вважає, що наступність має підставу в дії глибинних, більш загальних закономірностей розвитку права. На більш високих рівнях право знову проходить етапи початкового і наступних за ним станів [232, с.177].

На розмежуванні наступності і рецепції і розумінні їх як самостійних правових явищ наполягає В.О. Рибаків. Він покладає в основу їх розмежування такі критерії: 1) територіальний – наступність має національний характер, існує тільки в рамках певної держави.

Рецепція – явище інтернаціональне, передбачає взаємодію різних систем права; 2) часовий – поєднуючи минуле і сьогодення, наступність у праві знаходиться на стику найближчих етапів розвитку національного права. Рецепція історичним часом не пов'язана, адже запозичується як сучасний матеріал, так і далекого минулого; 3) зв'язок із свідомістю – існування наступності не залежить від суб'єктивного розсуду, вона об'єктивна. Рецепція – явище суб'єктивне; 4) характер прояву – спадкоємність існує тільки між найближчими етапами розвитку національного права як заперечення одного іншим. Рецепція не пов'язана ні з етапами розвитку внутрішньодержавного права, ні з законом заперечення заперечення; 5) вектор розвитку – наступність спрямована на збереження індивідуальності національного права в рамках світового правового простору, рецепція – на уніфікацію національних правових систем [448, с.9-10].

У цьому зв'язку Х. Іздебскі зазначає, що традиція і рецепція – обидва феномени, що виражають процес передачі певних цінностей, понять або правил, при цьому перший завжди характеризується внутрішньонаціональним характером та добровільністю передачі, другий має зовнішній характер передачі і може бути як добровільним, так і нав'язаним [683].

Розмежовує поняття рецепції та наступності і П.П. Баранов, зазначаючи при цьому, що модернізація законодавства виступає в руслі рецепції та наступності законодавства, при цьому під рецепцією законодавства він розуміє запозичення існуючих законодавчих положень інших країн і включення їх до вітчизняної законодавчої системи, а під наступністю законодавства – засвоєння та збереження національною законодавчою системою історичного правового досвіду шляхом його активного виконання [30, с.78].

З таким підходом можна загалом погодитися, адже дійсно у випадку із наступністю відбувається відродження, збереження чи наслідування

власних національних конституційних традицій (конституційний континуїтет) і, зазвичай, вона не викликає правових деформацій, а у випадку рецепції відбувається сприйняття, впровадження та засвоєння інновацій та перспективних ідей, які ефективно функціонують в зарубіжних країнах чи є здобутками світової скарбниці конституційних ідей, у тому числі й у кростемпоральній динаміці. Хоча не дивлячись на те, що ці правові явища є самостійними, але знаходять у тісному взаємозв'язку, адже як вказує В.С. Кобко-Одарій запозичення історично не притаманних, не вистражданих цінностей, що за умови традиційності суспільства й характерного для будь-якого народу почуття суверенності не можуть сприйматися оптимально [194, с.180].

Поступово зарубіжними та вітчизняними дослідниками здійснюються спроби якісного оновлення правової доктрини альтернативними термінами (метафорами), такими як «правова акультурація» [1; 9; 248; 481], «правова трансплантація» [586; 611; 635; 654; 662; 796; 797; 798], «конституційна медицина» [741], «правова мутація» [557, с.152], «правові контамінації» [712, с.109-110], «конституційна міграція» [724, с.174], «транспозиція» [336; 351; 720], а також «правова дифузія» [153; 775, с.510], «правова інфільтрація» [234; 204; 293] та ін., які призначені відобразити процеси міждержавної правової взаємодії, що супроводжуються переміщенням правових норм та сприяють розвитку правової системи країни-реципієнта. Як зазначає німецький дослідник П. Гілес, зближення права, уніфікація права, гармонізація права, інтернаціоналізація права – ось далеко не повний перелік понять, названих ним «...Вавилоном словесної і семантичної плутанини» [661, с.431].

Відома зарубіжна дослідниця Е. Оруку зазначає, термінологія, яка використовувалася в класичних описах переміщення права, така як трансплантант, нав'язування (імпозиція) і рецепція, доповнюється барвистим словником, що виділяє нюанси в окремих випадках

мобільності переміщення права, зокрема, з'являються терміни, такі як «щеплення», «імплантація», «повторне наповнення» і «взаємне запилення», «охоплення», «емуляція», «інфільтрація», «проникнення (інфузія)», «засвоєння (перетравлення)», «салатниця», «плавильний котел» і «транспозиція (перенесення)». Нині розробляються нові поняття: «колективна колонізація», «забруднювачі», «правові подразники», «правове скупчення», «пунктирне право» і «конкуренція правових систем». Такі образи, як «забруднення», «щеплення», «подразнення» й «інфільтрація», на її думку, є відповідними опису реалій сьогодення, а терміни «рецепція», «нав'язана рецепція» та «узгоджений паралельний розвиток» відображають сучасні процеси [336, с.104].

Новаторською та інноваційною свого часу стала теорія правових трансплантацій як найбільш ефективного джерела розвитку права шотландського вченого компаративіста А. Ватсона. Відповідно до цієї теорії трансплантація передбачає пересадження правової норми чи системи права з однієї країни до іншої, при цьому, здійснюючи подібне запозичення, не обов'язково розуміти систему, з якої були запозичені норми права або інститути. Він навіть наполягав на тому, що правові норми не створюються спеціально для конкретного суспільства, у якому вони діють, а також на тому, що це є предметом серйозного занепокоєння [796]. Тобто фактично зміст теорії правових трансплантацій полягає в запозиченні (перенесенні) правових норм чи інститутів без урахування правової культури, традицій, звичаїв.

Теорія правових трансплантацій стала найбільш суперечливою та дискусійною, але водночас стала передумовою визнання необхідності наукового пошуку в цій сфері. Опонентом теорії правових трансплантацій А. Ватсона є П. Легран, який категорично не погоджується із запропонованою теорією, адже у свою чергу вважає правові трансплантації в принципі неможливими [796]. Він вказує на те, що правові норми, вирвані з контексту правової культури і пересаджені в

інший правопорядок, неминуче будуть змінені. Заперечуючи, він вважає, що теорія А. Ватсона значно спрощує зміст взаємодії між правовими системами через примітивне розуміння таких понять, як «правова норма» та «право».

Проте П. Легран зазначає, що прихильники теорії «правової трансплантації» повинні сприймати «право як правила» і модель «правила як прості твердження». Лише в цьому розумінні позиція А. Ватсона, хоча і доволі спрощена, але є репрезентативною і пояснює тезу про «правовий обмін як правову трансплантацію». Прибічники теорії про те, що право чи норми права переміщуються між державами, повинні мати на увазі, що в цьому випадку норми права за сутністю повинні бути автономними і не обтяжуватись історичним, гносеологічним або культурним багажем, інакше вони не зможуть переміщуватися. Фактично П. Легран ставить під сумнів адекватність розуміння А. Ватсоном правових норм і заперечує можливість переміщення правових норм, а звідси і висновок про те, що «правові трансплантації» є неможливими, адже вони «вирвані з контексту правової культури і пересажені в інший правопорядок» [703, с.113-114].

Канн-Фройд О., аналізуючи теорію «правової трансплантації» А. Ватсона, зазначає, що з органічної точки зору трансплантація подібна складній хірургічній операції, в процесі якої частина тіла однієї людини передається іншій (як приклад він наводить трансплантацію нирки), і тоді цілком логічним є побоювання: чи пристосується орган, чи виникне його відторгнення. Якщо ж переміщення є механічними, то ніхто не говорить про те, що карбюратор або колесо трансплантується з одного автомобіля в інший, хоча і тут частина об'єкта, який служить певній цілі, виймається з одного об'єкта і вбудовується в інший об'єкт того ж виду, але питання про адаптацію чи відхилення не виникає. Таке метафоричне пояснення на прикладі нирки і карбюратора він вважає точками континууму і екстраполює його на правову систему. При цьому будь-яка зарубіжна юридична норма або інститут, на його думку, можуть розглядатись і з

«органічної», і з «механічної» точок зору. Так, у деяких випадках питання полягає в тому, чи правильно була виконана робота з механічної установки, і якщо так, то чи буде працювати нова деталь машини. Але в більшості випадків доводиться замислюватися над тим, які шанси того, що новий закон буде адаптований до національної системи права, і які ризики того, що він буде відторгатися. У підсумку він доходить висновку, що потрібними є знання не тільки про зарубіжне право, а й про його соціальний і, перш за все, політичний контекст, в іншому випадку використання порівняльного права в практичних цілях стає зловживанням, насиченим легалістичним духом, який ігнорує цей контекст [692].

Аналізуючи дебати між О. Кан-Фройдом і А. Ватсоном, Е. Штейн пояснює, що розбіжності з приводу можливості правової трансплантації пов'язані з особливою спрямованістю їх досліджень, а саме: А. Ватсон, будучи юристом-істориком, дотримується «макроправової» точки зору, яка передбачає масові трансплантації, у той час як О. Кан-Фройд, юрист-соціолог, дотримується «мікроправової» точки зору, яка зосереджена зокрема на більш-менш сучасному реформуванні законодавства в розвинених країнах [759]. Ш. Зонглінг взагалі вважає, що їх дискусія частково пов'язана із відмінностями їх поглядів на основну концепцію права [806, с.854].

Не підтримує теорію «правової трансплантації» і британський вчений Г. Тюбнер, який вважає, що поняття «трансплантант» створює хибне враження, що після складної хірургічної операції перенесений матеріал залишатиметься ідентичним самому собі, відіграючи свою стару роль у новому організмі. Отже, все зводиться до вузької альтернативи: відторгнення чи інтеграція. На його думку, процес, за якого в культуру вживлюють іноземні норми, є не трансплантацією, а глибинним подразненням [516, с.78]. Тобто він висуває теорію «правових подразників» (legal irritants), за якою запозичення правового матеріалу не

трансплантується в інший організм, а працює як фундаментальний подразник, який викликає цілий ряд нових і несподіваних наслідків [763, с.12].

Згодом теорія правової трансплантації отримала розвиток в зарубіжній правовій доктрині, а деякі дослідники навіть рецепцію римського права стали вважати трансплантацією. Зокрема, Д. Берковіц, К. Пістор та Ж.-Ф. Річард зазначають, що більшість країн отримали свій чинний правопорядок з Європи протягом ХІХ століття і початку ХХ ст. Раніше юридичні трансплантації були добре відомі, включаючи рецепцію римського права в Європі, прийняття китайських кодексів в інших частинах Азії або трансфер (передачу) іспанського та португальського законодавства до Латинської Америки. Процес трансплантації, який відбувся у ХІХ і на початку ХХ століть, витіснив усі попередні трансплантації. Більше того, незважаючи на активні запозичення та трансплантацію, з тих пір більшість країн зберегли основні характеристики правової системи, отримані ними в цей період. Повсюдна трансплантація правових систем стала можливою завдяки консолідації та формалізації правових систем в Європі, що співпало з розвитком окремих держав. Розширення європейського впливу за допомогою війн та завоювань обумовили трансплантацію цих законів у країни Азії, Африки, Північної Америки та Латинської Америки, хоча деякі з цих неєвропейських країн трансплантували ці закони добровільно [604, с.5-6].

Критичний аналіз теорії трансплантації, проведений М. Граціадей, вказує на те, що термін «трансплантація» заснований на метафорі, яку було обрано через «faute de mieux» (відсутність кращого), і не пристосований для фіксації поступового розповсюдження права або безперервного характеру процесу, який іноді призводить до правових змін шляхом привласнення зарубіжних правових ідей. Він вказує на існування альтернативної термінології, яка застосовується останнім часом – це теорія «циркуляції (обігу) правових моделей». Термін «рецепція» іноді

використовується як синонім «правової трансплантації» або «циркуляції права», а також для позначення обох цих термінів, проте він також має конкретне значення, що стосується глобальних правових трансфертів (переміщень). Перелік термінів, що використовуються для ідентифікації правових змін шляхом правових переміщень, можна продовжувати, зокрема, використовується така термінологія як «вплив» (influence) чи «інспірація» (inspiration), «взаємне збагачення (перехресне запилення)» (cross-fertilization). Дослідник вважає найбільш доцільним застосування термінологічної пари трансплантація/рецепція, яка на його думку найбільш повно відображатиме сутність зазначених явищ, а також пропонує застосовувати термін «трансфер» для позначення загальних переміщень у праві [664].

Загалом, позитивно оцінюючи теорію правової трансплантації, К. Валендайл зазначає, що на сьогоднішній день вона не враховує сучасний стан суспільних відносин. Зокрема, розвиваючи цю теорію, він відстоює доволі цікаву позицію щодо можливості застосування теорії трансплантації для позначення євроінтеграційних процесів, що охопили досить велику кількість країн останнім часом. Він вважає, що після створення Європейського Союзу відбувається безперервна правова трансплантація серед країн-учасниць та країн, що прагнуть євроінтеграції, але скоро подібні процеси з'являться в інших частинах світу. Незважаючи на всі скарги на неефективність інституцій ЄС, вони незрівнянно ефективніші, ніж інституції ООН, які, на його думку, довели свою ефективність, особливо в країнах із незахідною правовою культурою [783, с.79]. Із сучасної точки зору, на думку К. Валендайла, правові транспланти не є ні «вигідним запозиченням», ні «шкідливою залежністю». Це пояснюється тим, що слово «запозичення» вказує на незалежність рішення про трансплантацію певної правової норми в національну правову систему, тоді як більшість трансплантацій

відбуваються зовсім іншим шляхом, які він називає «зовнішньо-залежними трансплантами» (Externally-Dictated Transplants) [783, с.93-94].

Оновлену модель трансплантації, яка базується на сучасній складній реальності, а не на класичних припущеннях, які послужили основою для ранньої дискусії, пропонує розглядати М. Кон. На її думку спрощене розуміння трансплантацій як окремих ланок, через які система імпортера приймає право системи експортера, необхідно замінити довгостроковим процесом, що складається з низки поступових етапів трансплантації, створених багатьма суб'єктами [621].

Аналізуючи концепції правової трансплантації, Т. Голдбач акцентує увагу на тому, що в процесі реалізації можуть виникнути складнощі між реципієнтами/донорами, дифузією/рецепцією, що вказує на взаємозв'язок між мігруючими правовими нормами та внутрішньонаціональним законодавством. Вона підкреслює, що правові трансплантати, подолавши перешкоди в новій правовій системі, впливатимуть на процеси експорту та імпорту правових систем, особливості, які знаходяться в самому трансплантованому законодавстві, і здатність прищеплювати існуючі правові норми на практиці [662]. Правові реформи ж є не просто зміною законів, які відображають нові обставини (наприклад, зміну клімату), або зміну ставлення (наприклад, одностатеві шлюби), але й нові способи вирішення старих проблем.

Аналізуючи можливість метафоричного застосування терміну «правова трансплантація», Е. Вайс зазначає, що битва метафор – не є «трансцендентним нонсенсом», адже тільки досить прозора та містка лінза може вловити складність кросконституційної взаємодії [803, с.1].

Отже, поширена в зарубіжній правовій доктрині теорія правових трансплантацій фактично за сутністю є оновленою доктриною рецепції права, але й вона немає однозначного розуміння та чіткого визначення. Тому можна сказати, що еволюція теорії трансплантації пройшла певний шлях і на сьогодні має кілька інтерпретацій від суто механістичної до

органічної, а іноді отримує розширеного тлумачення та фактично ототожнюється із запропонованим, принаймні у цьому дослідженні, розумінням рецепції права.

Французькі дослідники не заперечують проти застосування терміну «рецепція права», але наполягають на запровадженні теорії «циркуляції права» (*la circulation du droit*) і в якості прикладу наводять процес сприйняття французького конституціоналізму, що стало ознакою приналежності до цивілізованого суспільства для колумбійської юридичної еліти, а також для більшості латиноамериканських країн. Відзначимо, що ця доктрина є найважливішим елементом у процесі імпорту з Франції цілого комплексу, конституційного права та політичної практики, хоча можна знайти й інші випадки впливу такого роду з інших країн. Незважаючи на глибокі розбіжності у французькій доктрині на межі ХХ століття і те, як вона реагує на певні політичні обставини та інтелектуальні умови, які можуть приховувати рецепцію в інших країнах, вона рухається в бік тих країн, що завжди розглядали Францію як еталон еволюції правової думки [791, с.435].

Певного поширення в юридичній науці останнім часом отримала і теорія «транспозиції в праві». Термін «транспозиція» (лат. *transpositio*) або його синонім транспонування (лат. *transponere*)» означають перестановку, переставляння і зазвичай застосовується в музиці (перенесення звуків на певний інтервал) або мовознавстві та лінгвістиці. Зокрема, прибічницею застосування зазначеної термінології є Е. Оруку, яка в основу дослідження «право як транспозиція», покладає твердження, що для використання інституту чи норми зарубіжної правової системи необхідне її налаштування (транспозиція) для врахування конкретної соціоправової культури і потреб правової системи, що запозичує [720]. Під «транспозицією» Е. Оруку пропонує розуміти використання кожного правового інституту чи норми в правовій системі реципієнта так, як це було в системі-моделі [336, с.104]. При цьому вона вважає, що саме

терміни «транспозиція» (transposition) та «збагачення» (fertilisation) можуть бути застосовані в процесі аналізу конструювання конституцій, оскільки більшість конституційних систем, що розвиваються, сприйняли інститути, норми та конституційні моделі з інших держав як щодо змісту, так і щодо структури. Звісно, Конституції мають уособлювати національні прагнення, але демократія, верховенство права, права людини і пов'язані з ними структури, хоч і походять з різних філософських і культурних передумов, лежать в основі всіх сучасних західних конституцій, і тут навіть слово «західний» втрачає його виключне значення з 1990-х років [719].

Деякі вітчизняні дослідники приєднуються до ідеї запровадження терміну «транспозиція», зокрема, Р. А. Петров пропонує його використовувати для позначення перенесення «acquis» ЄС до правових систем третіх країн з метою досягнення «адаптації», «зближення», «гармонізації», «уніфікації» національного права з правом ЄС [351, с.21].

Загалом можна погодитись із запропонованою теорією, але вважаємо, що у випадку текстуального перенесення конституційної норми країни-донора або міжнародно-правової норми в конституційне законодавство країни-реципієнта має йти мова про розуміння транспозиції (транспонування) як одного з прийомів рецепції права, у т. ч. й конституційного.

Не менш оригінальною є і концепція «правових контамінацій (забруднень)» (contaminations), запропонована П. Монатері, відповідно до якої сенс запозичених правових інститутів залежить виключно від боротьби серед формантів приймаючої системи, яка майже завжди буде виробляти щось відмінне від оригіналу. До того ж ідеологія системи дуже часто є не просто національним продуктом, а забрудненням деяких національних особливостей іноземними. У більш загальному плані, реальний правовий світ – це більше світ забруднень, ніж світ, розділений

на різні правові сім'ї; зарубіжний правовий досвід є необхідною умовою становлення та розвитку національної системи права [712, с.109-110].

Існує думка, що саме термін «конституційна міграція» найбільш точно фіксує складну динаміку кросконституційних обмінів. На відміну від запозичень міграція охоплює усі переміщення між правовими системами, явні чи приховані, епізодичні чи поступові, заплановані чи еволюціонуючі, ініційовані тим, хто надає чи отримує, прийняті чи відхилені, затверджені чи адаптовані, пов'язані з основною доктриною або інституційним дизайном. Цікаво, що перехід від запозичень до міграції відображає аналогічне переміщення від «трансплантації» до «циркуляції» [723, с.5]. При цьому висловлюється застереження, що оскільки міграція правових ідей не відбувається вільно за межами існуючих правових структур, рішення про дозвіл на міграцію покладається на внутрішню конституційну сферу. Тому мігрувати можуть не тільки конституційні, але й анти- або неконституційні ідеї і «...не слід плутати конституційну міграцію із виключно позитивною, гідною справою, а натомість слід визнавати її як явище, яке слід вивчати» [724, с.174].

Серед зарубіжних дослідників також застосовується поняття «дифузія права», під яким зазвичай розуміється стихійне проникнення норм іноземного права до національної правової системи. Зокрема, В. Твінінг наголошує, що в юридичній літературі використовуються терміни трансплантація (transplantation), транспозиція (transposition), поширення (spread), трансфер (transfer), імпорт/експорт (import/export), рецепція (reception), обіг (circulation), змішування (mixing) та транскордонна мобільність (transfrontier mobility), але він наполягає на застосуванні саме терміну «дифузія права», обґрунтовуючи свою позицію тим, що, по-перше, дифузія є стандартною концепцією в соціальних науках, а по-друге, власне термін дифузія означає процес і тому має стати предметом дослідження проникнення зарубіжних норм в національні правові системи [775, с.510].

Е. Оруку зазначає, що «дифузія» (поширення) та «інфузія» (сприйняття) стали частиною трансграничної мобільності права [718, с.5]. Інша дослідниця І. Уруджу, наголошує, що концепція дифузії та інфузії цілком можуть працювати в окремій правовій системі [523].

Російська дослідниця права Н.Г. Дороніна дифузію розглядає як спосіб уніфікації і при цьому зазначає, що це явище слід розглядати як цілеспрямовану діяльність, що складає елемент державної політики в тій чи іншій державі [153].

Сприйняття зарубіжних конституційно-правових елементів та впровадження їх у національний контекст часто вимагає винаходу нової термінології. Іноді рецепція зарубіжного права породжує навіть новий правовий стиль, що, зрештою, може породити зміну конституційної правосвідомості. Проте складність перекладу юридичної термінології на національну мову, а також існування декількох лексем до вираження нових і старих концепцій цілком може викликати розгубленість і неоднозначність застосування. Це основні симптоми проблем, з якими сучасні держави стикаються при сприйнятті та впровадженні різних базових понять у межах однієї мови.

У юридичній науці ряд дослідників здійснюють спроби формування теорії правової інфільтрації, зокрема, Т.А. Мельниченко визначає правову інфільтрацію як естрагування правових норм, що містяться в межах міжнародного права, а також в рамках національного законодавства різних держав до внутрішньодержавного права конкретної іншої держави певними способами [293, с.14]. Такий підхід вважають вельми перспективним С.О. Комаров, І.В. Лаптева, Д.І. Титенков через те, що він дозволяє значно ширше розглядати специфічні особливості даного юридичного феномена. На їхню думку, використання цього саме поняття дає можливість побачити не тільки прямі, але й зворотні зв'язки процесів інфільтрації, тобто не тільки проникнення норм міжнародного рівня в правові системи окремих країн, а й зворотний вплив національних

правових систем на процесі підготовки і подальшої дії норм міжнародного права, загальновізнаних принципів міжнародного права [204, с.163].

Існує й інших підхід до розуміння цієї правової категорії. Так, В.М. Кохман під правовою інфільтрацією розуміє запозичення (взаємопроникнення) правових норм, що містяться в рамках міжнародного права та національного законодавства одних держав, до внутрішньодержавного права інших у встановленій чи прийнятній формі [234, с.20]. При цьому він акцентує увагу на тому, що перенесення вимог міжнародних угод стало першим прецедентом правової інфільтрації.

Порівнюючи взаємозв'язок та змістове наповнення категорій «рецепція» та «інфільтрація» Г.М. Азнагулова, дійшла висновку, що поняття правової інфільтрації є ширшим за поняття рецепції права, отже рецепція супроводжується тим чи іншим перетворенням системи, що сприймає правовий досвід, у той час як для інфільтрації це взагалі не важливо. Тобто, вона вважає, що рецепцію можна розглядати як одну з форм правової інфільтрації і за такого розуміння поняття правової інфільтрації виступає як узагальнене поняття рецепції права [8, с.86].

Спроби виробити універсальну доктрину поширення конституціоналізму іноді зводяться до застосування дослідниками й нетрадиційних метафор. Наприклад, А. Рейнолдс пропонує називати процес конституційного реформування за участі зовнішніх конституційних експертів «конституційною медициною», обґрунтовуючи свою позицію тим, що «...подібно до того, як лікар прагне діагностувати та скласти схему лікування хворої людини, конституційний експерт розглядає хворобливе суспільство і намагається намітити шлях до видужання» [741, с.54]. При цьому він вважає, що «...хорошим способом почати думати про застосування медичних методів до демократичного дизайну може бути використання широких типологій хвороби та їх співвідношення з різними інституційними рецептами» [741, с.55-56].

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що сучасні концептуальні підходи до розуміння рецепції дещо різняться і викликають полеміку в науковому дискурсі, адже дійсно національні системи права знаходяться під впливом глобальних правових трансформацій, які супроводжуються, по-перше, необхідністю універсалізації конституційно-правових цінностей і стандартів; по-друге, створенням наднаціональних правових масивів; по-третє, перманентним процесом правових переміщень та міждержавної правової трансміграції.

Окрім проаналізованих правових категорій, що використовують для позначення міждержавної політико-правової взаємодії, можна зазначити, що рецепція має семантичний зв'язок з такими суміжними категоріями, як «конвергенція права» та «правова інтеграція», у цьому випадку виступаючи в якості способів досягнення поставлених правових цілей, а також із спорідненими категоріями, такими як «гармонізація», «адаптація», «універсалізація», «трансфер» та ін., які виступають способами рецепції в конституційному праві.

Підсумовуючи, можна зазначити, що зарубіжні та вітчизняні дослідники протягом останніх десятиліть неодноразово здійснювали спроби дослідити та описати процеси міждержавної правової взаємодії, що супроводжуються відповідними правовими переміщеннями, обмінами, запозиченнями, та розробити оригінальні концепції, застосовуючи різноманітні метафори для позначення цього правового явища, такі як «трансплантація», «щеплення», «імплантація», «повторне наповнення», «взаємне запилення», «подразнення», «інфільтрація», «перехресне запилення», «транспозиція», «контамінація (забруднення)», «міграція», «циркуляція», «запозичення», «адаптація», «сприйняття» та ін., які переважно є лише відображенням різноманітних семантичних відтінків рецепції як загального правового феномену [101].

Насправді, як зазначає Дж.А. Нето, вибір терміну дійсно має значення, але всі метафори якимось чином вводять в оману, і жодна з них не є повністю задовільною [713, с.120].

Проте вважаємо, що більш доцільним і логічним для позначення досліджуваного феномену є не відшукування метафоричних переносів з інших галузей знань (медицини, біології, хімії тощо), а сприяти розширенню семантичних меж, змістового наповнення вже існуючого в правовій науці терміну «рецепція», апробованого часом і дієвою практикою застосування. Тому подальше дослідження та концептуалізація поняття «рецепція в конституційному праві» сприятиме виробленню онтологічного уявлення про цей феномен та відображенню прогностичних тенденцій розвитку конституційного права в процесі емпіричного аналізу.

1.3 Поняття та ознаки рецепції в конституційному праві

На сьогоднішній день актуалізується питання про зміну епохи юридичного мислення та потреби модернізації доктрини конституціоналізму загалом. Зазначені процеси передбачають необхідність тісної співпраці держав, що дедалі посилює їх взаємозв'язок, вимагає розвитку наднаціональних інститутів та конвергенції правових систем, але не слід забувати й про національні конституційні традиції.

Дослідження рецепції як конституційно-правового феномену та процесу дозволить визначити перспективи розвитку української державності в контексті глобалізації та євроінтеграції. Але варто зважати й на те, що в процесі радикальної зміни сучасної парадигми конституціоналізму та інсталяції будь-яких модернізаційних змін необхідно враховувати ряд факторів, серед яких особливості

національного менталітету, стан правової культури та правосвідомості, конституційні традиції та звичаї тощо.

Саме тому цілком логічною і актуальною постає необхідність дослідження феномену рецепції в процесі якісної зміни парадигми конституціоналізму, що наразі формується в умовах конвергенції правових систем сучасності та реалізації світової стратегії життєдіяльності перед глобальними викликами людству.

У конституційному праві проблемам дослідження рецепції приділяється незначна увага з боку вчених-конституціоналістів, хоча це питання на сьогоднішній день і набуває особливої актуальності, адже, як цілком справедливо зазначає В.В. Кочетков, «...говорючи про ту чи іншу форму конституціоналізму, ми аналізуємо процес рецепції конституційних публічно-правових інститутів у конкретній системі державного права і особливості раціоналізації архетипів конституційної правосвідомості в правовій доктрині» [235, с.156]. На розумінні рецепції як одного з найбільш затребуваних і доступних інструментів модернізації права, зокрема й конституційного, наполягає П.П. Баранов, пояснюючи цей факт тим, що в процесі багатостороннього діалогу правових культур відбувається порівняння юридичних текстів, процедур, принципів юриспруденції та різних правових конструкцій, що дозволяє державам з певним ступенем об'єктивності оцінити власний досвід правового життя і можливість розвивати, вдосконалювати окремі елементи своєї правової системи, наповнюючи їх не тільки новими юридичними процедурами, але й новими принципами та смислами [30, с.79].

Основними передумовами та причинами важливості та необхідності здійснення рецепції в конституційному праві України є:

1) конвергенція правових систем сучасності та становлення концепції глобального конституціоналізму вимагають універсалізації конституційних цінностей;

2) розвиток суспільних відносин, науково-технічного прогресу, біомедичних технологій створює прогалини в конституційно-правовому регулюванні, адже з'являються явища реальної дійсності, щодо яких конституційно-правова норма залишається індиферентною (наприклад, цифрові права, право на гендерну ідентичність, клонування, сурогатне материнство та ін.);

3) європейська правова інтеграція як зовнішньополітичний вектор розвитку української державності обумовлює необхідність сприйняття національною системою законодавства України (у т. ч. конституційного) права ЄС;

4) глобальні загрози людству (зміна клімату, пандемії, ядерна зброя та ін.) вимагають зміни вектору конституційного розвитку та консолідації міжнародної спільноти в напрямку протидії їм. Враховуючи викладене, актуалізується питання щодо розробки ефективної концепції рецепції як конституційно-правового феномену та оптимізації процесу її реалізації, зважаючи на доцільність та необхідність.

Науковці, дослідження яких пов'язані з рецепцією в конституційно-правовій сфері, переважно розглядають її як текстуальне запозичення чи прийняття конституційно-правової норми. Так, М.О. Пшеничнов та Є.В. Корейво в цьому зв'язку зазначають, що рецепція є можливою виключно в процесі нормотворчості, а конституційна рецепція міжнародного права виключає зміни в змісті норм, а це сприяє зближенню, уніфікації національних правових систем, що регулюють аналогічні відносини. Переважно на сьогоднішній день це має відношення до проблем виживання людства в контексті глобальних загроз, таких як поширення ядерної зброї, екологічні лиха тощо, коли наявність злагоджених, єдиних за змістом дій багатьох держав залежить загалом від позитивного вирішення цих проблем [229, с.46- 7; 427, с.21]. До їх думки приєднується і вітчизняний дослідник І. Шутак [574, с.95].

Більшість дослідників галузі конституційного права пропонують розглядати рецепцію виключно в розумінні запозичення. Зокрема, І.О. Гоша вважає, що «...рецепція представляє процес запозичення правовою системою реципієнта, елементів правової системи донора і може служити інструментом удосконалення, модернізації права, засобом взаємодії правових систем [130, с.118]. До того ж, дослідниця фактично зводить розуміння рецепції до «наслідку гармонізації», яка можлива лише у випадку, коли правові системи перебувають в одній системі правових цінностей, які знаходять своє вираження у відповідних принципах [130, с.119]. А.І. Дудко, досліджуючи рецепцію в конституційному праві, пропонує уявляти її також як процес запозичення правовою системою (отримувачем) елементів іншої правової системи (донора) [154, с.9]. При цьому автор наголошує, що у випадку виваженого підходу до перенесення моделей конституційного та політичного устрою одних держав на інші держави, рецепція виступає інструментом вдосконалення конституційного права. В.І. Лафітський також відстоює позицію розуміння рецепції як запозичення конституційних моделей інших держав, що є головним інструментом впливу глобалізації на конституційний лад [253, с.311].

Термін «рецепторство» використовує у своїх дослідженнях М. М. Кокіна, яка пропонує процес прийому правових рецепцій в соціально-правовій сфері, здійснюваний в історії та сучасності, позначати терміном рецепторство, а загальний процес міжсистемної (між країнами та іншими правовими суб'єктами) взаємодії в праві визначати як «донорство-рецепторство» чи «рецепторство-донорство». Отже, правове рецепторство дослідниця пропонує визначати як сукупний процес використання рецепцій у правовій системі тієї чи іншої країни, у її конституціоналізмі, у галузевих законах, в інших правових документах, а також у правових знаннях і в правовій культурі країни [198, с.3227]. У попередньому дослідженні М.Н. Кокіної, проведеному спільно із

Є.С. Анічкіним, наголошується на розумінні рецепції в конституціоналізмі як запозичення власного чи зарубіжного досвіду [15]. Висловлена позиція є дискусійною, адже якщо із розумінням рецепції як «запозиченням зарубіжного досвіду» частково можна погодитися, то із формулюванням тези про «запозичення досвіду власної держави» погодитися доволі складно, адже в юридичній літературі традиційно цей процес називають «наступністю» або «конституційним континуїтетом».

На розумінні конституційної рецепції як процесу запозичення та сприйняття загальноєвропейських конституційних цінностей наполягає і Т.Ю. Ільченко. При цьому дослідниця застерігає, що перенесення конституційних цінностей на непідготований ґрунт може призвести до негативних наслідків, до їх деформації, формування викривлених уявлень про демократичні інститути, правового нігілізму, абсолютизації влади, а як наслідок – розчарування населення у вказаних інститутах і навіть їх відторгнення. Цьому сприяє низький рівень конституційної культури, системна неповноцінність механізмів забезпечення верховенства права, наявність внутрішньо суперечливої правової системи, відсутність єдиного ціннісно-системного розуміння соціальних орієнтирів суспільного розвитку [179, с.48-49].

Доволі оригінальним є підхід Є.В. Колеснікова та С.А. Сайбулаєвої до розуміння рецепції в конституційному праві, яку вони вважають розумним і виправданим процесом перенесення, гармонізації, вдосконалення та пристосування даним суспільством правових, політичних, соціологічних, суспільних та культурних форм і моделей конституційного та політичного устрою, що виникають в іншій країні чи в іншу епоху та утворюють зв'язкову ланку між правовими системами. У цьому випадку правова система-реципієнт запозичує і сприймає елементи іншої нормативної системи-донора як основу національного права, конкретизує і адаптує їх до особливостей державного ладу, правової і політичної системи країни-реципієнта [200].

У своєму дослідженні С.А. Панасюк доходить висновку, що «... «рецепція», «трансформація» чи «інкорпорація» є фактично способами імплементації» [345, с.158]. Б.А. Сафаров також вважає, що імплементація, трансформація, інкорпорація, рецепція, адаптація є способами реалізації міжнародних зобов'язань [456, с.165]. Доктринальна позиція М.О. Баймуратова передбачає розуміння рецепції як способу (форми) узгодження конституційного права України з міжнародним [27, с.18-19].

Досить оригінальною в цьому зв'язку є і думка, висловлена В.В. Мантуровим, який пропонує вважати такі явища, як «запозичення», «адаптація», «сприйняття», що розглядаються у вузькому сенсі, частинами масштабного процесу «рецепції» права. У широкому ж сенсі автор пропонує рецепцію розуміти як складний процес, що включає не тільки перенесення норм (тобто їх запозичення), але й процес впровадження цих норм правовою системою реципієнта [276, с.108-109].

Савчин М.В. вбачає проблему конституційних запозичень у тому, що вони межують із проблемою копіювання окремих конституційних інститутів та системних елементів конституції, що є дискусійним [453, с.46]. В.В. Гомонай наполягає на тому, що «...рецепція полягає насамперед у тому, що це складний процес, який не зводиться до механічного перенесення певних нормативних положень, а включає й подальше засвоєння і використання ідей, принципів, інститутів тощо правової системи інших часів та інших народів» [124, с.11].

Інший дослідник, Р.В. Єнгібарян, наголошує на тому, що перенесення ідей з однієї правової системи до іншої потребує їх ретельного аналізу на сумісність. Правове запозичення, на думку вченого, зовнішньо подібне до медичної хірургічної операції з трансплантації окремих частин людського тіла, а компаративіст схожий на хірурга, адже бере частину чужої правової системи і «пересаджує» її до іншої [162, с.8].

Дійсно, ратифікуючи певні міжнародні угоди, парламент України від імені держави фактично надає згоду на їх імплементацію в національне законодавство і зобов'язаний текстуально повторювати викладені в них приписи, таким чином гармонізуючи, адаптуючи чи трансформуючи вітчизняне законодавство до законодавства ЄС. Але якщо ратифіковані норми імплементуються на «непідготований ґрунт», може відбутися правове відторгнення, яке призведе до негативних наслідків. Проте текстуальне запозичення (переміщення) конституційно-правової норми не повністю розкриває весь спектр семантичного наповнення рецепції як правової категорії.

Протилежну точку зору висловлює І.В. Кененова, яка вважає, що запозичення конституційно-правового досвіду не завжди вимагає попередніх складних досліджень його застосування. Обґрунтування такої позиції дослідниця знаходить в «інструментальному підході» і наполягає на тому, що «...запозичувати варто лише правовий інструментарій, який не має очевидного ідеологічного, традиційного «забарвлення»» [191, с.112]. А саме пропонується запозичувати лише: 1) логічні ходи, що застосовуються при конструюванні правових норм, інститутів, а також для побудови аргументації, що наводиться в обґрунтування правових рішень, що довели свою ефективність; 2) прийоми систематизації правового матеріалу та організації правозастосовної практики (прийнятні для відповідних соціальних чи професійних груп); 3) способи реалізації універсальних норм та принципів конституційного права [191, с.112-113]. Доволі дискусійна думка, адже якщо безпосередньо не запозичувати конституційно-правові норми, інститути, доктрини, які довели свою спроможність в процесі функціонування, чи може тоді рецепція сприяти розвитку системи конституціоналізму? Отже, вважаємо, що не слід зосереджуватися на виключно «інструментальному» підході, адже це значно збіднює змістове навантаження рецепції (принаймні запозичення як однієї з її форм) як конституційно-правового феномену.

Звісно, здійснюючи технічно-текстуальне перенесення конституційно-правових норм з країни-донора до країни-реципієнта, варто зважати на те, що існування кожної норми чи інституту є втіленням конституційних традицій, цінностей, ідеології, національного менталітету, а тому рецепція повинна мати усвідомлений характер та вимагає обґрунтовано підходити до цього процесу, зважаючи на вказані особливості конституційного розвитку певної держави.

Отже, з викладеного стає очевидною актуальність, малодослідженість та доктринальна невизначеність в інтерпретації такого правового явища, як рецепція, і особливо механізм її реалізації в конституційному праві. Але конституційне право є провідною публічно-правовою галуззю національної системи права, а особливість конституційних норм, як справедливо зазначає Л.О. Мурашко, полягає в здатності інтегрувати суспільні відносини, виділяючи їх найбільш стійкі типи, у зв'язку з чим цим нормам притаманна висока ступінь узагальнення можливої чи належної поведінки суб'єктів права, правові орієнтири, своєрідні ціннісно-цільові настанови для організації держави в цілому [311, с.34]. Тому важливість та необхідність дослідження рецепції саме в конституційному праві пов'язана насамперед із специфікою конституційно-правових норм, які, на відміну від норм інших галузей, визначають нормативно-ціннісні орієнтири і впливають на правовстановлюючу діяльність суб'єктів конституційно-правових відносин. Нормативний потенціал інших галузей полягає в сприянні дотриманню аксіологічних конституційних настанов та прагненні їх реалізації [78].

Дедалі частіше дослідники вказують на поступову інтернаціоналізацію конституційного права і загрозу того, що конституційне право перестане бути суто національним, аутентичним. Зокрема, Р. Гудін вказує, що читаючи великі обсяги конституційних текстів, вражає схожість їх мови; читаючи історію конституції будь-якої

країни, вражає, наскільки великим є обсяг усвідомленого запозичення [663]. Ч. Сандерс також акцентує увагу на лінгвістичній та змістовій схожості конституцій різних країн, а дослідження історії їх створення свідчать, що вони походять одна від одної, але повинні відповідати ціннісній системі того суспільства, для якого призначені встановлені конституційні принципи і норми. В іншому випадку вони залишаться на папері і не будуть реалізовані в житті, не стануть живою реальністю. Більше того, невідповідність ціннісній системі дійсності може призвести до того, що зі стимулу прогресивних реформ вони перетворяться в стимулятор глибоких соціальних суперечностей чи знаряддя примусу в руках влади [754, с. 41-42]. Н.В. Варламова також акцентує увагу на тому, що конституційне право є надто політизованим і багато в чому історико-культурологічно обумовленим, тобто є сферою найбільших конституційних запозичень. Це неминуче, адже загальні принципи конституціоналізму та інституційні механізми їх реалізації давно відомі, а їх кількість обмежена [63, с.88].

Існує думка, висловлена В.К. Арановським, згідно з якою взагалі відмінність походження конституцій дає підстави розділяти їх на оригінальні і запозичені, де запозичення бувають суцільними або компіляційними. Способи запозичення поділяються на перенесення конституційного права разом з його носіями та витісненням місцевої культури і тиск суспільств, які сприяють запровадженню конституції народам з іншими традиціями. Зустрічаються їх поєднання, наприклад, в ПАР. Конституційним запозиченням сприяли династичні обставини і здатність самої конституції надихати людей. Перенесення забезпечує глибоке вкорінення запозичень, а тиску відповідають більш-менш стійким опором [19, с.39].

Аругтюнян Г.Г. також підкреслює, що Конституція являє собою особливу систему цінностей, характерних для певної соціальної спільноти, з її конкретними особливостями, проблемами та підходами до

їх вирішення. Це не означає абсолютизацію або осифікацію, але ігнорування загальних принципів, кращих міжнародних практик, вимог міжнародного права, міжнародного прецедентного права та міжнародної конституційної культури унеможлиблює демократичний розвиток та конституційне будівництво будь-якої держави [669, с.115]. Дійсно, важливо спробувати і замість механічного перенесення (копіювання) гармонізувати запозичення з власною системою національних традицій та конституційних цінностей, забезпечуючи при цьому системний прогрес та демократичний розвиток. Як стверджує В. Осятинський, запозичення неминучі, оскільки існують універсальні конституційні принципи і механізми, які були відомі ще в минулому, вони загально визнані і виступають як так звані стандарти або норми і принципи міжнародного права [341, с.53].

Отже, у конституційному праві України поняття рецепції переважно зводиться до перенесення, запозичення, текстуального копіювання зарубіжних конституційно-правових норм. При цьому різняться і об'єкти запозичення, серед яких окремо виділяють: елементи правової системи, конституційні моделі, конституційний досвід, європейські конституційні цінності, конституційно-правові інститути, правові норми, нормативні положення, конституційні ідеї тощо. Окремим аспектам дослідження рецепції саме в конституційному праві присвячений ряд наукових публікації автора даного дослідження [70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 79; 80; 81; 84; 86; 90; 92; 94; 95; 97; 98; 100; 102; 106; 107; 109; 110].

Узагальнюючи викладені позиції вчених, можна дійти висновку, що в науковому дискурсі переважно рецепція конституційного права розглядається в кількох аспектах: по-перше, як сприйняття правом тієї чи іншої держави норм (положень) раніше існуючих держав. Тобто відбувається перенесення норм з одного історичного етапу розвитку правової системи в інший. По-друге, під рецепцією розуміється технічне прийняття відповідними органами державної влади норм права, які

текстуально повторюють норми міжнародно-правових актів, сприяючи тим самим виконанню взятих на себе міжнародних зобов'язань. По-третє, рецепція розуміється як нав'язування (змушування) прийняття норм права однією державою іншій внаслідок певного політичного тиску. По-четверте, під рецепцією розуміється добровільне запозичення норм права певної держави у разі пробільності правового регулювання певного кола суспільних відносин [78].

Проаналізовані доктринальні інтерпретації рецепції як загальноправового та конституційного феномену дозволяють говорити про полісемантичність та неоднорідність змістового навантаження цієї категорії. Між тим у конституційному праві відсутність комплексних досліджень даної проблематики негативно позначається як на розвитку функціонування механізму рецепції загалом, так і на ефективності реалізації якісно оновленої моделі усього конституційного механізму публічного влади.

Неоднозначність трактування рецепції як правової категорії передбачає дослідження з точки зору розуміння її як явища та сутності, змісту та форми, які знаходяться в постійному діалектичному взаємозв'язку.

Сутність – це внутрішній стан предмета, що виявляється в єдності усіх його багатоманітних властивостей та відносин [479, с.1286]. Тобто під сутністю розуміється існування явища, його якісна характеристика. Зрозуміти сутність будь-якого об'єкта – це значить зрозуміти причину його виникнення, закони його існування, властиві йому внутрішні суперечності, тенденції розвитку, його визначальні властивості. Категорія сутності виявляє головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення [359, с.533].

Мельник З.П. у цьому зв'язку зазначає, що 1) сутність поняття «рецепція права» – це об'єктивне закономірне явище, що виявляється у зв'язку, який поєднує минуле, сучасне й майбутнє держави; 2) сутність цього зв'язку – сприйняття і запозичення правового матеріалу; 3) збереження, утримання, використання – прояви рецепції права по вертикалі (у межах однієї правової системи), а запозичення й використання – прояви рецепції права по горизонталі (на рівні взаємодії різних правових систем) [291, с.8].

Сутність рецепції в конституційному праві полягає в можливості чи необхідності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми для підвищення ефективності модернізації та розвитку конституціоналізму з урахуванням глобальних тенденцій демократизму та антропоцентризму в процесі державного будівництва. Тобто сутність рецепції насамперед полягає в прагненні якісних змін соціально-правової дійсності та модернізації інституційного дизайну конституційного механізму публічної влади. Важливо акцентувати увагу на тому, що рецепція як конституційно-правовий феномен та процес у кінцевому підсумку приведе до якісного оновлення усієї правової системи.

Рецепція як явище не ототожнюється із сутністю, але слугує формою його вираження. Явище – це категорія для позначення в предметі, процесі того, що знаходить свій вияв безпосередньо, з'являється перед нами [137]. Явища динамічні, мінливі, у той час як сутність утворює дещо збережене за усіх змін, хоча сутність стійка відносно явища, сама вона теж мінлива [359, с.537]. Явище рецепції є відображенням сутності, взаємодією її сутнісних якостей із зовнішніми умовами та процесами, які можуть привести не тільки до бажаних та запланованих результатів, але й до небажаних наслідків. Явище рецепції в конституційному праві охоплює також і процес реалізації в умовах реформування елементів права іншої держави, що існували в іншу епоху,

або міжнародно-правової норми. Тому рецепцію варто розглядати не тільки як явище, але і як процес, який є сукупністю ряду дій (сприйняття, впровадження та засвоєння), спрямованих на досягнення певного результату – конституційно-правової модернізації та розвитку конституціоналізму.

Зміст – це сукупність частин (елементів) предмету, його структурно-функціональна характеристика. Співвідношення категорій «сутність» та «зміст» Ю.Р. Захаров характеризує таким чином: «зміст є розвиненою в конкретну цілісність сутністю об'єкта» [174, с.13]. Категорія змісту рецепції охоплює процес сприйняття, впровадження, а також засвоєння різнопланового конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми як результат міждержавної правової взаємодії з метою конституційно-правового розвитку та підвищення ефективності соціально-правових, політико-правових та інституційних трансформацій в державі.

Вважаємо, що розуміння змісту рецепції в конституційному праві виключно як запозичення чи текстуального перенесення сприятиме односторонньому трактуванню цієї правової категорії. Доцільним у процесі дослідження рецепції безумовно буде розуміння її як конституційно-правового феномену та процесу міждержавної правової взаємодії, що реалізується шляхом сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу, але за умови врахування конституційних традицій та звичаїв, особливостей національного менталітету, правової культури з метою збереження національної ідентичності.

Змістова характеристика рецепції в конституційному праві знаходиться в динамічному стані та детермінується соціальними, економічними, політичними, історичними, культурними, демографічними, екологічними та іншими факторами, що впливають на розвиток конституційних правовідносин, правової культури,

конституційної правосвідомості й у кінцевому підсумку на ефективність рецепції як конституційно-правового феномену та процесу.

Категорія «зміст» знаходиться в діалектичному взаємозв'язку із «формою», у якому зміст є провідною стороною цілого, єдність усіх складових елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, суперечностей і тенденцій, а форма є способом існування і виявлення змісту [359, с.539]. Формою рецепції є зовнішній прояв її об'єктивації (існування) у правовій дійсності з метою упорядкування змісту. У конституційному праві рецепція може існувати в таких формах: запозичення, експансія та консенсус. При цьому, знаходячись в органічному взаємозв'язку, зміст і форма є протилежними сторонами єдиного цілого.

Наступним етапом дослідження є необхідність визначення доктринальної дефініції «рецепція» у конституційному праві на підставі виокремлення ряду специфічних ознак. При цьому термін дефініція (від. лат. *definition* – визначення) розуміється як коротке логічне визначення, що встановлює істотні ознаки предмета чи значення поняття – його зміст та межі [316, с.153], і є синонімом терміну «визначення» – логічного прийому, що дозволяє: 1) формулювати критерії розрізнення досліджуваного об'єкта від інших об'єктів (тобто проводити специфікацію об'єкта), а також специфічні способи його побудови, застосування; 2) відрізнити, відшукувати, будувати об'єкт, формулювати значення нововведеного чи уточнювати значення вже існуючого в науці терміну [129, с.398; 529, с.460]. У юриспруденції дефініція означає розумову операцію, за допомогою якої розкривається зміст юридичних понять [524, с.191].

В ході системного дослідження будь-якого правового явища необхідно надати визначення, яке повинно «наповнити термін конкретним змістом, уникаючи будь-якої двозначності» [573, с.17]. В процесі формулювання дефініції, на думку І.Д. Шутака, варто

дотримуватися певних правил та вимог, а саме: 1) відображати тільки істотні ознаки явища; ці ознаки повинні мати правове значення; 2) бути повною і відображати явища; 3) бути адекватною, тобто мати обсяг, що співпадає з певним поняттям; 4) не містити суперечливих суджень; 5) не містити термінів, що застосовуються в певному понятті (щоб не містити тавтології) [573, с.17].

Тобто в процесі формулювання дефініції «рецепція в конституційному праві» варто зважати на зазначені правила та вимоги і, насамперед, необхідно визначити притаманні цьому конституційно-правовому феномену та процесу специфічні ознаки. Варто зазначити, що, на жаль, у юридичній літературі досліджувана проблема є вельми дискусійною, а позиції дослідників є кардинально протилежними.

Так, М. Матушак серед ознак рецепції виділяє: 1) це завжди добровільне запозичення без застосування примусових заходів; 2) свідоме запозичення; 3) запозичення, що відбувається за ініціативою суб'єкта-реципієнта; 4) запозичення, яке відбувається і може бути можливим тільки в країнах з однорідними правовими системами [285, с.18].

Гринько С.Д. виділяє такі характерні ознаки рецепції римського права: 1) відродження римського права; 2) відродження римського права загалом, а не окремих його частин; 3) засобами відродження є запозичення, відбір, переробка, засвоєння римського права; 4) відродження як складової частини загального процесу відродження цивілізацій (культур), що існували раніше; 5) завданням відродження є сприйняття духу, головних засад та основних положень римського права тією чи іншою цивілізацією на певному етапі [134, с.77].

Мельник З.П. виділяє такі сутнісні ознаки та родові властивості рецепції права, як: 1) складний процес, який не зводиться до механічного перенесення певних нормативних положень, а включає й подальше засвоєння і використання ідей, принципів, інститутів тощо правової системи інших часів та інших народів; 2) добровільне запозичення, а не

примусове; 3) свідоме запозичення; 4) однобічне запозичення; 5) запозичення, що відбувається за ініціативи суб'єкта-реципієнта; 6) запозичення, що є можливим в рамках взаємодії більш-менш однорідних правових систем [291, с.8].

Для розкриття сутності поняття рецепції Г.М. Азнагулова виділяє ряд наступних характерних рис: 1) в історичному плані термін «рецепція права» вживається для позначення процесу впливу історично ранньої правової системи на існуючу або обумовлення перспектив появи; 2) рецепція – це не просте перенесення норм і принципів права однієї системи на іншу, а складний процес пристосування і, як наслідок, формально-юридичної обробки; 3) рецепції підлягають тільки ті норми, які мають загальний (носять явно виражений абстрактний характер), а не введені для регулювання відносин, що мають вузьконаціональний, локальний характер, тобто не обмежені вузькими національно-географічними рамками; 4) процес рецепції має добровільний характер [7, с.19-20; 8, с.86].

Рибаков В.О. рецепцію права як явище наділяє наступними ознаками: 1) це запозичення іноземного права; 2) запозичення добровільне; 3) запозичення необмежене в просторі, часі та за колом осіб [449, с.11].

Безумовно цікавою з наукової точки зору є спроба С.В. Ткаченка охарактеризувати сутність рецепції, покладаючи в основу її розуміння ідеологічний компонент. На його думку, саме ідеологія реципієнта, донора, а доволі часто і спільна ідеологія донора та реципієнта утворює ідеологічний компонент рецепції, знаходячи вираження в обґрунтованості та доцільності і відмови від правового минулого та запозичення «передових» правових технологій іноземного походження [504, с.22]. Також дослідник наполягає на добровільному та примусовому характері рецепції права.

Неоднозначність трактування та виділення ознак такого правового феномену як рецепція є цілком логічним результатом наукового пошуку дослідників. Але сутнісні розбіжності та радикально протилежні доктринальні інтерпретації можуть призвести до ускладнень в розумінні досліджуваного явища та більшості наукових тестів, у яких термін «рецепція» застосовується без надання визначення.

Для уникнення термінологічної плутанини варто зазначити, що правова категорія «рецепція в конституційному праві» є синонімом «конституційно-правової рецепції» і розуміється як явище та процес сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу (доктринального чи нормативного) системою конституційного права. Але слід відмежовувати його від поняття «конституційна рецепція», адже воно є значно вужчим і стосується не всієї системи конституційного права, а лише конституції як Основного Закону держави.

Формулювання будь-якої доктринальної дефініції є завжди процесом, заснованим на теоретичних висновках, узагальненнях, умовиводах, спрямованих на виділення специфічних ознак певного явища і відображення реальної правової дійсності.

Отже, пропонується провести детальний аналіз специфічних ознак, що характеризують рецепцію в конституційному праві та відмежовують її від суміжних правових категорій.

Насамперед слід зазначити, що, враховуючи роль та значення конституційного права в системі національного права як фундаментальної та пріоритетної галузі права, рецепція в конституційному праві має визначальне та системоутворююче значення щодо форм та видів рецепції у всіх інших галузях національного права.

Рецепція в конституційному праві передбачає певну різноаспектність її розуміння, з однієї сторони – це безумовно

конституційно-правовий феномен, а з іншої – це і тривалий перманентний процес міждержавної політико-правової взаємодії.

По-перше, для розуміння рецепції як конституційно-правового феномену необхідно з'ясувати загальнотеоретичне розуміння терміну «феномен» (грец. φαινόμενον – явище, те, що з'являється), який переважно має два значення: 1) рідкісне, незвичайне, виняткове явище або людина, наділена винятковими здібностями; 2) у філософії – це явище, єдине у своєму роді, взяте в його цілісності, в єдності з його сутністю, дане нам у досвіді, сприйняте за допомогою почуттів [475, с.575; 528, с.598; 529, с.717; 322, с.839]. Саме друге, філософське розуміння поняття «феномен» можливо застосовувати для позначення рецепції як конституційно-правової категорії, тобто політико-правового явища, єдиного у своєму роді, яке не має аналогів. Отже, рецепція як конституційно-правовий феномен є політико-правовим явищем сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, орієнтованим переважно на модернізацію та розвиток вітчизняної системи конституційного права.

По-друге, конституційно-правова рецепція є тривалим процесом міждержавної політико-правової взаємодії, що складається з певних етапів та стадій реалізації, які не обмежуються в часі. Тому цей процес може тривати роками, а може й десятиліттями, а в деяких випадках взагалі складно визначити кінцевий термін реалізації процесу рецепції в конституційному праві, наприклад, рецепція принципів демократизму, гуманізму, децентралізації є оціночними поняттями і можна лише наблизитися до реалізації «ідеальної моделі», а не досягти повною мірою.

Наступною ознакою є обґрунтоване розуміння рецепції в конституційному права як процесу одностороннього, двостороннього або багатостороннього.

Більшість дослідників наголошують на односторонньому процесі рецепції. Як ключову ознаку рецепції – «односторонність процесу рецепції» – визначає і Л.В. Сокольська [484, с.1289], а як процес «однобічного запозичення» її визначає З.П. Мельник [291, с.8].

Проте існує і радикально протилежні точки зору, зокрема, як зазначає Д. Аджані, «...останнім часом усе частіше рецепція здійснюється з ініціативи сторони-донора» [586, с.97]. Таку ж думку підтримує і О.О. Прієшкіна, наголошуючи при цьому, що твердження про односторонність рецепції не відповідає дійсності [370].

Розглядаючи рецепцію крізь призму сучасного стану розвитку конституціоналізму, який відбувається під впливом загальної тенденції транснаціоналізації (інтернаціоналізації) конституційного права, вважаємо, що виділяти лише односторонність як специфічну ознаку рецепції є недоцільним.

Отже, пропонується вважати, що рецепція може мати:

а) односторонній процес (за ініціативи тільки країни-реципієнта, країни-донора);

б) двосторонній процес (взаємний зв'язок: країна-донор – країна-реципієнт);

в) багатосторонній процес (в процесі взаємодії та досягнення консенсусу за допомогою міжнародних договорів: міжурядова організація – країна-реципієнт (країни-реципієнти).

Наступною, зазвичай, виділяють ознаку добровільності, яка є найбільш дискусійною в процесі розуміння рецепції права. Традиційно вважається, що рецепція права є добровільним процесом, хоча останнім часом зустрічаються й протилежні думки. Так, В.І. Лафітський зазначає, «...рецепція – це механізм добровільного запозичення найбільш дієвих правових моделей інших держав [254, с.113]. Ф. Прінгшайм також наголошує на тому: «рецепцією слід називати не кожне запозичення чужого права, а лише добровільне, не нав'язане силою...» [732, с.244].

Такий підхід до розуміння рецепції права відстоює й Г.І. Муромцев, який стверджує, що рецепція передбачає тільки добровільне сприйняття іноземного права в якості регулятора відносин даного суспільства. Він пояснює таке звуження розуміння рецепції тим, що «рецепція передбачає добровільне сприйняття іноземного права як регулятора відносин даного суспільства. Насильницьке ж введення в колишніх колоніях європейського права не мало нічого спільного з рецепцією [312, с.10].

Добровільність як ключову ознаку рецепції виділяє і Г.М. Азнагулова, зазначаючи при цьому, що «...на відміну від насильницького привнесення чужоземного права (внаслідок війн чи колоніальних захоплень) або примусового (наприклад, вступ до СОТ зобов'язує держави підкоритися її стандартам) рецепція є сприйняттям більш розвинених правових форм в силу історичної спадкоємності та зв'язку правової культури держав, соціально-економічні умови яких подібні» [7, с.11].

Проте у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі поступово починають формуватись і радикально протилежні точки зору щодо розуміння рецепції виключно як добровільного процесу.

Зокрема, С.В. Ткаченко акцентує увагу на тому, що історія наглядно і на різноманітних прикладах демонструє, що рецепція здійснюється як примусово, так і добровільно. Ці стадії можуть поєднуватися. Під добровільністю може приховуватись примусовість. Іноді примусовість змінюється добровільністю. Така примусовість може бути як відкритою, так і прихованою, «закамуфльованою». Говорити тільки про добровільний характер рецепції, на його думку, означає применшити її дійсний зміст, причини цього явища [504, с.25].

На думку О.О. Прієшкіної, встановлення добровільності як ключової ознаки рецепції призводить і до односторонності, тобто принципового виключення впливу донора як такого. Проте, на її думку, оскільки рецепція завжди обумовлена ідеологічними настановами

суспільства, зв'язок між «правовою системою-донором» і «правовою системою-реципієнтом» має, як правило, глобальний характер, що виражається, перш за все, у сильній залежності від такого «донора». Унаслідок успішно здійсненої рецепції держава-донор набуває певні переваги і привілеї. Найчастіше саме він (донор) найбільше і зацікавлений в поширенні такого впливу [370].

Оригінальну позицію відстоюють А.О. Воротнікова та В.А. Марченко, які вважають, що сутність рецепції окреслена контуром добровільності, а явище ще й підкреслено фактором примусовості. Примусовий характер частин, що входять до складу явища рецепції, не усуває добровільності самої рецепції, а є сукупністю процесів, які характеризуються як примусові. Саме нерозривність, взаємозв'язок добровільності та примусовості в складі рецепції, на їх думку, допоможуть по-новому поглянути на сутність рецепції і простежити розвиток правових систем в процесі прогресуючої глобалізації та всесвітньої інтеграції. Вважається за необхідне визнати за рецепцією права бути спочатку добровільною, але з елементами примусовості [117, с.15].

Не виключає розуміння рецепції як процесу добровільного чи вимушеного запозичення і Л. В. Сокольська, яка наголошує, що саме від цієї ознаки залежить ступінь засвоєння будь-яким суспільством елементів правової системи іншого суспільства [481].

На можливості примусового характеру рецепції наполягає і Є.Ю. Куришев, зазначаючи при цьому, що «рецепція та її перебіг може бути виражена окрім іншого ще й у вигляді окупації або колонізації країни «чужою» державою» [248, с.45-46], хоча він і наголошує, що в такому випадку цілком імовірними є наслідки у вигляді «правової мутації», «правової декультурації» та «анігіляції».

Примусовий характер рецепції, на думку Амара Аль-Бшераві, має зворотний характер, тобто її ефект припиняється, як тільки змінюється співвідношення сил [587, с.324].

Інший зарубіжний дослідник Р. Сакко хоча й не заперечує можливість примусової рецепції, але вважає, що «...рецепція внаслідок чистих силових актів в історії є доволі рідкісним явищем» [751, с.123]. Подібну думку підтримує і М. Граціадей, який зазначає, що «...хоча правові зміни можуть бути здійснені шляхом прямого нав'язування, але найчастіше рецепція та правова трансплантація відбуваються без насильства» [664].

Французька дослідниця С. Буабдалла також не заперечує проти можливості здійснення рецепції насильницьким шляхом, і вважає, що бельгійське цивільне право є одним з небагатьох прикладів рецепції французької моделі, що відбулася саме в такий спосіб. Бельгія й досі дотримується французького Цивільного кодексу, встановленого під час періоду окупації Наполеоном, і, незважаючи на різні законодавчі зміни, що відбулися з того часу, багато статей бельгійського та французького цивільних кодексів залишаються ідентичними [609].

Попри різноманіття наукових поглядів щодо виділення такої ознаки рецепції, як добровільність, вважаємо, що світова та вітчизняна практика конституційного будівництва доводить той факт, що рецепції в конституційному праві притаманний як добровільний, так і вимушений або примусовий характер.

Добровільно рецепція в конституційному праві відбувається в тому випадку, коли країна-реципієнт в процесі конституційного реформування виявляє бажання сприйняти, впровадити та засвоїти зарубіжний конституційно-правовий матеріал з метою розвитку системи конституційного права. Так, наприклад, під час розробки проекту Конституції України спеціально створений орган «Конституційна комісія» консультувався із зарубіжними спеціалістами в галузі

конституційного права ФРН, США, Франції, Угорщини. У ролі зарубіжних експертів проекту виступили М. Девідсон, Г. Стентон, Б. Футей (США), С. Палмер (Великобританія), В. Тарнопольський (Канада), К. Абмаєр, Г. Гірш (ФРН) [196, с.185]. Саме тому текстуально Конституція України увібрала прогресивні конституційні ідеї, цінності та інші здобутки світової конституціоналістики.

Вимушений характер рецепції в конституційному праві виявляється в необхідності виконання взятих країною-реципієнтом зобов'язань, у тому числі і тих, що впливають на процес конституційного реформування. В Україні останнім часом конституційне реформування супроводжується рецепцією окремих інститутів та принципів у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [521]. Зокрема, на Україну покладається обов'язок сприйняти та активно впроваджувати демократичні принципи конституційного будівництва, такі як верховенство права, добре врядування, а також необхідність розвитку інститутів захисту прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, забезпечення комплексного розвитку електронного урядування відповідно до європейських вимог тощо. До того ж цей процес відбувається в умовах політичного тиску та під пильним наглядом спеціально уповноважених органів ЄС, які постійно здійснюють моніторинг та безперервну оцінку прогресу у виконанні та впровадженні всіх заходів, які охоплюються Угодою про асоціацію з ЄС.

Примусовий характер рецепції у конституційному праві також є цілком імовірною ознакою цього явища та процесу, хоча більшість дослідників і заперечують її виокремлення. Вважаємо, що рецепція в конституційному праві відбувається в примусовому порядку насамперед у період конфліктних ситуацій і переважно за ініціативи та активної участі

міжнародної спільноти або країни-донора, яка має значні політичні, економічні переваги чи більший рівень розвитку озброєння та військової техніки тощо. У цьому випадку країна-реципієнт бере пасивну участь у цьому процесі, адже фактично змушена сприйняти, впровадити та засвоїти запропонований країною-донором (міжурядовою організацією чи транснаціональним суб'єктом) конституційно-правовий матеріал.

Проілюструвати процес рецепції в конституційному праві, що відбувався в примусовому порядку, можна на прикладі розробки та прийняття Конституції Іраку 2005 року. А саме: Сполученим Штатам Америки після повалення режиму баасистів Саддама Хусейна, була потрібна формула для закінчення окупації Іраку, щодо якої вони взяли на себе суверенні повноваження. США вважали, що нова конституція, базована на демократичних принципах із належною повагою прав людини, буде мати важливе значення для повернення суверенних повноважень іракцям. Нова конституція була також і метою ООН. Протягом усього конституційного процесу внутрішня політика США відігравала більш важливу роль у порівнянні з бажаннями або аналітичними дослідженнями іракських політиків чи громадськості [444, с.308]. Тобто сам процес розробки проєкту Конституції Іраку та рецепція відповідних конституційних інститутів (верховенства права, рівності, демократизму, поділу влади тощо) та норм відбувався під жорстким тиском США. Але оскільки рецепція передбачає не тільки сприйняття та впровадження, але й засвоєння конституційних норм, то наведений приклад якраз і демонструє негативне забарвлення в разі примусового конституційного реформування, адже Ірак після прийняття конституції охопило внутрішньополітичне протистояння і загострення розбіжностей між сунітами та іншими групами населення. Врешті-решт Ірак із часом змушений був частково засвоїти реципіювані Конституцією інститути та норми, зокрема ті, що стосуються організації та здійснення публічної

влади, територіального устрою тощо, але частина з них й досі так і залишається нереалізованими.

Тобто, приєднуючись до групи дослідників, які не заперечують проти примусового характеру рецепції, слід зазначити, що цей варіант, по-перше, є найгіршим шляхом розвитку конституційного права, по-друге, має загрозу відторгнення конституційно-правового матеріалу, по-третє, нівелює основну мету рецепції, яка полягає в модернізації та розвитку системи конституційного права. Хоча іноді саме такий спосіб може бути виправданим, оскільки постає єдиною можливістю інсталяції демократичних перетворень в державі (наприклад, саме примусовий порядок було застосовано в процесі розробки Конституції Японії 1947 р.).

Наступною специфічною ознакою рецепції в конституційному праві є сприйняття, впровадження та засвоєння різнопланового конституційно-правового матеріалу як доктринального (ідеї, принципи, доктрини, концепції тощо), так і нормативного (конституційно-правові, інститути тощо), а також міжнародних правових норм.

Наразі рецепція доктринальних конституційних ідей, вироблених та розвинених практикою державотворення, сприймається, впроваджується та засвоюється більшістю демократичних держав. Саме на вчення Платона і Аристотеля, ідеї Г. Гроція, Б. Спінози, Д. Лежка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо спиралися розробники перших конституційних актів у США в 1787 р., у Франції в 1791 р., в основу яких було покладено принципи справедливості, законності, верховенства права тощо, які в подальшому були сприйняті в процесі конституційного будівництва й іншими державами. Варто акцентувати увагу й на тому, що на стадії сприйняття будь-який конституційний інститут передбачає насамперед доктринальне обґрунтування та науково-теоретичний аналіз практичного досвіду його функціонування в зарубіжних країнах, а вже потім він отримує нормативне закріплення в конституційному законодавстві.

Окремо доцільно звернути увагу на можливості чи необхідності рецепції міжнародно-правових норм вітчизняною системою конституційного права. Адже в процесі консолідації людства перед глобальними загрозами відбувається міждержавний правовий діалог, наслідком якого є транснаціоналізація конституційних норм, інститутів, стандартів тощо, рецепція яких є необхідною насамперед на рівні конституційного права.

Важливою ознакою рецепції саме в конституційному праві є її усвідомлений, політико-правовий, публічно-владний характер. Оскільки конституційне право є публічною галуззю національної системи права, то рецепція зарубіжного конституційно-правового матеріалу (навіть якщо вона і відбувається за ініціативи країни-донора або міжурядової організації):

– по-перше, передбачає усвідомлення реальної можливості чи необхідності її здійснення країною-реципієнтом. Крім того, як зауважує філософ К.Р. Мегрелідзе, «щоб привласнити будь-що і користуватися ним, потрібно не тільки мати потребу в даних об'єктах або бажати запозичувати, але дійсно бути в змозі і могли запозичувати» [286, с.337]. Тобто рецепція може відбуватися в умовах усвідомленої необхідності конституційного розвитку, але з урахуванням реальних можливостей сприйняти зарубіжні конституційні норми, ідеї, цінності тощо.

– по-друге, вона відбувається в умовах внутрішньонаціонального (зовнішньонаціонального) політико-правового діалогу (але іноді може відбуватися, як вже зазначалося, в умовах примусу);

– по-третє, на стадії впровадження потребує відповідної конституційно-правової регламентації, здійснюваної органами публічної влади країни-реципієнта, а на стадіях сприйняття та засвоєння відбувається за участі усіх субдержавних (субнаціональних) суб'єктів: органів публічної влади, політичних партій, громадських об'єднань,

релігійних організацій, засобів масової інформації, науково-дослідних установ, закладів вищої освіти тощо.

Наступною ознакою рецепції в конституційному праві є те, що вона є не просто прямим механічним трансфером (перенесенням) конституційних формулювань (хоча і такий варіант не виключається), а передбачає необхідність засвоєння конституційною системою країни-реципієнта. Адже лише в цьому випадку будь-який реципований конституційно-правовий інститут, норма (міжнародно-правова норма) може ефективно реалізовуватися, функціонувати та сприяти розвитку національної системи конституційного права.

Проте окремі дослідники, як зазначалося раніше, переважно в галузі міжнародного та конституційного права, наполягають на суто «механічному» характері рецепції.

Рецепція є доцільною, на думку В. Варламової, лише тоді, коли сприймається регулювання, що має суто «технічний» чи суто юридичний характер, тобто є максимально вільним від соціокультурного впливу, або коли соціокультурні характеристики суспільства-донора і суспільства-реципієнта є подібними, що дозволить запозиченим нормам «укорінитися», або якщо є обґрунтовані очікування того, що конструкція, яка сприймається, здатна трансформувати соціокультурний код суспільства-реципієнта, і це є бажаним. У будь-якому випадку передбачуваним правовим запозиченням повинні передувати серйозні порівняльно-правові дослідження, при здійсненні яких культурологічний підхід є необхідним. Дослідниця акцентує увагу також на тому, що завжди успіх рецепції залишатиметься під сумнівом [63, с.88]. Зазначена думка є доволі поширеною в юридичній науці, але є вельми дискусійною, адже суто «технічний» характер рецепції впливатиме на ефективність реалізації та функціонування реципованих норм, зокрема може призвести до фіктивного існування правових норм, які не здійснюють жодного правового впливу на суспільні відносини.

Прибічники механічного (технічного) характеру рецепції додатково обґрунтовують імовірність її здійснення схожістю правових систем. Зокрема, визнані німецькі правознавці К. Цвайгерт та Х. Кётц у процесі дослідження доходять висновку про те, що різні правопорядки, незважаючи на всі відмінності у своєму історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилях функціонування на практиці, вирішують дуже часто одні й ті самі життєві проблеми, аж до найдрібніших деталей, однаково. У той же час деякі сфери соціального життя знаходяться під таким сильним впливом національно забарвлених моральних та етичних цінностей, які сягають корінням в релігійне уявлення, історичні традиції розвитку культури або характер націй, що обумовлені цими соціальними факторами відмінності не можуть створити сприятливий ґрунт для розвитку в різних правопорядках співпадаючих правових норм, які регулювали б зазначені сфери життєдіяльності суспільства [547, с.59-60]. Тобто вони формулюють власний принцип «презумпцію ідентичності» (*presumptio similitudinis*).

Вважаємо, що останнім часом в умовах конвергенції спостерігається певне «стирання» чітких меж правових систем, насамперед це обумовлюється інтенсивністю міждержавної правової взаємодії, розвитком науково-технічного прогресу та глобальними загрозами людству. За таких умов універсальні міжнародні стандарти, наприклад, у сфері прав людини, рецинуються конституціями більшості країн світу, незважаючи на їх приналежність до певної правової системи.

Рецепція в сучасних умовах глобалізації та конвергенції правових систем є найбільш дієвим способом конституційно-правової модернізації та розвитку системи конституційного права, а в Україні є способом євроінтеграції. Зокрема, конституційне право України останнім часом переважно змінюється під впливом зобов'язання реалізації зовнішньополітичного євроінтеграційного вектору розвитку. Причому

реформується не тільки галузеве законодавство, а й сама Конституція України.

Ще одна ознака рецепції в конституційному праві пов'язана із визначенням її кростемпорального характеру, що виявляється в сприйнятті, впровадженні та засвоєнні зарубіжного конституційно-правового матеріалу, створеного як у сучасну, так і в історичну епохи. Ця ознака може мати неоднозначне трактування, оскільки держави, які сформувалися наприкінці ХХ – поч. ХХІ століття в основному вибудовують конституційну систему, вбираючи спільні світові здобутки конституційної доктрини та практики державотворення, а також міжнародні стандарти та рекомендації. Навіть рецепція таких універсальних принципів, як демократизм, гуманізм, верховенство права, рівність та ін., передбачає оновлене розуміння в сучасному світі, тому вже складно навіть визначити донора цього конституційно-правового матеріалу. Проте не можна й заперечувати, що більшість сучасних конституцій сприйняли деякі конституційні ідеї, які мають історичне походження.

Специфіка рецепції в конституційному праві полягає також у тому, що вона може мати як конструктивні наслідки, що сприяють розвитку системи конституційного права, так і деструктивні, що викликають відторгнення і призводять до певних конституційно-правових деформацій. Проте, якщо конструктивні наслідки, тобто модернізація та розвиток системи конституційного права є передбачуваними і бажаними наслідками, тобто кінцевою метою рецепції, то негативні наслідки є неочікуваними і деструктивними, яким необхідно запобігати, а в разі виникнення намагатись якомога швидше ліквідувати.

Тому для запобігання негативним проявам в процесі здійснення рецепції необхідно враховувати особливості правової системи, національного менталітету, розвитку конституційної правосвідомості та правової культури, конституційні традиції, звичаї тощо. У цьому зв'язку

можна погодитись із думкою В. М. Сирих про те, що «...жоден сучасний законодавець не може вдосконалювати систему органів держави та їх повноваження без урахування передового правотворчого досвіду інших країн та відповідних норм міжнародного права, але це тільки одна сторона справи, інша ж полягає у необхідності прив'язати науково обґрунтовані новели, виявлені закономірності сучасного політико-правового розвитку до конкретно-історичних умов країни. Одна й та сама міра, що позитивно зарекомендувала себе в одній країні, може призвести до протилежних результатів в іншій країні, якщо вона запозичується формально без урахування конкретно-історичних умов іншої країни» [496, с.255-256].

Дійсно, у будь-якому випадку рецепція ефективно працюючого конституційно-правового інституту в одній країні не завжди приводить до очікуваного ідентичного ефекту в іншій.

Що ж стосується рецепції міжнародно-правових норм, які, звісно, мають здебільшого універсальний характер, а отже не враховують особливості національної правової культури, то їх рецепція в конституційне право може мати взагалі непередбачувані наслідки, починаючи від повної неефективності і завершуючи відторгненням.

Лафітський В.І. з цього приводу зазначає, що в нових нашаруваннях правового простору світу немає логіки внутрішнього розвитку, немає колишньої ясності і чистоти. Це право технократичного століття, у якому панує «буква», а не дух. Тому багато норм сучасного міжнародного права не діють, залишаються «паперовим правом», застосовуються обмежено, служать іншим цілям, а не тим, що в них проголошені. Міжнародні договори, конвенції, модельні і типові закони, рекомендації та стандарти не тільки формують новий пласт правового простору світу. Вони мають потужний вплив на розвиток національних правових систем, стираючи багато розбіжностей, що існують між ними. При цьому вони у багатьох

випадках безпосередньо входять в національні правові системи, стають їх частиною [254, с.118-120].

Нарешті останньою ознакою рецепції в конституційному праві є те, що конституційно-правовий матеріал переважно реципується з країн із більш розвинутою системою конституційного права, де інноваційні, прогресивні конституційні інститути, норми, концепції, доктрини апробовані часом і довели свою ефективність.

Зарубіжні ж дослідники називають основною мотивацією застосування рецепції «престиж». Наприклад, А. Аль-Бшераві вказує на те, що зазвичай в основі рецепції лежить прагнення мати атрибути, які є в інших, коли ці атрибути збагачуються якістю, це і є «престижем». Тому важливість «престижу» є незамінним постулатом для пояснення циркуляції багатьох культурних моделей [587, с.324]. М. Граціадей зазначає, що саме бажання мати те, що є в інших, особливо якщо це вважається кращим, може бути достатнім, щоб обумовити необхідність трансплантації або рецепції. Правові зміни, спричинені впливом «престижного» джерела, зазвичай включають різноманітні елементи, а «престижна модель» здатна впливати на розвиток права шляхом формування правових ідеалів, інститутів, категорій та норм [664]. Р. Сакко вважає, що саме престиж допомагав загальному праву в завоюванні Європи; престиж «підштовхнув» кодекс Наполеона вийти за межі романської території; престиж зробив незворотним проникнення англійської або французької моделі в Африці; престиж шаріату лежить в основі ерозії багатьох африканських звичаїв [751, с.124].

Вважаємо, що характерним для рецепції, особливо в конституційному праві, є прагнення розвивати його шляхом сприйняття зарубіжного конституційно-правового матеріалу, який є «престижним», кращим, більш ефективним.

Якщо ж мова йде про рецепцію міжнародно-правових норм, то можна говорити не стільки про ефективність чи престиж, скільки про

необхідність міждержавної консолідації, універсалізації конституційних стандартів та цінностей. Рецепція міжнародних норм у конституційне законодавство переважно детермінована: по-перше, глобальними загрозами людству; по-друге, необхідністю системного розвитку базових, традиційних принципів (гуманізму, антропоцентризму, демократизму тощо); по-третє, розвитком науково-технічного прогресу, біомедичних технологій та виникненням інших інновацій, які спричиняють пробільність конституційно-правового регулювання в більшості держав (наприклад, інститут е-урядування, право на інтернет, заборона дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності та ін.).

Отже, до основних специфічних ознак, що характеризують рецепцію, у конституційному праві пропонується віднести наступні:

- 1) це конституційно-правовий феномен і тривалий перманентний процес міждержавної політико-правової взаємодії;
- 2) може мати: а) односторонній; б) двосторонній; в) багатосторонній характер;
- 3) виявляється у сприйнятті, впровадженні та засвоєнні різнопланового конституційно-правового матеріалу як доктринального (ідеї, принципи, доктрини, концепції тощо), так і нормативного (конституційно-правові норми, інститути тощо), а також міжнародних правових норм;
- 4) переважно має усвідомлений, політико-правовий, публічно-владний характер;
- 5) може мати добровільний, вимушений або примусовий характер;
- 6) є не просто прямим трансфером конституційних формулювань (хоча і такий варіант не виключається), а передбачає необхідність обов'язкового засвоєння конституційною системою країни-реципієнта;

7) є найбільш дієвим способом конституційно-правової модернізації та розвитку системи конституційного права, а в Україні є способом євроінтеграції;

8) має кростемпоральний характер;

9) може мати як конструктивні наслідки, що сприяють розвитку системи конституційного права, так і деструктивні, що призводять до конституційно-правових деформацій;

10) конституційно-правовий матеріал переважно рецитується з країн із більш розвиненою системою конституційного права, де інноваційні конституційні інститути, норми, концепції, доктрини апробовані часом і довели свою ефективність, або рецитується міжнародно-правові норми, у яких закріплені універсальні конституційні стандарти та цінності [93].

Враховуючи галузеву специфіку конституційного права як провідної галузі національної системи права, сучасні тенденції цивілізаційного розвитку людства, детерміновані трансформацією соціальної реальності, необхідність зміни загальноправових та конституційних цінностей, раціоналізації та оптимізації в напрямку досягнення балансу міжнародних (інтернаціональних) та національних інтересів сучасної демократичної держави, пропонується в рамках даного дослідження на підставі виділених специфічних ознак сформулювати доктринальну дефініцію рецепції в конституційному праві.

А саме, рецепція в конституційному праві (конституційно-правова рецепція) – це конституційно-правовий феномен та процес міждержавної політико-правової взаємодії, що має кростемпоральний характер та полягає в можливості чи необхідності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку.

Висновки до розділу 1

З'ясовано, що термін «рецепція» отримав широку практику застосування в різних галузях суспільних наук, проте не існує усталеності та єдності термінологічного розуміння, що ускладнює його застосування для позначення певних явищ чи процесів. В юриспруденції також не спостерігається єдності доктринальних підходів до розуміння терміну «рецепція права», хоча він і має досить давню історію застосування. Сучасні представники науки теорії держави і права та порівняльного правознавства відійшли від трактування рецепції виключно в розумінні сприйняття чи відродження системи саме римського права, але є дослідження, в яких все одно відбувається її інтерпретація в історичному контексті. Віддаючи належне та поважаючи думку прибічників традиційного розуміння рецепції права, підкреслюється необхідність семантичного переосмислення категорії «рецепція» в умовах адаптації її до сучасних потреб правової дійсності та юридичної науки, у якій виникає потреба розвитку та вдосконалення класичних, традиційних доктрин, розширення змістового навантаження вже наявних правових категорій.

Акцентується увага на тому, що зарубіжні та вітчизняні дослідники протягом останніх десятиліть неодноразово здійснювали спроби дослідити та описати процеси міждержавної правової взаємодії, що супроводжуються відповідними правовими переміщеннями, обмінами, запозиченнями, та розробити оригінальні концепції, застосовуючи різноманітні метафори для позначення цього правового явища, такі як: правова трансплантація, конституційна медицина, правова мутація, правові контамінації, конституційна міграція, транспозиція в праві, правова дифузія, правова інфільтрація, а також «щеплення», «імплантація», «повторне наповнення», «взаємне запилення», «перехресне запилення», «подразнення», «циркуляція» та ін., які

переважно є лише відображенням різноманітних семантичних відтінків рецепції як загальноправового феномену.

Проаналізовано семантичний зв'язок конституційно-правової рецепції із суміжними та спорідненими правовими категоріями та здійснено їх розмежування. Встановлено, що терміни «рецепція» та «запозичення» у конституційному праві є спорідненими правовими категоріями, які можна розглядати у взаємозв'язку як ціле й частина. Тобто «рецепція» є більш широким поняттям, а запозичення можна вважати однією з форм рецепції в конституційному праві, якій притаманні ознаки добровільності, односторонності, усвідомленості та ін. Рецепція та акультурація також мають тісний семантичний зв'язок, багато спільних та відмінних рис, але якщо рецепцію в конституційному праві можна розглядати як процес засвоєння, впровадження та сприйняття конституційно-правового матеріалу, то акультурацію слід розглядати як один із видів рецепції та найбільш ефективний, успішний, вдалий наслідок її застосування та стан правової системи, коли зарубіжний правовий матеріал повністю засвоєний, а правові норми, ідеї, концепції та ін. ефективно функціонують.

Доведено, що наступність та рецепція мають є самостійними правовими категоріями, зокрема, у випадку наступності передбачається відродження, збереження чи наслідування власних національних конституційних традицій (конституційний континуїтет), а у випадку рецепції відбувається сприйняття, впровадження та засвоєння інновацій, які ефективно функціонують в зарубіжних країнах чи є здобутками світової скарбниці конституційних ідей в тому числі й у кростемпоральній динаміці.

Досліджено поширену в зарубіжній правовій доктрині теорію «правових трансплантацій», яка фактично за сутністю є оновленою доктриною рецепції права, але й вона не має однозначного розуміння та чіткого визначення. Тому можна сказати, що еволюція теорії

трансплантації пройшла певний шлях і на сьогодні має кілька інтерпретацій від суто механістичної до органічної, а іноді отримує розширеного тлумачення та фактично ототожнюється із запропонованим розумінням рецепції права.

Обґрунтовується необхідність виділення специфічних ознак, що характеризують рецепцію в конституційному праві, враховуючи його роль та значення як фундаментальної та пріоритетної галузі права: це конституційно-правовий феномен і тривалий перманентний процес міждержавної політико-правової взаємодії; може мати: а) односторонній; б) двосторонній; в) багатосторонній характер; проявляється в сприйнятті, впровадженні та засвоєнні різнопланового конституційно-правового матеріалу як доктринального (ідеї, принципи, доктрини, концепції та ін.), так і нормативного (конституційно-правові норми, інститути та ін.), а також міжнародних правових норм; переважно має усвідомлений, політико-правовий, публічно-владний характер; може мати добровільний, вимушений або примусовий характер; є не просто прямим трансфером конституційних формулювань (хоча й такий варіант не виключається), а передбачає необхідність обов'язкового засвоєння конституційною системою країни-реципієнта; є найбільш дієвим способом конституційно-правової модернізації та розвитку системи конституційного права, а в Україні є способом євроінтеграції; має кростемпоральний характер; може мати як конструктивні наслідки, що сприяють розвитку системи конституційного права, так і деструктивні, що призводять до конституційно-правових деформацій; конституційно-правовий матеріал, який переважно реципується з країн із більш розвиненою системою конституційного права, де інноваційні конституційні інститути, норми, концепції, доктрини апробовані часом і довели свою ефективність, або реципуються міжнародно-правові норми, у яких закріплені універсальні конституційні стандарти та цінності.

Запропоновано визначення поняття «рецепція в конституційному праві» (конституційно-правова рецепція) – це конституційно-правовий феномен та процес міждержавної політико-правової взаємодії, що має кростемпоральний характер та полягає у можливості чи необхідності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМУ, КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ РЕЦЕПЦІЇ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

2.1 Поняття та структура механізму рецепції в конституційному праві

В умовах перманентних процесів міждержавної правової взаємодії в сучасних умовах глобалізації та конвергенції правових систем сучасності концептуалізація розуміння рецепції як конституційно-правового феномену та процесу дедалі набуває актуальності і привертає увагу з боку вчених в усьому світі. Для ефективного функціонування будь-якого правового явища необхідною умовою є створення дієвого правового механізму реалізації.

Дослідження механізму рецепції в конституційному праві та розроблення теоретичної моделі є важливим завданням вітчизняної науки конституційного права, особливо в умовах транснаціоналізації (інтернаціоналізації) конституційного права та зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на євроінтеграцію. Вирішення цієї проблеми має не тільки теоретичне, але й практичне значення, адже значною мірою від цього залежить ефективність функціонування конституційного механізму публічної влади та розвиток конституціоналізму взагалі.

Для обґрунтування важливості та необхідності створення дієвого механізму рецепції в конституційному праві насамперед варто звернутися до етимології та семантики терміну «механізм», або процес. У словнику іншомовних слів зазначається, що «механізм» походить від грецького слова «μηχανή» (знаряддя, пристрій) і має два значення: 1) пристрій (сукупність ланок або деталей), що передає чи перетворює рух;

2) сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [469, с.498]. Більшість словників доповнюють розуміння цього терміну ще одним значенням і вважають, що він може означати також внутрішню будову, систему чого-небудь [322, с. 523; 206, с.671; 471, с.695; 262, с.251]. У тлумачному словнику С.І. Ожегова, окрім іншого, під механізмом розуміється «система, пристрій, що визначає порядок будь-якого виду діяльності» [329, с.354]. В іншому тлумачному словнику семантика терміну «механізм» трактується наступним чином: 1) це частина пристрою будь-якої машини, яка, зазвичай, складається з кількох більш дрібних частин і виконує певну функцію; 2) це система правил, законів та ін., які дозволяють будь-чому правильно функціонувати; 3) метод, спосіб того, як робити будь-що; 4) сукупність станів і процесів, з яких складається будь-яке фізичне, хімічне, фізіологічне, психологічне та ін. явище [507, с.584].

Отже, цілком обґрунтовано вважається, що будь-який механізм є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих частин, елементів за наявності, з однієї сторони, внутрішньої упорядкованості та узгодженості між ними, а з іншої – диференціації та відносної автономності (самостійності) [41, с.6; 143, с.147].

Будучи за сутністю технічним, термін «механізм» вже давно увійшов до обігу та широко застосовується в гуманітарних науках, зокрема, семантичний аналіз надає змогу визначити, що природу будь-якого механізму складає єдність системи явищ, станів, процесів, яка має відповідну структуру та визначає певний порядок та ефективність їх функціонування, тому цілком логічним є його використання для дослідження рецепції як явища та процесу в конституційному праві через визначення системи форм та методів сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права.

Дійсно, категорія «механізм» застосовується в різних галузях науки для позначення окремих явищ та процесів. Наприклад, сучасні дослідники в галузі теорії держави і права виділяють такі поняття, як «державний механізм (механізм держави)» [284, с.95-110], «механізм правового регулювання» [545, с.341-342], «механізм правового впливу» [327, с.434-438], «механізм державно-правового регулювання» [328, с.307-310] та ін., а в конституційному праві «конституційний механізм державної влади» [562], «конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки» [555], «механізм реалізації Конституції України» [306; 307], «механізм забезпечення реалізації конституційних свобод людини і громадянина» [332] та ін. При цьому в науковому дискурсі немає однозначної доктринальної інтерпретації сутності та змісту поняття «механізм».

Зокрема, у словниках з державного управління термін «правовий механізм» – комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів, які об'єктивовані на нормативному рівні, необхідні та достатні для досягнення певної мети [442, с.423]. К.В. Шундіков вважає, що правовий механізм являє собою необхідний та достатній для досягнення конкретної юридичної цілі системний комплекс юридичних засобів, організованих послідовно і діючих поетапно, відповідно до нормативно заданої схеми (процедури) [571, с.42]. Його думку розділяє і підтримує Т.І. Тарахонич, яка вважає, що правовий механізм – це сукупність (система) правових засобів, способів та форм, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів права, встановлення правопорядку в суспільстві, вирішення конфліктів, досягнення соціального компромісу в правовій сфері [497, с.15].

Іншої точки зору дотримується О. Коротич, яка вважає, що засіб, спосіб або характер дії є визначеннями «методу», який тлумачиться як спосіб впливу на об'єкти, що управляються, з метою досягнення поставних цілей. Тому кожний конкретний механізм управління вона

пропонує визначати як сукупність взаємопов'язаних методів управління [231, с.25-26].

Наголошує на функціональному аспекті будь-якого механізму В.С. Нерсисянц і зазначає, що «механізм» «...це завжди певна функціональна характеристика об'єкта, і даний термін необхідно використовувати не для структурного опису системи, а для з'ясування функціональної специфіки її різних частин та елементів...» [414, с.128]. Ісакова М.К. також визначає категорію «механізм» як спосіб, прийом, сукупність прийомів, функціонування будь-чого, наприклад, механізму правового регулювання [183, с.33]. Виділяє структурно-функціональний та структурно-організаційний підходи до розуміння поняття «механізм» Л.П. Юзьков. При цьому структурно-організаційний механізм він характеризує як сукупність певних складових елементів, які створюють організаційну основу певних явищ та процесів, а структурно-функціональний враховує не лише організаційну основу побудови механізму, але й його динаміку, реальне функціонування [577, с.57-61].

Олійник А.Ю. юридичний механізм характеризує як систему юридичних норм, фактів, документів та основних форм і способів організації їх здійснення [332, с.154].

Найбільш вдалим, на нашу думку, є розуміння механізму, запропоноване Є.В. Кірічком, яке відображає весь спектр системно-структурних зв'язків та особливості структурної взаємодії елементів механізму і передбачає його розгляд і в статиці, і в динаміці. Статична (інструментальна) сторона показує внутрішню будову механізму, його окремі елементи, їх взаємозв'язок. Динамічна (функціональна) сторона визначає обумовлену взаємодію (функціонування) усіх структурних елементів (організаційно-правових засобів), кожен з яких має своє функціональне призначення [16, с.135; 193, с.183-184].

Дослідженню механізму рецепції права приділяється незначна увага з боку вчених, більшість з них фрагментарно торкалися цього питання, а в

конституційному праві окреслена проблема взагалі є недослідженою. Проте спроби дослідити механізм рецепції права, визначити його структуру та проаналізувати системний взаємов'язок структурних елементів здійснювались окремими дослідниками.

Зокрема, Є.Ю. Куришев пропонує визначати механізм рецепції права як систему юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на правову систему держави, що включає об'єктно-суб'єктний, змістовний і методологічний компоненти. Механізм рецепції права, на його думку, має структуру, яка забезпечує функціонування процесів оновлення права за допомогою наступності і повторюваності елементів національної правової системи, сприйняття і запозичення елементів інших правових систем [249, с.98].

Інший дослідник, А.В. Єгоров, під механізмом правової рецепції пропонує розуміти теоретико-нормативну конструкцію, за допомогою якої відбувається взаємодія правових систем у формі запозичення доктринальних та інших компонентів правової дійсності шляхом усвідомленого вольового перерозподілу нормативного і правового обсягу між правовими утвореннями різного рівня [156, с.165; 158, с.168].

Прієшкіна О.О. вважає механізм рецепції права важливим загальнотеоретичним поняттям, яке дозволяє узагальнити основні джерела і процеси рецепції, побачити їх цілісність і представити в працюючому, динамічному вигляді. Вона вважає, що до нього входять: суб'єкти (учасники), об'єкти, процеси правотворчості, правозастосування, формування правосвідомості в частині передавання нової інформації [370].

Ткаченко С. В. наголошує на тому, що механізм рецепції права виражається за допомогою своєї структури, під якою він розуміє взаємозв'язок елементів, які забезпечують процес запозичення і впровадження іншокультурних правових цінностей. Елементами такої структури виступають: суб'єкти рецепції права, об'єкти рецепції права,

ідеологічне середовище, що змушує до такої рецепції, процеси формування сприйнятливості правового середовища для повноцінного сприйняття іншокультурного правового елементу [505, с.75].

Узагальнюючи викладене, варто акцентувати увагу на тому, що переважно дослідники розглядають механізм рецепції з точки зору динамічної його складової, тобто процесу, але статична сторона є не менш важливою, адже відображає внутрішню будову цієї складної системи, окремі елементи якої в процесі взаємодії і утворюють єдине ціле. Зокрема, до основних ознак, що характеризують механізм рецепції, можна віднести:

- 1) цілісність;
- 2) організаційну єдність;
- 3) системність;
- 4) динамізм;
- 5) циклічність;
- 6) структурованість;
- 7) функціональність механізму рецепції в конституційному праві.

Отже, узагальнюючи викладене, незважаючи на багатоманітність теоретичних підходів до розуміння терміну «механізм», вважаємо, що враховуючи галузеву специфіку розуміння цієї правової категорії, пропонується «механізм рецепції в конституційному праві» уявити як цілісну єдність статичних елементів (об'єктів, суб'єктів) та динамічних процесів конституційно-правової модернізації (інституційно-правового, організаційно-правового тощо), пов'язаних зі сприйняттям зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, сукупність яких дозволяє простежити динамічну стійкість процесу розвитку системи конституційного права та ефективність її функціонування [88].

Перш ніж перейти до дослідження окремих складових теоретичної моделі механізму рецепції в конституційному праві, варто визначити його

внутрішню будову, тобто структуру. Зокрема, під структурою будь-якого правового явища розуміється відносно стійка єдність елементів, що зазвичай визначають його сутність (інваріантний аспект системи). Інваріантність елементів проявляється в їх універсальності та незмінності відносно структури, постійному існуванні за будь-яких зовнішніх чи внутрішніх перетворень [20, с.56].

Під структурою механізму рецепції права Є.Ю. Куришев, наприклад, розуміє таку її будову, розташування основних елементів і зв'язків, які забезпечують функціонування процесів соціально-політичного середовища за допомогою наступності і повторюваності елементів національної правової системи, сприйняття і запозичення елементів іншої правової системи. Елементами структури механізму рецепції права, на його думку, виступають: суб'єкти (учасники) рецепції права; об'єкти рецепції права; процеси правотворчості, правозастосування, формування правосвідомості в аспекті передачі нової правової інформації [249, с.83].

Враховуючи галузеву специфіку конституційного права, вважаємо, що структуру механізму рецепції варто розуміти як універсальну, багаторівневу, збалансовану, системно організовану доктринально-нормативну конституційну модель, яка складається із сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих базових елементів та блоків, які, з одного боку, характеризуються внутрішньою цілісністю та взаємоузгодженістю, а з іншого – диференціацією, відносною відокремленістю та автономністю. Зокрема, пропонується в структурі механізму рецепції виділити ряд базових елементів: об'єкти, суб'єкти, форми та методи. При цьому об'єкти та суб'єкти характеризують статичну сторону, а форми та методи – динамічну (процес функціонування).

Наступним етапом дослідження є детальний аналіз окремих базових елементів та окремих блоків (компонент), які формують архітектоніку

механізму рецепції в конституційному праві. Насамперед розглянемо об'єкти рецепції в конституційному праві, для чого необхідно визначити семантику терміну «об'єкт» (від лат. *objectus* – предмет), який має кілька значень: 1) матеріальний предмет пізнання і практичного впливу з боку людини (суб'єкта); будь-який предмет думки, дослідження, художнього відображення тощо; 2) об'єкт права – явище, на яке спрямовується дія права; 3) мовозн. – другорядний член речення, додаток [469, с.547]. Акцентуємо увагу саме на другому загальнотеоретичному значенні цього терміну, адже саме його можна застосувати для визначення об'єкта рецепції в конституційному праві.

У теорії права об'єкти рецепції права переважно визначаються як те, на що спрямовані дії її суб'єктів і учасників процесу рецепції. До них Є.А. Прієшкіна, зокрема, відносить: джерела права; судову (правозастосовну) практику; освітні програми юридичних навчальних закладів; юридичну доктрину; програми юридичних реформ [370].

Вітчизняні дослідники Є. Харитонов та О. Харитонova об'єктами рецепції вважають виключно «основні категорії, засади, концепції» [540, с.280]. А.В. Скоробогатов до них відносить юридичні норми, принципи і цінності суспільства-донора [464, с.80].

Гарашко А.Ю. вважає, що рецепція суспільно-правових засад у діяльність правотворчих органів здатна підвищити ефективність даної діяльності і загалом результативність процесів, що відбуваються в правовому житті суспільства [118, с.59].

Вітчизняна дослідниця З.П. Мельник об'єктами рецепції права вважає способи і засоби правового регулювання, на запозичення яких спрямовано дії суб'єктів рецепції [291, с.5]. До них вона відносить: кодифіковані та інші нормативні акти, окремі законодавчі інститути, проєкти щодо реформування тієї чи іншої сфери правового регулювання, судову (правозастосовну) практику, усталену практику діяльності органів та установ, що супроводжує діяльність судів, та інші форми застосування

правових норм, а також юридичну доктрину, правові принципи, правові концепції, акти інтерпретації правових норм [291, с.9].

Зарубіжні дослідники Н. Теббе та Р. Тсаї у відповідь на запитання «що можна запозичити?» зазначають, що можна запозичити цілу конституцію, окремі письмові положення, конкретні прецеденти або звичаї. Вони вважають, що запозичувати можна юридичні тексти, аргументи, доктринальні тексти, фрази або фігури мови, обґрунтування, принципи, ідеї, культурні матеріали (досвід, прототипи тощо) [762, с.467].

У юридичній літературі також починає зароджуватись і думка про те, що об'єктами рецепції можуть бути і міжнародно-правові норми та ідеї [8, с.86-87].

Частково можна погодитися з висловленими позиціями, але на сьогоднішній день існує потреба в розширенні переліку об'єктів рецепції в конституційному праві, якісно оновленому їх розумінні та здійсненні диференціації.

Отже, об'єкти рецепції в конституційному праві – це різноманітний зарубіжний конституційно-правовий матеріал (міжнародно-правова норма), щодо якого існує потенційна можливість чи необхідність сприйняття, впровадження та засвоєння системою конституційного права для її модернізації та розвитку. Тобто, об'єктом рецепції є будь-який зарубіжний конституційно-правовий матеріал (міжнародно-правова норма) з приводу якого суб'єкти здійснюють свою діяльність.

Варто акцентувати увагу на тому, що в цьому дослідженні словосполученням «конституційно-правовий матеріал» позначається весь спектр потенційно можливих для сприйняття, впровадження та засвоєння об'єктів рецепції. Пропонується здійснювати диференціацію об'єктів рецепції в конституційному праві, поділяючи їх на дві групи: доктринальні і нормативні.

Доктринальні об'єкти рецепції в конституційному праві представлені різноманітними конституційно-правовими ідеями,

аксіологічними засадами, принципами, доктринами, моделями, ученнями, теоріями, правовим досвідом тощо, які вироблені в сучасну або історичну епохи зарубіжною наукою, науково-дослідними установами, окремими зарубіжними вченими-дослідниками, авторитетними державними чи політичними діячами, інститутами громадянського суспільства. Особливістю доктринальних об'єктів є те, що вони мають необов'язковий характер і можуть застосовуватися для розвитку системи конституційного права системи лише за бажанням країни-реципієнта.

Вітчизняний процес конституційного будівництва з моменту здобуття Україною незалежності відбувався в тому числі і в процесі рецепції доктрин та теорій, наприклад, відповідно ст. 6 Конституції України «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову», що фактично відповідає теорії поділу влади, ідеологами якої, як традиційно вважається, виступають Дж. Локк та Ш. Монтеск'є. Також в процесі рецепції ідей зарубіжних мислителів, які наразі виявились органічно вбудованими в «тіло конституції» і продовжують розвиватися в процесі становлення конституціоналізму, наприклад, ствердження соціальної, правової держави (ст. 1), розвитку форм безпосереднього народовладдя (ст. 69), визнання місцевого самоврядування (ст. 7), забезпечення реалізації прав людини (ст. 3).

Сучасний розвиток конституційного права України відбувається під впливом принципів гуманізму, демократизму, верховенства права, універсальності, унітаризму, соціальної справедливості, децентралізації тощо, вироблених видатними зарубіжними вченими, такими як Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, Т. Джеферсон, М. Вебер, О.Е. Лейст, Д. Гарінгтон, А. Дайсі та ін., рецепція яких також поступово відбувається до сьогоднішнього часу.

У літературі існує думка, якої дотримується В.О. Рибаків, про те, що неможливою є рецепція зарубіжного правового досвіду. Обґрунтовує свою позицію він тим, що правовий досвід є результатом дослідницьких

висновків, а отже його не можна запозичити, він лише дозволяє визначити які правові настанови підлягають запозиченню, а які ні [449, с.161-163]. Такий висновок дослідник робить з огляду на «звужене» розуміння рецепції як процесу запозичення, але якщо розширити семантичне навантаження цього терміну (що власне і пропонується в цій роботі), то цілком логічною є необхідність на початковому етапі рецепції вивчення зарубіжного досвіду функціонування конституційно-правових норм чи інститутів та, у разі доведеної ефективності, розпочинати процес сприйняття, впровадження та засвоєння. Наприклад, впровадженню до конституційного законодавства інституту «конституційної скарги» в Україні в 2016 р. дійсно передував тривалий процес доктринального аналізу та вивчення практики існування цього інституту в зарубіжних країнах, але цей процес відбувається й досі з метою оптимізації його функціонування та остаточного засвоєння.

На відміну від доктринальних до нормативних об'єктів рецепції в конституційному праві входять конституційно-правові акти або окремі конституційно-правові норми, конституційно-правові інститути, нормативна термінологія, що мають ефективну практику функціонування в зарубіжних країнах, а також до них слід включити міжнародно-правові норми, що реципіюються в конституційне право і можуть міститися в деклараціях, резолюціях, рекомендаціях, стандартах, стратегіях тощо.

Специфікою групи нормативних об'єктів є те, що до них варто включати і міжнародно-правові норми, адже в умовах глобалізації та транснаціоналізації конституційного права розвиток національної системи конституційного права може відбуватися не за бажанням країни-реципієнта, а й на вимогу чи за рекомендацією в тому числі і міжнародної спільноти.

Наприклад, у процесі розробки Конституції норми основних міжнародних актів, до яких приєдналась і Україна (Загальної декларації прав людини [171], Міжнародного пакту про економічні, соціальні і

культурні права [300], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [299] та ін.), були взяті за основу та повною мірою увійшли до її тексту, тобто фактично відбулася рецепція міжнародних норм конституційним правом України. Варто зазначити, що 25 червня 1993 р. представники 171 держави ухвалили на консенсусній основі Віденську декларацію та Програму дій Всесвітньої конференції з прав людини [790] і представили міжнародній спільноті загальний план щодо посилення правозахисної діяльності у світі.

Також поступово відбувається рецепція в конституційне право ряду фундаментальних цінностей, закріплених у «Декларації тисячоліття про розвиток» [138], серед яких: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, загальний обов'язок по управлінню глобальним економічним і соціальним розвитком, а також усунення загроз міжнародному миру і безпеці та ін. У цій декларації наголошується на важливому значенні проголошених цінностей для міжнародних відносин у XXI ст., а їх рецепція триває й досі за підтримки міжнародних організацій та держав з розвиненим рівнем демократії.

Наступним елементом механізму рецепції в конституційному праві є суб'єкти, тобто учасники цього процесу. Власне, слово «суб'єкт» застосовується в різних сферах суспільних відносин, зокрема в словнику української мови наведені такі приклади: 1) філос. – істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності; 2) книж. – особа, група осіб, організація і т. ін., яким належить активна роль у певному процесі, акті; 3) юр. особа або організація як носій певних прав і обов'язків; 4) мед. – людина як носій певних фізичних і психічних якостей; людина як об'єкт дослідження; 5) розм. – людина, особа; 6) лог. – предмет судження; 7) грам. – те саме, що підмет [472, с.814].

У філософському словнику надається більш узагальнене визначення його як терміну, а саме: суб'єкт (від лат. *subjectus* – той, що лежить внизу,

знаходиться в основі, від sub – під і jacio – кидаю, кладу основу), носій предметно-практичної діяльності та пізнання (індивід або соціальна група), джерело активності, спрямоване на об'єкт [529, с.661]. Саме такий підхід до трактування поняття «суб'єкт» і буде покладено в основу визначення поняття «суб'єкт рецепції в конституційному праві».

Переважно вчені не приділяють належної уваги суб'єктному складу механізму рецепції, хоча це важливе питання, адже саме від нього і залежить ефективність і дієвість цього конституційно-правового феномену та процесу.

Проте деякі дослідники все ж таки у своїх працях і приділяли увагу цьому питанню. Зокрема, Є. Ю. Куришев вважає, що суб'єкти рецепції права – це наділені компетенцією рецепіювання на стадіях правотворчого процесу колегіальні органи та (або) фізичні особи, які здійснюють дії по запозиченню елементів іншої правової системи, а система суб'єктів рецепції права за своєю структурою збігається із встановленою в конституції системою правотворчості і правозастосування [249, с.87]. До цієї позиції приєднується і Є.А. Прієшкіна [370]. Доволі дискусійна позиція, особливо в частині «суб'єктів, наділених компетенцією рецепіювання», адже не зрозуміло, хто і кому може надати таку компетенцію?

Паршкова Н.В. також виділяє двох суб'єктів рецепції права: правового донора (власника правового досвіду) і реципієнта (державу, яка запозичує досвід правового регулювання). При цьому вказує на те, що на стороні правового донора може виникати множинність, оскільки одночасно може сприйматися досвід правового регулювання декількох держав. Дане положення має місце в тих випадках, коли перед реципієнтом виникає необхідність в правовому регулюванні відносин, і він для розробки національного нормативного акту здійснює узагальнення теорії і досвіду іноземних держав [347, с.13-14].

На думку С.В. Ткаченка, у процесі рецепції беруть участь дві сторони, а суб'єктами передусім виступають держави, які він поділяє на країну-донора та країну-реципієнта [504, с.24].

Існує думка, висловлена З.П. Мельник, щодо поділу суб'єктів рецепції права на «ключових суб'єктів» та «суб'єктів другого рівня». Ключовим суб'єктом рецепції права, на її думку, є держава-донор, правова система якої містить предмет рецепції, та держава-реципієнт, яка вважає за необхідне рецепіювати цей предмет у власну правову систему. Крім того, вона вказує на наявність суб'єктів другого рівня, тобто конкретних повноважних суб'єктів, що виконують в процесі рецепіювання конкретні функції. До них вона відносить компетентні органи або посадових осіб країни-реципієнта, що здатні не тільки здійснити аналітичне забезпечення для відповідних новацій, а й виконати необхідні нормативно передбачені процедури (законопроектні, інтерпретаційні тощо). Також наголошує, що до кола суб'єктів другого рівня можуть бути віднесені й інші державні та недержавні установи (аналітичні, науково-дослідницькі, інформаційні, посередницькі тощо) [291, с.9].

У конституційному праві А.І. Дудко вважає основними суб'єктами рецепції політичні інститути, серед яких виділяє: державу та громадянське суспільство, політичні партії, громадські організації, групи за інтересами, окремих громадян [154, с.19].

Узагальнюючи позиції дослідників, можна зазначити, що, по-перше, у літературі немає єдності думок щодо особливостей суб'єктного складу механізму рецепції; по-друге, відсутня системність у дослідженні окресленої проблеми; по-третє, з огляду на оновлене розуміння рецепції як конституційно-правового феномену та процесу існує певна специфіка і суб'єктного складу з орієнтацією на внутрішньополітичну та зовнішньополітичну діяльність).

Отже, суб'єкти рецепції в конституційному праві – це потенційні учасники механізму рецепції, які можуть виступати в якості суб'єкта-донора, суб'єкта-реципієнта, або транснаціонального суб'єкта рецепції конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми.

У якості суб'єктів-донорів зазвичай виступають держави-донори або міжурядові організації (ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО, ПАРЄ та ін). При цьому держави-донори можуть брати як активну участь у процесі рецепції конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, тобто надавати рекомендації, ділитися досвідом або навіть наполягати на її необхідності, так і бути індиферентними до цього процесу.

Варто зазначити, що окремі країни можуть мати пряму зацікавленість у конституційному процесі і надавати дипломатичну підтримку або навички, технічну допомогу або ресурси. Вони можуть представляти цей же регіон або бути поза його межами; Австралія (Австралійське агентство з міжнародного розвитку), Канада, Скандинавські країни, Швейцарія, Сполучене Королівство (Департамент з міжнародного розвитку) і США (особливо через допомогу Управління перехідних ініціатив Агентства США з міжнародного розвитку) часто беруть участь у таких процесах [444, с.158].

А міжурядові організації завжди не тільки беруть активну участь у механізмі рецепції в якості донора, але можуть і наполягати на здійсненні рецепції та контролювати процес її реалізації.

Суб'єктами-реципієнтами є держави-реципієнти, які прагнуть (або зобов'язані) розвивати (чи змінювати) національну систему конституційного права.

Але в процесі сприйняття, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми державою-реципієнтом тим чи іншим чином можуть брати участь усі суб'єкти конституційних правовідносин. Тому їх пропонуємо визначати

як «субдержавні (субнаціональні) суб'єкти рецепції в конституційному праві».

Їх можна диференціювати за різними підставами:

1) за обсягом конституційної правосуб'єктності:

– офіційні (органи публічної влади (президент, парламент, уряд, органи місцевого самоврядування, судові органи та ін.), їх посадові особи, депутати, парламентські політичні партії та ін.), тобто ті суб'єкти, які мають державно-владні повноваження і можуть активно впливати на процес сприйняття, провадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми;

– неофіційні (народ, громадяни (у т. ч. окремі їх категорії, жінки, особи з інвалідністю, ЛГБТ тощо), непарламентські політичні партії, національні меншини, громадські об'єднання, релігійні організації, засоби масової інформації, науково-дослідні установи, заклади вищої освіти та ін.), тобто ті суб'єкти, які не мають державно-владних повноважень, але можуть бути учасниками рецепції на стадіях сприйняття та засвоєння за допомогою активної громадянської позиції та різних інститутів народовладдя.

2) за ступенем впливу на механізм рецепції:

– активні, які беруть безпосередню участь в процесі рецепції. Наприклад, у випадку, коли група народних депутатів чи інші суб'єкти права законодавчої ініціативи вносить до парламенту законопроект, який спрямований на впровадження зарубіжної конституційної норми (інституту) або на виконання міжнародних зобов'язань тощо. Так, за Президентської ініціативи було подано законопроект № 9037 «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 03.09.2018 р. [376]

У пояснювальній записці до якого зазначено, що Україна має достатні політико-правові передумови для повного інтегрування до

Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу – право на інтегрування до ЄС за Україною закріплює стаття 49 Договору про Європейський Союз, визначаючи, що будь-яка європейська держава, що шанує спільні принципи, може звернутися з поданням щодо набуття членства в Союзі.

Приналежність України до західної цивілізації відображено і в Угоді про асоціацію з її визнанням європейських прагнень та європейського вибору України, і в рішенні Бухарестського саміту НАТО 2008 року про підтвердження майбутнього членства України в цій організації. До того ж Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (ст. 11) до основних засад зовнішньої політики віднесено забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, а також поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства в цій організації. Цей приклад наглядно ілюструє механізм рецепції, внаслідок якого було змінено преамбулу Конституції України та визначено зовнішньополітичний вектор та програмні цілі держави на євроінтеграцію та вступ до НАТО.

До цієї групи учасників рецепції можна віднести не тільки суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, але й тих, хто має активну громадську позицію щодо необхідності сприйняття Україною певного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми; до них можна віднести громадські організації, окремі групи осіб (національні меншини, жінки, особи з інвалідністю та ін.), вчених, які здійснюють дослідження з проблем вдосконалення системи конституційного права та публікують їх, тощо.

– пасивні суб'єкти представлені учасниками механізму рецепції, які лише спостерігають за цим процесом, але в разі успішної рецепції

змушені будуть також сприймати та засвоювати зарубіжні інститути, норми, цінності тощо.

Окремо слід виділяти транснаціональних суб'єктів механізму рецепції в конституційному праві, які останнім часом проявляють активність у цьому напрямку.

Транснаціональні суб'єкти рецепції є відносно незалежними та незацікавленими установами, діяльність яких поширюється на досить велику кількість країн. Вони здійснюють консультативно-дорадчу допомогу в процесі сприйняття зарубіжного досвіду та здійснення конституційних реформ, розвитку демократії та ін., а саме: проводять семінари, тренінги, воркшопи (workshop), конференції, семінари. Переважно представлені міжнародними неурядовими організаціями: бюро, фондами, фундаціями, організаціями (міжнародна фундація виборчих систем (IFES), Freedom House, Європейський фонд демократії (EED) тощо), міжнародними дослідницькими установами (WZB Berlin Social Science Center, Center for Global Constitutionalism), мережевими громадськими ініціативами (мережа екологічної взаємодії CEE Bankwatch Network) та ін. За деякими даними в період з 1815 по 1909 рік було створено 466 міжнародних неурядових організацій, число яких зросло з 400 у 1920 році до 700 у 1939 році, 1 470 у 1964 році та 7 300 у 2005 році (або навіть 13 600, якщо враховувати всі (non-governmental organizations), що діють на міжнародному рівні) [738, с.12]. Іноді навіть ці дані коливаються від 7 000 до 30 000 [608] і з кожним роком їх кількість невпинно зростає.

Підтримка транснаціональних суб'єктів може надаватися з різних причин. Їх інтереси можуть включати: сприяння правам людини, демократії або міжнародним стандартам, запобігання тероризму, поліпшення регіональної чи національної безпеки, збереження або розширення бізнесу або природних ресурсів, а також забезпечення того, що нова система врядування буде подібна до їх країни. Інколи ці інтереси

будуть збігатися з цілями розробників конституції, а в інших випадках – конфліктувати з ними. Наприклад, міжнародне співтовариство може спробувати в ісламській країні позбутися посилення в конституції на закони шаріату, бо вважає, що такі закони суперечать правам людини [444, с.158].

Наприклад, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR)) здійснює спостереження за виборами, проводить аналіз законодавства і консультує уряди щодо шляхів розвитку і підтримки демократичних інститутів. Бюро проводить навчальні заходи для посадових осіб державних і правоохоронних органів, а також неурядових організацій за тематикою підтримки, просування і моніторингу прав людини [721].

Отже, до суб'єктного складу рецепції в конституційному праві входять:

1) суб'єкти-донори конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми: держави-донори та міжурядові організації;

2) суб'єкти-реципієнти конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми: держави-реципієнти, субдержавні (субнаціональні) суб'єкти рецепції, які поділяються: а) за обсягом конституційної правосуб'єктності (офіційні, неофіційні); б) за ступенем впливу на механізм рецепції (активні, пасивні);

3) транснаціональні суб'єкти рецепції в конституційному праві: міжнародні неурядові організації, міжнародні дослідницькі установи, мережеві громадські ініціативи.

До структурних елементів механізму рецепції в конституційному праві також належать форми та методи. Зокрема, формою рецепції в конституційному праві є зовнішній прояв її об'єктивації (існування) у конституційно-правовій дійсності. До основних форм рецепції можна віднести: запозичення, експансію та консенсус. Метод рецепції в конституційному праві – це сукупність способів (прийомів) та засобів

сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права. До них пропонується відносити: метод аксіоматичної конституційно-правової інсталяції, метод дискреційної конституційно-правової трансформації; метод аксіологічної конституційної універсалізації; метод конституційної інтерпретації. Більш детально дослідження та аналіз цієї проблематики буде розглянуто в наступному підрозділі цієї роботи.

Концептуалізація уявлення про механізм рецепції в конституційному праві передбачає детальний аналіз окремих блоків, які є динамічною складовою механізму рецепції в конституційному праві і відображають його процесуальні особливості. Блоки механізму конституційно-правової рецепції є відносно відокремленими механізмами, але у своїй сукупності утворюють цілісний конституційно-правовий механізм та сприяють підвищенню ефективності його функціонування. Отже, пропонується виділяти наступні блоки: доктринально-правовий (теоретико-правовий); нормативно-правовий; культурно-правовий (ідеологічний); інституційно-правовий; організаційно-правовий; економіко-правовий та ін.

Доктринально-правовий блок механізму рецепції в конституційному праві охоплює сукупність заходів та процедур, в процесі реалізації яких за допомогою різних форм та методів здійснюється дослідження необхідності та обґрунтування можливості сприйняття, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу, виробленого зарубіжною правовою наукою.

Варто зазначити, що доктринально-правовий механізм рецепції має певні особливості з огляду на різне трактування поняття «доктрини» у вітчизняній, постсоціалістичній та зарубіжній правовій науці.

Правову доктрину А.В. Поляков визначає як «...виклад будь-яких правил поведінки, правових принципів, що належить найбільш

авторитетним представникам юридичної науки і практики, яким надається загальнозначуще і загальнообов'язкове значення і з яких виводиться правило поведінки, яке має представницько-зобов'язуючий характер...» [362, с.667]. Гревцов Ю.І. розглядає юридичну доктрину як джерело права, яке є результатом тлумачення вченими того чи іншого документа, конкретного (спірного) життєвого казусу [132, с.264] .

Англійське розуміння доктрини має дещо інше значення. У поняття правової доктрини прийнято включати динамічний (діяльнісний) аспект застосування права, не обмежуючи доктрину тільки думками вчених і практиків. Поширеним є визначення доктрини як «правила або принципу права, здійсненого за допомогою судових рішень» (a rule or principle of law developed through court decisions) [702, с.91].

Парадигма тлумачення в англійській традиції включає не тільки класичні канони (правила, презумпції і лінгвістичні максими), але й нормативні акти, що регулюють інтерпретаційну діяльність, прецеденти, допоміжні засоби та підходи до тлумачення. Зазначену вище сукупність інструментів тлумачення можна розглядати як сформовану доктрину [513, с.110].

Тобто британська правова система безпосередньо пов'язує доктринальне тлумачення з правозастосовним актом, актуалізуючи єдність теорії і практики на відміну від вітчизняної правової системи, де доктринальні науково-теоретичні конструкції фактично є відірваними від правозастосовної діяльності.

Вітчизняний процес формування правової доктрини та її складників є тривалим, багатоетапним і починається, як правило, з висунення оригінальних авторських поглядів (ідей, гіпотез) на певні явища державно-правової дійсності або з обґрунтування нових підходів до розв'язання актуальних проблем юридичної практики. В процесі наукової дискусії, яка може тривати роками на сторінках журналів, наукових конференціях, «круглих столах» тощо, наукові ідеї удосконалюються і

оформлюються, розробляються ефективні способи та механізми їх впровадження в практику суспільного і державного життя [459, с.29].

Цілком логічно та обґрунтовано зазначає М. Гультай, що саме доктрина визначає концептуальні засади розвитку законодавства, формулює науково обґрунтовані уявлення про державно-правові явища та процеси, які в разі їх визнання юридичною спільнотою та фаховою громадськістю виступають основою розробки відповідних законопроектів. Останні у випадку їх ухвалення законодавцем інституціоналізують нові правові інститути, надаючи їм юридичної форми [136, с.119].

Однак всі складові елементи, наприклад, конституційного ладу США, також збиралися з передових ідей освіти та науки. Так, наприклад, ідея поділу влади в конституційній теорії нерозривно пов'язана з іменами Д. Локка і Ш. Монтеск'є, концепція верховенства парламенту – А. Дайсі, концепція судів з повноваженнями конституційного контролю – Г. Кельзена [342].

З огляду на це термін «правова доктрина» може бути використаний в якості родового поняття для таких приватних, уточнюючих понять, як: правова концепція, правове вчення, правова теорія, думка авторитетних вчених з тих чи інших правових питань. Правова доктрина, як зазначає І.С.Зеленкевич, є своєрідною квінтесенцією правової науки, її найцінніші для людського суспільства розробки. Перетворення певної наукової ідеї в правову доктрину можливо лише в тому випадку, якщо така ідея заслуговує на визнання серед професіоналів, підтримується суспільством, засвоюється правозастосовчою практикою і в силу свого авторитету слугуватиме мірою поведінки. Тільки в цьому випадку з'явиться привід говорити про перетворення правової розробки на доктринальну [175, с.47].

Отже, враховуючи неоднозначність змістової інтерпретації терміну «правова доктрина» в різних країнах світу та правових системах,

спираючись на вітчизняний досвід розуміння цієї категорії, пропонується розуміти конституційно-правову доктрину як вироблену конституційною наукою систему поглядів на проблеми конституційно-правового регулювання суспільно-політичних відносин, організації та здійснення публічної влади, виражених у формі науково-теоретичних поглядів, теорій, концептуальних ідей, стратегічних пріоритетів конституційного будівництва та ін., які визначають закономірності і тенденції розвитку конституційного розвитку незалежно від того, чи зафіксовані вони в будь-якому офіційному нормативному документі чи мають суто науково-теоретичний характер.

Відповідно особливістю доктринально-правового механізму рецепції в конституційному праві є його специфічна структура. Зокрема, об'єктами в даному випадку виступають науково-теоретичні погляди, теорії, концептуальні ідеї, стратегічні пріоритети, аксіологічні засади, програмні цільові настанови конституційного будівництва та ін. Суб'єктний склад також має свою специфіку. Суб'єктами-донорами в даному випадку виступають держави в особі зарубіжних вчених-дослідників, праці яких присвячені проблемам розвитку та модернізації конституційного права, науково-дослідні установи, заклади вищої освіти (інститути, університети, академії та ін.). Також в цьому процесі приймають участь транснаціональні суб'єкти: міжнародні неурядові організації, міжнародні дослідницькі установи, мережеві громадські ініціативи.

Формою доктринально-правового механізму рецепції в конституційному праві може виступати лише запозичення як односторонній, добровільний процес сприйняття, впровадження та засвоєння доктринального конституційно-правового матеріалу.

До методів можна віднести метод аксіоматичної інсталяція і метод критичної трансформації. Наприклад, деякі зарубіжні універсальні доктрини були сприйняті вітчизняною конституційною практикою

державотворення без притаманного будь-якій доктрині аналізу сутності та змісту, наприклад, теорія розподілу влади, парламентаризму, принципи гуманізму, антропоцентризму, народного суверенітету, конституційності та законності, верховенства права та ін., а деякі піддаються критичному аналізу та трансформації з урахуванням особливостей національного менталітету, правової культури та конституційних традицій, а саме: принцип єдиного громадянства, моделі конституційної юстиції, омбудсмана, електронного урядування, ідея конституційної скарги. При цьому деякі із наведених науково-теоретичних ідей та теорій навіть отримали конституційно-правове закріплення, а деякі ще знаходяться на стадії сприйняття, критичного аналізу та трансформації (інститут медіації).

Нормативно-правовий блок механізму рецепції в конституційному праві включає сукупність заходів та процедур, унаслідок реалізації яких спеціально-уповноважені суб'єкти за допомогою різних форм та методів здійснюють впровадження конституційно-правових норм (міжнародно-правових норм), інститутів, нормативних концепцій, моделей тощо, вироблених зарубіжною практикою конституційного будівництва, у систему конституційного права.

Останнім часом активний процес конституційно-правової модернізації в Україні переважно обумовлений євроінтеграційними процесами, а також пробільністю конституційного законодавства, пов'язаного з активним розвитком суспільних відносин, що супроводжуються науково-технічним прогресом та появою інноваційних інститутів у сфері захисту прав людини. З огляду на це поступово виникає необхідність зміни інституційного дизайну конституційного механізму публічної влади, а також вітчизняної доктрини народовладдя та механізму захисту прав людини. Зокрема, активно розвиваються і поступово впроваджуються в систему конституційного права України: концепція розвитку електронної демократії, технології краудсорсингу та

аутсорсингу, інститути електронної демократії, омбудсмана, медіації, конституційної скарги та інші.

Відповідно нормативно-правовий блок (компонент) механізму рецесії в конституційному праві має певні особливості структури. А саме, об'єктами цього блоку (компонента) механізму рецесії може бути як доктринальний, так і нормативний зарубіжний конституційно-правовий матеріал (міжнародно-правова норма), а також міжнародно-правові норми, які поступово впроваджуються та засвоюються системою конституційного права.

Наприклад, в процесі підготовки та прийняття тексту Конституції України 1996 р. було запозичено досить велику кількість «нових» для постсоціалістичної країни інститутів, таких як: Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, імпичмент та ін., при цьому запозичення здійснювалось із застосуванням методу критичної трансформації, тобто це було не механічне копіювання зарубіжних конституційно-правових інститутів, а спроба їх впровадження з урахуванням особливостей національної стратегії конституційного будівництва. При розробці української моделі Уповноваженого з прав людини враховувалися національні правові та культурні традиції, особливості системи державної влади в Україні, а також досвід функціонування інституції омбудсмана в інших країнах, зокрема скандинавських, а також тих, що стали на шлях реформ: Польщі, Угорщині, Росії. Зокрема, у різних зарубіжних країнах ефективно функціонує інститут омбудсмана Іспанії, у ПАР – захисник народу, у Польщі – речник громадянських прав, у Франції – посередник Французької Республіки, у Литві – контролер сейму, у Греції – захисник громадян, у Молдові – парламентський адвокат, у Швеції, Фінляндії, Данії – омбудсман [184]. В Україні було запроваджено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – для здійснення

парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 55 Конституції України).

Якщо говорити про механізм рецепції міжнародно-правових норм в систему конституційного права України, то, з однієї сторони, припис п. 7 ст. 2 Статуту ООН свідчить про відсутність права на втручання «в справи, що по суті входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави» [489], але, з іншої сторони, відповідно до ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [228].

Звідси виникає цілком логічне запитання: чи можливо взагалі є рецепція міжнародно-правових норм? Адже ратифіковані міжнародні договори начебто не потребують додаткового закріплення в національному, у т. ч. конституційному законодавстві. Відповідь на це запитання в принципі є очевидною, адже більшість з них містить загальні засади, декларативні норми і дійсно потребує прийняття окремих законів, які містять порядок та процедуру їх реалізації. Наприклад, Україною було ратифіковано Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) [297], яка відповідно до п. а ст. 2, містить припис про необхідність включити принцип рівноправності чоловіків і жінок у свої національні конституції або інше відповідне законодавство, який в Конституції України закріплено у ст. 24, але доволі складно реалізувати цей конституційний принцип без прийняття спеціального закону, і лише в 2005 р. було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. [382]. Наведений приклад ілюструє нормативно-правовий механізм рецепції міжнародного принципу рівноправності чоловіків і жінок. До того ж слід акцентувати увагу на тому, що рецепція передбачає не тільки сприйняття та впровадження, але й засвоєння, що наразі й відбувається.

Наступним елементом нормативно-правового механізму є суб'єкти нормативно-правового механізму рецепції, до яких слід відносити держави-донори (міжурядові організації), з одного боку, і держави-реципієнти в особі офіційних субдержавних (субнаціональних) суб'єктів, з іншого. Транснаціональні суб'єкти не входять до нормативно-правового механізму з огляду на недостатній обсяг правосуб'єктності. Тобто в цьому випадку суб'єктами можуть бути лише наділені державно-владними повноваженнями органи публічної влади (парламент, Президент, уряд, органи місцевого самоврядування тощо). Суб'єкти-донори при цьому не обов'язково можуть брати активну участь в процесі рецепції, а міжурядові організації – обов'язково.

Форми і методи рецепції в процесі здійснення нормативно-правового механізму можуть бути різними, в залежності від активності дій суб'єкта-донора та суб'єкта-реципієнта.

Культурно-правовий (ідеологічний) блок також є невід'ємною складовою механізму рецепції в конституційному праві, яка має специфічне цільове призначення – формування морального, духовно-культурного середовища до сприйняття зарубіжних конституційно-правових цінностей, стандартів, інститутів, норм тощо. В процесі сприйняття, а особливо засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, необхідно враховувати особливості національного менталітету та конституційної правосвідомості, конституційних традицій, звичаїв тощо. Рецепція без створення відповідних культурних та ідеологічних передумов приречена на фіаско і може призвести до різних правових деформацій, а в кінцевому випадку і до відторгнення зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми.

Можна приєднатися до думки дослідників, які наголошують, що «...правова культура починається з конституційної культури, а саме з поваги до конституційних приписів» [45, с.29-30]; «конституційна

культура як багатоаспектне явище тісно пов'язана з політико-правовою культурою населення, юристів, осіб, що розробляють конституційний текст. Вона – важливий елемент правової культури та безпосередньо пов'язана з конституцією держави, її сприйняттям різними верствами населення, з розумінням конституції як основного закону держави і суспільства» [506, с.174]. Правова культура – це система позитивних правових цінностей, що створюються й накопичуються суспільством під час соціально-правової діяльності; вона виражає соціальну цінність права, що втілюється в сукупності чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, стан законності та правопорядку. Правова культура є фундаментом демократичних перетворень в Україні, формування якої має бути результатом активної діяльності державних інституцій, суспільства, усіх його громадян, кожної особи [271, с.42].

Поняття конституційної правової культури тісно пов'язане із конституційною ідеологією, хоча іноді і заперечується необхідність її розвитку. Вважається, що ідеологія є результатом цілеспрямованої інтелектуально-правової діяльності усього суспільства і окремих правознавців [580]. У зарубіжній доктрині Т. Іглтон наводить такі систематизовані і згруповані визначення ідеології: 1) процес виробництва смислу, знаків і цінностей соціальної життя; 2) сукупність ідей, характерних для певної соціальної групи або класу; 3) ідеї, які допомагають легітимізувати домінуючу політичну владу; 4) помилкові ідеї, які допомагають легітимізувати домінуючу політичну владу; 5) систематично спотворюється комунікація; 6) щось, що формує позицію суб'єкта; 7) форми мислення, мотивовані соціальними інтересами; 8) соціально-необхідна ілюзія; 9) кон'юнктура дискурсу і влади; 10) посередник, за допомогою якого свідомі соціальні актори надають сенс свого світу; 11) набори вірувань, орієнтованих на певні дії;

12) змішання мовної та феноменологічної реальностей; 13) процес перетворення соціальних зв'язків в дійсну реальність та інше [646, с.1-2].

Проте ідеологічна концепція держави не може і не повинна виходити за межі конституційного поля. Прийняття нової, справді гуманістичної Конституції України, такої, що відповідає світовим демократичним стандартам, цементує основні засади суспільного та державного ладу, регламентує права та обов'язки громадян, є їй відповідним дороговказом у майбутнє. І стосовно цього Конституція України на державному рівні закріплює найважливіші положення державної ідеології [197, с.449].

На культурний, духовний, ідеологічний розвиток українського суспільства, як зазначає М.А. Козловець, «...дедалі більше впливають глобальні «мережеві залежності» (економічні, політичні, культурні, соціальні), внаслідок чого відбувається суттєва зміна ідентифікаційного простору особистості. Лібералізація змісту та форм дозвільної діяльності, відхід від жорстко централізованої системи моноідеологічних цінностей супроводжуються спробами створити нові ідеологічні «універсалії», абсолютизувати нові «цінності» всупереч традиційним. Тому, виробляючи «українську» модель євроінтеграції, необхідно мати на увазі, що українська культура початку ХХІ ст. ще належним чином не усвідомила традиційної спадщини, не переосмислила її з позицій сучасного державотворення та викликів глобальної культури [197, с.418-419].

Основне завдання сучасної демократичної держави полягає, з однієї сторони, у запобіганні впровадження «моноідеологізації», а з іншої – у необхідності поступового сприйняття та трансформації конституційної свідомості громадян відповідно до універсальних загальносвітових стандартів та демократичних цінностей. Центральною ланкою цієї ідеології має стати людина, розвиток її матеріального добробуту, духовно-культурного потенціалу, фізичного здоров'я тощо. Отже, створення дієвого культурно-правового (ідеологічного) механізму

рецепції в конституційному праві є необхідним завданням держави та громадянського суспільства в процесі сприйняття та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми.

У структурі культурно-правового та ідеологічного механізму рецепції в конституційному праві взаємодія елементів структури відбувається таким чином: об'єктом може бути як нормативний, так і доктринальний зарубіжний конституційно-правовий матеріал (міжнародно-правова норма). Суб'єктами виступають як донори (держави та міжурядові організації), так і реципієнти (держави-реципієнти) та особливо субдержавні (субнаціональні) суб'єкти (заклади освіти, засоби масової інформації, громадські організації та ін.), а також транснаціональні суб'єкти (міжнародні організації), які безпосередньо здійснюють формування конституційної правосвідомості та «підготовку» її до сприйняття зарубіжних цінностей, інститутів, норм тощо.

Пріоритетним методом культурно-правового та ідеологічного механізму рецепції є метод критичної трансформації, застосування якого полягає, насамперед, у необхідності аксіологічної трансформації конституційної правосвідомості громадян. Хоча не заперечується і теоретична можливість застосування методу аксіоматичної інсталяції, але в такому випадку рецепція може викликати ряд правових деформацій або взагалі опір громадянського суспільства, що є характерним для тоталітарних держав.

Без урахування культурно-правового та ідеологічного блоку (компонента) механізм рецепції в конституційному праві не може бути реалізований взагалі. Наприклад, механізм рецепції світових та європейських антидискримінаційних стандартів та цінностей, зокрема таких як запобігання дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, в Україні обумовлений різким несприйняттям з боку громадськості.

В Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про заходи боротьби з дискримінацією за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності CM/Rec(2010)5 звертається увага на те, що лесбійки, геї, бісексуали та транссексуали (особи ЛГБТІ), так само як і правозахисники, які опікуються особами ЛГБТІ, стикаються з упередженістю, ворожістю і глибоко укоріненою та широко розповсюдженою по всій Європі дискримінацією. Недостатність знань та розуміння в питанні сексуальної орієнтації і статевої ідентифікації є перешкодою, яку мають подолати більшість держав-членів Ради Європи, оскільки вона викликає численні порушення прав людини, які торкаються життя мільйонів людей. Серед основних складових занепокоєння щодо: фізичного та вербального насильства (злочини і/або ворожі розмови), невинуваті обмеження у свободі висловлень, зібрань та об'єднань, порушення права на приватне і сімейне життя, порушення права на освіту, роботу, охорону здоров'я, так само як і постійне гноблення. Як наслідок, в усій Європі багато осіб ЛГБТІ живуть в страху і мають ховати їх сексуальну орієнтацію або їх статеву ідентичність [735].

У звіті міжнародної організації «Наш світ» в травні 2019 р. незалежний експерт ООН з питань захисту від насильства та дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності здійснив візит до України, за підсумками якого наголосив, що попри наявності антидискримінаційного законодавства, в Україні бракує належних практик реалізації антидискримінаційної політики; ЛГБТІ в основному змушені приховувати свою особистість в результаті стигматизації; напади в процесі публічних заходів викликають серйозне занепокоєння; політичні лідери повинні демонструвати громадську підтримку громаді. 23 червня 2019 р. в Києві відбувся найбільший в історії гей-парад Pride Week разом 8000 осіб. Вперше державна установа, Центр громадського здоров'я МОЗ долучився до цього заходу. Деякі екстремісти намагалися зірвати марш, який суворо охоронявся поліцією і

успішно продовжувався, як це було заплановано. Але на деяких учасників були напади вже після закінчення маршу [680].

Соціологічне опитування, яке на початку 2016 року було проведене Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Центру «Наш світ», доводить, що 60% українців ставляться до ЛГБТ людей негативно, і лише 4% – позитивно; 45% вважають, що мають існувати певні обмеження їхніх прав. Водночас майже третина опитуваних ставиться до ЛГБТ байдуже, тобто нейтрально; також третина респондентів у принципі підтримує рівність прав для ЛГБТ. А загальнонаціональне дослідження проблем дискримінації, здійснене Інформаційним центром «Майдан Моніторинг» і Дослідницьким бюро «Sociologist», виявило, зокрема, що лише 11% українців вважають, що наше суспільство готове до легалізації одностатевих шлюбів [458, с.130].

Викладене дозволяє проілюструвати, що механізм рецепції європейських антидискримінаційних стандартів, зокрема за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, триває досить повільно і навіть на стадіях сприйняття та впровадження попри нормативну регламентацію викликає відторгнення громадянським суспільством, що насамперед пов'язано з особливостями національного менталітету і категоричною неможливістю сприйняття та визнання конституційних прав ЛГБТІ-спільнот. Проте механізм рецепції – це процес тривалий, він може бути розтягнутий у часі на кілька десятиліть. А якщо він стосується сприйняття зарубіжних конституційно-правових цінностей, які викликають когнітивний дисонанс у суспільстві, то потребує здійснення системних правопросвітницьких та правовиховних заходів.

Також в структурі механізму рецепції в конституційному праві можна виділяти інституційно-правовий, організаційно-правовий, економіко-правовий блоки. Зокрема, інституційно-правовий блок є системою функціональної взаємодії між різними інститутами міждержавної правової взаємодії та суб'єктами рецепції в процесі

сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми за допомогою різних форм і методів.

Організаційно-правовий блок – це складна система організаційно-правових засобів, а також різних форм та методів, за допомогою яких суб'єкти в процесі діяльності здійснюють сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу (міжнародно-правова норма) з метою розвитку системи конституційного права та підвищення ефективності функціонування конституційного механізму публічної влади загалом. Так, М.А. Ахмедшаева зазначає, що рецепція публічного права – це дуже відповідальний процес, тому, щоб рецепційовані норми права могли успішно «прищепитися» в національну правову систему, спочатку необхідно розробити надійні організаційно-правові механізми їх реалізації [25, с.141].

Економіко-правовий блок є складною системою економіко-правових та бюджетно-фінансових засобів, форм і методів конституційно-правового регулювання та економічного розвитку в їх безпосередньому взаємозв'язку під час сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми в процесі розвитку та модернізації конституційного права. Цілком очевидним є взаємозв'язок соціально-економічного та конституційно-правового розвитку будь-якої держави. До того ж ефективність рецепції в процесі системної конституційної модернізації безпосередньо залежить від рівня розвитку економіки та фінансової спроможності держави.

Від цього безпосередньо залежить і ступінь зовнішнього впливу на процес конституційного реформування. Наприклад, значимість рівня фінансування з боку донорів для підтримки конституційних процесів значно варіюється залежно від ситуацій, коли один донор здійснює незначне фінансування, спрямоване на підтримку конкретного виду діяльності, а інколи один або більше донорів разом підтримують грошима

практично всі аспекти процесу. Всеосяжне фінансування, як правило, здійснюється в основному в тих випадках, коли суб'єкти міжнародного співтовариства не стільки виконують функцію фінансових донорів конституційного процесу, скільки переважно є лідерами перехідного політичного процесу в тій чи іншій формі (наприклад, у Камбоджі (1993), Боснії і Герцеговині (1995), Східному Тиморі (2002 рік), Афганістані (2004 рік), Іраку (2005)) [444, с.159-160]. Власне розробка конституції та конституційний процес передбачає певні витрати з державного бюджету, наприклад, (в доларах США) вони становлять \$30 млн. у Південно-Африканській Республіці; \$10 млн. в Уганді; \$6 млн. в Ефіопії і \$4,5 млн. в Еритреї (це між 15 центами та \$1,50 на одного громадянина) [444, с.33].

Тому, розпочинаючи процес рецепції конституційно-правового акту, інституту, норми, принципу, ідеї, моделі та ін., необхідно насамперед зважати на наявність дієвих нормативних, культурних (ідеологічних), інституційних, організаційних, економічних механізмів реалізації, а також наявність доктринального (науково-теоретичного) аналізу прогностичних тенденцій у разі здійснення рецепції.

Ефективність механізму рецепції також безпосередньо залежить від реалізації її етапів, кожний з яких поділяється на окремі стадії, і лише поступове проходження зарубіжних чи міжнародних правових норм, інститутів, принципів тощо усіх етапів дозволить досягти основної мети рецепції – модернізації та розвитку системи конституційного права. У юридичній літературі це питання є малодослідженим, але деякі вчені, досліджуючи правову рецепцію, мають певні позиції щодо окресленої проблематики.

Так, Є.Ю. Куришев вважає, що рецепція іноземного права включала наступні стадії (етапи): 1) розроблення ідеологічної основи розвитку держави і права з урахуванням іноземного досвіду; 2) критична оцінка чинної правової системи, виявлення її проблем та елементів, які не працюють; 3) аналіз зарубіжної юридичної практики, вибір найбільш

ідеологічно відповідного об'єкта рецепіювання; 4) техніко-юридична адаптація запозичених норм, інститутів, системи права, окремих елементів правової системи, коригування юридичної практики, узгодження з традиційними елементами вітчизняного права. Рецепція, проведена без урахування цих стадій, зазвичай призводила до того, що запозичені елементи викликали відторгнення соціальної практики або вимагали суттєвих перетворень державної організації [249, с.60]. Тобто вчений переважно робить акцент на ідеологічному компоненті.

Вітчизняна дослідниця З.П. Мельник дотримується подібної думки, але доповнює зазначені етапи рецепції права одним проміжним етапом. Зокрема, на її думку, до техніко-юридичної адаптації необхідно здійснити аналіз всього процесу рецепції, починаючи з теоретичного обґрунтування і до кінцевого результату. Особливого значення мають набути не лише нормативні тексти, елементи юридичної техніки тощо, а й досвід реалізації, практика застосування як позитивного, так і негативного плану [291, с.13-14]. Таку позицію слід вважати вельми дискусійною з огляду на те, що до техніко-юридичної адаптації складно здійснити аналіз, «...починаючи з теоретичного обґрунтування і до кінцевого результату».

У конституційному праві окреслена проблема не привертала увагу дослідників, але, враховуючи викладене, вважаємо, що для ефективного оновлення системи конституційного права в процесі рецепції пропонується наступний перелік етапів механізму конституційно-правової рецепції:

I. Сприйняття зарубіжного конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми. Складається з ряду стадій: відбір об'єкта конституційно-правової рецепції країною-реципієнтом (або нав'язування країною-донором чи міжнародною організацією); комплексний аналіз практики функціонування, визначення наявної пробільності конституційно-правового регулювання, оцінка позитивних і негативних тенденцій та ступеня ефективності функціонування конституційно-

правового інституту, норми, доктрини, концепції та ін. в зарубіжних країнах, рецепція яких є потенційно можливою чи необхідною; виявлення та оцінка потенційної можливості чи необхідності рецепції зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права та сприйняття її громадянським суспільством; роз'яснення та формування національної конституційної правосвідомості до сприйняття реципованого конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми.

II. Впровадження зарубіжного конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми суб'єктами владних повноважень (парламентом, президентом, урядом та ін.) шляхом прийняття (зміни чи доповнення) відповідних нормативно-правових актів або конституції. Складається зі стадій правотворення чи законотворення, передбачених внутрішньонаціональним законодавством.

III. Засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми національною системою конституційного права та громадянським суспільством і ефективно його функціонування. Цей етап складається з таких стадій: правопросвітницька діяльність, формування та зміна конституційної ідеології, правовиховання та ефективного конституційне правовикористання тощо.

Підсумовуючи, можна зазначити, що механізм рецепції в конституційному праві є багаторівневим системно-організованим процесом, що складається із взаємоузгоджених та взаємопов'язаних базових елементів та блоків, в процесі взаємодії яких відбувається ефективний розвиток конституційного права після проходження етапів сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми.

2.2 Критерії класифікації та види рецепції в конституційному праві

В процесі дослідження рецепції в конституційному праві актуалізується питання про необхідність проведення класифікації та здійснення видової диференціації, яке має важливе як науково-теоретичне, так і праксеологічне значення. Доктринальний аспект класифікації рецепції дозволяє забезпечити логічність, послідовність та різносторонність науково-теоретичного осмислення цього конституційно-правового феномену та процесу. Праксеологічне та прикладне значення класифікації дозволить забезпечити науковий підхід до вибору форм і методів, визначення прогностичного потенціалу рецепції в процесі конституційного реформування в Україні.

Класифікація – як науково-теоретичний прийом – відіграє важливу роль в процесі наукового пізнання будь-якого явища. Тому цінність класифікації визначається доктринальними потребами в полегшенні роботи з конкретним явищем, що має багатоаспектні форми прояву [180, с.131]. У загальнотеоретичному контексті термін «класифікація» (від лат. *classis* – розряд, клас і *ficatio*, від *facio* – роблю) переважно розуміється як «система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів» [66, с.357], або як «систематичний поділ і упорядкування понять і предметів» [530, с.212].

Наукова класифікація фіксує закономірні зв'язки між класами об'єктів з метою визначення місця об'єкта в системі, яке вказує на його властивості. Виважена та чітко проведена класифікація одночасно підсумовує результати попереднього розвитку певної галузі пізнання і разом з тим відзначає початок нового етапу її розвитку, а також сприяє просуванню науки зі ступеня емпіричного накопичення знань на рівень теоретичного синтезу [529, с.257].

Правильно складена класифікація, відображаючи закономірності розвитку класифікованих об'єктів, розкриває глибинні зв'язки між досліджуваними об'єктами, допомагає досліднику зорієнтуватись у найскладніших ситуаціях та слугує основою для здійснення узагальнених висновків і прогнозів [202, с.9].

Звісно, класифікація рецепції в юридичній науці є неоднозначною ні за критеріями, ні за видовою диференціацією, насамперед це обумовлено відмінностями доктринальних підходів до інтерпретації досліджуваного правового феномену. Переважно проблемам класифікації рецепції права присвячені праці в галузі теорії держави і права, а в конституційному праві це питання є малодослідженим.

Підопригора О.А. та Харитонов Є.О., здійснюючи класифікацію рецепції, поділяють її на кілька видів: по-перше, прямі (первинні) та похідні (вторинні) рецепції. Це пов'язане, на думку вчених, з тим, що рецепція не обов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі. Ідеї римського права, окремі його положення, правничі рішення досить часто рецинуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правничої системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція); по-друге, рецепція може бути не лише явною, а й латентною (прихованою). Це відбувається, наприклад, у тих випадках, якщо запозичення певних ідей або якихось засад, принципів рішень тощо зроблено в процесі правотворення фактично на підґрунті вже відомої раніше системи права, але з проголошенням (офіційно, напівофіційно тощо) принципово іншого підходу [356, с.133]. Таку ж позицію поділяє і М.Р. Матушак [285, с.20].

Пшеничнов М.О. пропонує виділяти характер одержаного результату як основний критерій класифікації рецепції права і поділяти її на два види: позитивну та негативну, при цьому позитивна рецепція, на його думку, характеризується тим, що у внутрішньому праві з'являється нова норма – аналог міжнародно-правової, а негативна супроводжується

відміною існуючої норми внутрішнього права, що суперечить міжнародно-правовому зобов'язанню [428, с.20]. Цю позицію підтримує й І. Шутак [574, с.96]. Схожу думку висловив і К.В. Мельник, який також пропонує поділяти рецепцію на позитивну (включення в національне законодавство норм міжнародного права без змін) та негативну (включення норм, які не відповідають міжнародним актам), але не виділяє жодного критерію такої класифікації [292, с.646].

У доктрині міжнародного права М.О. Баймуратов пропонує поділяти рецепцію на пряму (коли норма міжнародного права без змін запозичується національним законодавством) та бланкетну (коли норма не запозичується, але на неї робиться відсилка) [27, с.10]. Необхідність такого поділу підтримує і М.Г. Хаустова, яка зазначає, що пряма рецепція полягає в трансплантації, а точніше копіюванні норм міжнародного права без змін текстурального і змістовного характеру, а бланкетна рецепція є формою відсилання, застосовується тоді, коли норма міжнародного права не запозичується, але на неї робиться відповідне відсилання в нормі національного законодавства [542].

Обґрунтування диференціації рецепції права Є. Ю. Куришева базується на тому, що види рецепції права обумовлені саме формою сприйняття, і з огляду на це він виділяє: повну системну (тотальну) рецепцію права; часткову юридичну акультурацію; природню (стихійну) і примусову рецепції права [249, с.77-80].

Класифікація рецепції права, запропонована З.П. Мельник, передбачає її поділ на два основні види: горизонтальну (рецепція в рамках синхронно діючих правових систем) та вертикальну (рецепція, що здійснюється за умови більших чи менших розривів у часі із суттєвою зміною соціально-економічних умов правового регулювання). Але дослідниця також додатково обґрунтовує необхідність поділу рецепції права на: повну (системну) рецепцію права (за якої запозичується правова організація із суттєвими змінами «основ» правового регулювання країни-

реципієнта загалом) та часткову рецепцію (запозичення окремих елементів механізму правового регулювання); «добровільну» (процес, який викликається внутрішніми інтересами, потребами суб'єкта) та «вимушену» рецепцію права (містить у собі елементи зовнішньої добровільності і внутрішнього примусу); пряму (первинну) та похідну (вторинну) рецепцію права; явну та латентну (прихована) рецепцію права [291, с.9].

Хоча, як вже зазначалося раніше, у конституційному праві класифікація рецепції майже не проводилася, але певний науковий пошук у цій сфері здійснювався окремими дослідниками. Так, Т.Ю. Ільченко пропонує класифікувати рецепцію за складом конституційного матеріалу, поділяючи її при цьому на два види: 1) суцільне запозичення (коли країна-реципієнт отримує його від одного донора (Кот д'Івуар – від Франції; Канада – переважно з Великобританії) та 2) компіляційне запозичення (коли матеріал обирається з конституційного права кількох країн [179, с.49].

В процесі дослідження рецепції в конституційному праві інший дослідник, А.І. Дудко, визначає: 1) пряму (чисту рецепцію); 2) синтезовану рецепцію; 3) тотальну рецепцію. Зокрема, «пряма (чиста) рецепція» – це відтворення класичного, виробленого світовою правовою практикою або попередньою правовою системою юридичного матеріалу. Другий вид – «синтезована рецепція» – полягає в розчленуванні юридичної спадщини з подальшим синтезом її елементів в якихось нових комбінаціях. Такий спосіб знайшов широке застосування при складанні проєктів конституцій і загалом широко використовується в конституційному праві. Третій вид – «тотальна рецепція», полягає в повному «скасуванні» старих якості і форми, спробі створити щось абсолютно новаторське та антагоністичне з минулим [154, с.14]. Такий підхід до класифікації рецепції права поділяють й інші дослідники, зокрема О.О. Прієшкіна [370] та І.О. Гоша [130, с.105-106].

У дослідженні А.І. Дудко, окрім зазначених, також виділяється рецепція «добровільна» і «примусова». У першому випадку відбувається суверенний пошук і підбір матеріалу, необхідного для вдосконалення власного права. У другому, з тих чи інших причин, конституційний устрій формується під тиском ззовні. Виходячи з джерела запозичення, автор вважає можливим виділити рецепцію по «горизонталі» і по «вертикалі». У першому випадку джерелом виступає правова система держави, у другому – наднаціональна правова система (міжнародне, європейське право). На думку автора, форма «примусової» рецепції не може ототожнюватися з насильницьким привнесенням чужоземного права в результаті воєн чи колоніальних захоплень [154, с.14-15].

Досліджуючи рецепторство-донорство в «конституціоналізмі держав», М.М. Кокіна наводить доволі широкий спектр різних ознак систематизації і виділяє такі класифікації правових рецепцій: 1) за географією отримання (використання) досвіду: зарубіжний – вітчизняний; 2) за часом здійснення рецепції: історична – сучасна; 3) за ознакою «внутрішнє – зовнішнє»: інтерорецепція (або ауторецепція) і екстерорецепція; 4) за рівнями передачі правового досвіду: «вертикальна» (різномірнева) і «горизонтальна» (одномірнева) рецепція; 5) за охопленням запозичень: тотальна (повна) і часткова рецепція; 6) за видами трансформації правового досвіду: «чиста» (незмінена) і трансформована, реінтегрована (змінена в системі-реципієнта) рецепція; а також ідеалізована, тотальна, синтезована; 7) за видами зразків запозичення: доктринальна (концептуальна) і прикладна рецепція; 8) за наявності або відсутності зв'язку з останнім (попереднім) етапом розвитку держави і права: рецепція, взаємопов'язана і не взаємопов'язана з останнім етапом розвитку; 9) за наявністю або відсутністю наступності з вітчизняним правовим досвідом: традиційна (спадкоємна) і антитрадиційна (неспадкоємна) рецепція; 10) за відповідності або невідповідності

рецепцій вітчизняному правовому досвіду: адекватні і неадекватні рецепції [198, с. 3228-3229].

Отже, проведений аналіз науково-теоретичних підходів до обґрунтування класифікації рецепції дозволяє зробити ряд узагальнень: по-перше, більшість класифікацій не містять критеріїв, за якими вони здійснюються, що є необхідною умовою здійснення систематизації будь-яких явищ наукового пізнання; по-друге, дехто з дослідників використовує поняття «види рецепцій», з чого можна зробити висновок, що «рецепцій» може бути багато, але з цим не можна погодитися, адже рецепція – це єдиний феномен та процес оновлення права, який складається з декількох етапів і може поділятися на різні види; по-третє, більшість з наведених класифікацій підходять для диференціації рецепції як загальноправового феномену і не враховують галузеву специфіку конституційного права; по-четверте, деякі критерії та види є вельми дискусійними, адже сутність та зміст рецепції права кожен дослідник наділяє різними властивостями.

Перш ніж перейти до наступного етапу дослідження, варто наголосити на необхідності дотримання основних вимог у процесі здійснення класифікації, зокрема: 1) поділ повинен бути вичерпним; 2) критерії (підстави поділу) повинні залишатися незмінними; 3) елементи поділу повинні виключати одне одного; 4) поділ повинен бути безперервним (якщо це можливо) [530, с.212]. Проте вказаних вимог до класифікації не завжди можна дотриматись у соціогуманітарних науках, до який належить і право, адже майже неможливо провести чітко і остаточне розмежування критеріїв та здійснити їх вичерпну диференціацію. А отже, важливо зробити акцент на тому, що системна класифікація рецепції в конституційному праві, як і в будь-якій галузі юридичних наук, має переважно умовний характер, а її елементи є взаємообумовленими, взаємопов'язаними та взаємопроникаючими.

Тобто класифікація є найважливішим засобом теоретичного пізнання об'єкта дослідження і полягає у розподілі за групами (видами) відповідно до певних ознак. Як зазначає О. Лейст, «... класифікація є способом виявлення суттєвих якостей підрозділів системи, від яких залежать інші похідні від них ознаки кожного з елементів підрозділів» [257, с.61]. Поділ, у філософському розумінні, це «... групування понять з точки зору їх об'єму, розкладання родового поняття на складові його видові поняття» [530, с.129]. Відмінна ж ознака, на підставі якої, власне, і відбувається класифікація, має назву критерій [322, с.447]. Тому, здійснюючи класифікацію рецепції в конституційному праві, необхідно дотримуватися певних стандартів, заснованих на загальних правилах, та передусім необхідно визначити ряд критеріїв, за якими і буде здійснюватися її диференціація.

Насамперед варто зазначити, що в систему загальнотеоретичної класифікації рецепції права необхідно включити такий критерій поділу: «за галузевою спрямованістю рецепції права», відповідно до якого здійснюються її види: рецепція в конституційному праві, рецепція в адміністративному праві, рецепція в кримінальному праві, рецепція в цивільному праві, рецепція в трудовому праві тощо.

Відповідно, виходячи з предмету саме цього дослідження, логічним є звернути увагу на необхідність здійснення системної класифікації рецепції в конституційному праві та її диференціації за такими критеріями:

- 1) за кількістю суб'єктів процесу конституційно-правової рецепції;
- 2) за ступенем сприйняття та засвоєння конституційно-правового матеріалу;
- 3) за методами сприйняття та впровадження конституційно-правового матеріалу;
- 4) за правовими наслідками сприйняття та засвоєння конституційно-правового матеріалу;

- 5) за ступенем організованості процесу конституційно-правової рецепції;
- 6) за ступенем активності суб'єктів конституційно-правової рецепції;
- 7) за ступенем вольового впливу суб'єктів рецепції в конституційному праві;
- 8) за ступенем інтенсивності конституційно-правової модернізації;
- 9) за формою сприйняття зарубіжного конституційно-правового матеріалу;
- 10) за територією поширення конституційно-правового матеріалу;
- 11) за об'єктами рецепції в конституційному праві.

При цьому слід звернути увагу на важливість та необхідність системного всестороннього дослідження рецепції саме в конституційному праві як провідної галузі національної системи права, адже будь-яка його трансформація, модернізація чи зміна завжди обумовлює і зміну й інших галузей права та всієї правової системи взагалі.

Так, за кількістю суб'єктів процесу конституційно-правової рецепції пропонується здійснювати її поділ на односторонню (сингулярну), двосторонню (бінарну) та багатосторонню (кумулятивну). При цьому в першому випадку рецепція конституційно-правового матеріалу відбувається за ініціативи країни-реципієнта, а країна-донор є індиферентним до цього процесу, а в третьому – усі суб'єкти механізму рецепції (країна-донор (міжурядова організація, країна-реципієнт, транснаціональні суб'єкти).

Проілюструвати процес односторонньої (сингулярної) рецепції можна на наступному прикладі. У Конституції США вперше відповідно до поправки XXII розд 1. закріплюється заборона одній і тій самій особі обиратися Президентом держави більше двох разів. Наразі ця практика реципійована більшістю сучасних демократичних конституцій.

В Україні в процесі розробки та прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. під час політичних дискусій було вирішено обрати змішану (президентсько-парламентську) форму державного правління, яку, до речі, обрали й більшість держав постсоціалістичного простору. Загальновідомо, що перший історичний приклад такої форми правління був у Веймарській республіці, але більш відомим зразком є П'ята Республіка у Франції. Одностороння (сигнулярна) рецепція саме такої моделі державного правління і відбулась у вітчизняну практику конституційного будівництва, причому цей вибір України обумовлений внутрішньополітичними процесами та науково-теоретичними обґрунтуваннями, без жодного тиску ззовні. У подальшому в процесі конституційного реформування Україна відійшла від цієї форми державного правління на користь парламентсько-президентської.

Двостороння (бінарна) рецепція передбачає активну участь у процесі сприйняття, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу країни-донора (міжурядова організація) та країни-реципієнта, наприклад, процес розробки та прийняття конституцій США – Японія, США – Боснія і Герцеговина (1995 рік) та США – Ірак (2005 рік), хоча варто зазначити й те, що в основному цей вид рецепції переважно застосовується за ініціативи країни-донора, адже якщо йде мова про участь міжурядової організації, то швидше за все в цьому процесі беруть участь й інші транснаціональні суб'єкти, а тоді вже йтиметься про багатосторонню (кумулятивну) рецепцію.

Багатостороння (кумулятивна) рецепція відбувається за участі всіх суб'єктів механізму рецепції: міжурядової організації, країни-реципієнта, транснаціональних суб'єктів. Здебільшого цей вид рецепції має місце в процесі виконання взятих країною-реципієнтом міжнародних зобов'язань або в кризових ситуаціях, коли міжнародна спільнота змушена втручатись у процес конституційних перетворень у державі. Підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС накладає на Україну ряд зобов'язань, серед

яких, наприклад, необхідність ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, яка можлива лише за умови внесення змін до Конституції України, які власне і відбулись у 2016 р. (змінено ст. 124 Конституції України) під контролем ПАРЕ, Венеціанської комісії та ін.

За ступенем вольового впливу суб'єктів на процес рецепції пропонується її поділяти на: добровільну, вимушену та примусову. Раніше вже неодноразово наголошувалося, що рецепція має бути виключно добровільною для підвищення ефективності та результативності функціонування реципованого конституційно-правового матеріалу, але розвиток конституціоналізму останнім часом диктує зовсім інші правила. Саме тому виділення лише добровільної рецепції, по-перше, вже не відповідає реальному процесу рецепції, який відбувається як в конституційному, так і в інших галузях права; по-друге, загальна тенденція інтернаціоналізації конституційного права вже свідчить про наявність зовнішнього впливу; по-третє, вітчизняний зовнішньополітичний орієнтир на євроінтеграцію вимагає інсталяції системних змін в процесі конституційного будівництва та модернізації, що не завжди відбувається в добровільному порядку.

Отже, добровільна рецепція, детермінована необхідністю розвитку конституційного права внаслідок зміни та якісного оновлення суспільних відносин та пов'язаної з цим пробільності галузевого законодавства, переважно здійснюється у формі запозичення. Наприклад, в Україні триває добровільна рецепція інституту омбудсмана, інституту конституційної скарги, теорії поділу влади, принципу єдиного громадянства, невичерпності переліку прав людини, рівності прав людини, свободи віросповідання та ін.

Окрім того, добровільна рецепція може бути обумовлена незворотнім процесом розвитку суспільного та науково-технічного прогресу, а тому держава і громадянське суспільство, навіть якщо ні

ідеологічно, ні інституційно, ні економічно, ні організаційно не готові сприймати певні інститути чи норми, що вже функціонують у зарубіжних країнах, все одно повинні розпочинати цей процес. Наразі є необхідність рецепції в Конституцію України норм, що передбачають, наприклад, захист конфіденційної інформації, реалізацію права на інтернет, клонування, гендерну ідентичність, сурогатне материнство, трансплантацію органів та ін.

Пропонується окремо виділяти вимушену рецепцію, яка обумовлена необхідністю сприйняття, впровадження та засвоєння переважно міжнародно-правових норм, але не виключається можливість і зарубіжного конституційно-правового матеріалу. Необхідність виділення цього виду рецепції продиктована загальним процесом універсалізації конституційних цінностей та стандартів, а також рецепцією норм міжнародного права у вітчизняну правову систему, у тому числі й у конституційне право.

Вимушена рецепція має свою специфіку, адже, з одного боку, коли держава бере на себе певні міжнародні зобов'язання, її ніхто не змушує, але з іншого – цей процес може супроводжуватися політичним та економічним тиском ззовні.

Отже, рецепція, особливо в конституційному праві, може відбуватися під впливом і навіть тиском країни-донора чи міжнародного суб'єкта (яким, наприклад, є Європейський Союз чи Рада Європи) і фактично набувати «вимушеного» характеру. Зокрема, це стосується процесу рецепції окремих європейських стандартів в національне конституційне право. Звісно, що жодні норми міжнародного права власне не здатні здійснювати регулятивний вплив на внутрішньонаціональні суспільні відносини, адже для цього їм необхідно витримати передбачену конституційними нормами процедуру ратифікації, лише тоді вони стануть частиною законодавства конкретної держави і поступово відбуватиметься їх рецепція до національного законодавства.

Проілюструвати викладене можна на такому прикладі. Так, обираючи вектор зовнішньополітичного розвитку, спрямованого на євроінтеграцію, Україна 14 липня 1992 року подала заявку на вступ до Ради Європи. Резолюцією (92) 29 від 23 вересня 1992 року Комітет міністрів доручив Парламентській асамблеї підготувати відповідно до положень Статутної Резолюції (51) 30 А висновок з цього приводу. За результатами розгляду ПАРЄ надала висновок № 190 26 вересня 1995 року щодо заявки України на вступ до Ради Європи, відповідно до якого Україні з боку європейської спільноти було висунуто ряд умов, за виконання яких їй пропонується стати членом Ради Європи. А саме, протягом року з моменту вступу Україна зобов'язується прийняти ряд нормативних актів відповідно до принципів Ради Європи у сфері законодавства, у тому числі й конституційного, серед яких: 1) нова Конституція; 2) рамковий документ про правову політику України у сфері захисту прав людини; 3) закони про вибори та політичні партії; 4) визнати обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини; 5) ратифікувати Європейську хартію місцевого самоврядування; 6) ратифікувати ряд конвенцій у сфері захисту прав людини; 7) скасувати смертну кару тощо [591].

Прийняття зазначених нормативних актів Україною сприяє не тільки виконанню ряду міжнародних зобов'язань, але й здійсненню державного будівництва та розвитку конституціоналізму, орієнтованого та європейські демократичні пріоритети та загальнолюдські цінності.

Після прийняття Закону України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» від 31 жовтня 1995 р. [402] Комітет міністрів РЄ затвердив рішення ПАРЄ про вступ України до Ради Європи від 9 листопада 1995 року [490] і фактично з цього моменту в нашій країні починається тривалий процес державного будівництва, що супроводжується рецесією європейських стандартів. Але не всі вимоги, що висувались європейською спільнотою, Україна виконала вчасно і в

повному обсязі. Адже рецепція конституційно-правових норм як процес включає не тільки їх запозичення, але й сприйняття, впровадження, інтеграцію в національну правову систему. Механізм рецепції в конституційному праві супроводжується нормативними, організаційними та інституційними компонентами, а тому цей процес подекуди є досить складним, неоднозначним, конфліктним і розтягнутим у часі. До того ж він вимагає від субнаціональних (субдержавних) спеціально уповноважених суб'єктів конституційно-правових відносин злагоджених та активних дій, спрямованих на реалізацію взятих зобов'язань.

Так, за рік після підписання угоди про приєднання до Статуту Ради Європи Україні нарешті вдалося 28 червня 1996 р. прийняти Конституцію, у якій синтезовано європейські ідеї, концепції та стандарти поряд із врахуванням вітчизняних традицій державотворення, а ратифікація Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» [406] відбулася 17 липня 1997 року, хоча її текст ратифіковано із заявами та застереженнями.

Лише в 1999 році було розроблено Рамковий документ «Про Засади державної політики України в галузі прав людини», розроблений Міністерством юстиції та затверджений Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 року [385]. У цьому документі визнається універсальність, взаємопов'язаність та взаємозалежність прав і основних свобод людини і громадянина, наголошується на особливому значенні права людини для політичного, економічного, соціального, історичного і культурного розвитку України, а також проголошується прагнення до поширення в українському суспільстві гуманістичного, заснованого на загальнолюдських цінностях та ідеалах, світогляду й адекватної правової свідомості. Хоча варто зазначити, що, незважаючи на важливість прийняття цього документа, він лише свідчить про людиноцентристські пріоритети розвитку конституціоналізму в Україні та рецепцію

доктринальних ідей, концепцій, принципів, імплементація яких відбувається й досі.

Одинадцять років знадобилося, щоб прийняти Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. [372], дія якого спрямовується на врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і закріплення впровадження в українське судочинство й адміністративну практику європейських стандартів прав людини.

Зобов'язання з ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування були виконані через два роки, саме 15 липня 1997 року Хартію ратифіковано [404], а 1 січня 1998 р. вона набула чинності. Проте варто акцентувати на тому, що оскільки ратифікація Хартії відбулася вже після прийняття Конституції України (1996 р.) та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), рецепція інституту місцевого самоврядування відбувається в умовах неоднозначності розуміння правової природи та сутності місцевого самоврядування, чому сприяє термінологічна неоднозначність визначення власне терміну «місьцеве самоврядування» в зазначених нормативних актах.

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 140 Конституції України «місьцеве самоврядування є правом територіальної громади... вирішувати питання місцевого значення...» [228], у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування» розширюється та деталізується поняття і закріплюється, що «місьцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади... самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення...» [398]. Ч. 1 ст. 3 ратифікованої пізніше Хартії під місцевим самоврядуванням розуміється «...право і

спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення» [404].

Враховуючи викладене, можна розуміти проаналізовану ситуацію таким чином. Україна виконала міжнародні зобов'язання і ратифікувала Хартію, а відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [228]. Тобто фактично Хартія стає частиною внутрішньонаціонального законодавства України, але й досі точаться дискусії щодо того, чи місцеве самоврядування є «правом... територіальної громади», чи все ж таки «правом... органів місцевого самоврядування», тобто викає нормативний дисбаланс, що заважає ефективно здійснювати рецепцію інституту місцевого самоврядування.

Більш складна ситуація відбувається із рецепцією мораторію на смертну кару. Зокрема, як вже зазначалося, однією з вимог щодо вступу України до Ради Європи відповідно до висновку № 190 від 26 вересня 1995 року була необхідність протягом одного року з моменту вступу підписати та протягом трьох років ратифікувати Протокол № 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який передбачає введення мораторію на виконання смертних вироків. Україна ж фактично підписала зазначений Протокол № 6 лише через два роки, 5 травня 1997 р., а ратифікація відбулась лише 22 лютого 2000 р. [408] При цьому варто зазначити, що цей процес відбувався під тиском як зовнішньополітичним, так і внутрішньополітичним.

Зокрема, в Резолюціях ПАРЄ неодноразово закликала українську владу дотримуватися зобов'язань і навіть погрожувала виключенням з Ради Європи відповідно до Резолюції 1097 (1996) ПАРЄ від 28.06.1996 р. [430] Асамблея засуджує рішення про страту в деяких країнах Європи,

при цьому наголошується, що особливо вона засуджує Україну за порушення взятих зобов'язань щодо запровадження мораторію на здійснення смертних покарань зі вступом у Раду Європи. Також попереджує країни (у т. ч. і Україну), що подальше порушення зобов'язань, особливо здійснення страти, буде тягнути наслідки відповідно до порядку № 508 (1995) [150], який містить припис такого змісту: «...якщо держава продовжує не дотримуватися своїх зобов'язань, Асамблея може направити рекомендацію Комітетові Міністрів з проханням вжити відповідних заходів, які передбачені Статтею 8 Статуту Ради Європи, а саме прийняти рішення про припинення її членства в Раді Європи [490].

У Резолюції 1112 (1997) від 1 січня 1997 р. [431] містяться статистичні дані, відповідно до яких в першій половині 1996 року в Україні було страчено 89 осіб, а тому висловлюється занепокоєння тим, що виконання смертних вироків проводилося таємно і що сім'ї страчених в'язнів не були поінформовані, а страчені були поховані в безіменних могилах. Також в документі міститься вимога про негайне виконання зобов'язань і відмову від виконання смертних вироків, які ще залишаються невиконаними, а також попередження органів влади України про нератифікацію повноважень української парламентської делегації на наступній сесії.

Не дивлячись на неодноразові попередження, Україна не може реалізувати зобов'язання за міжнародною угодою, а тому 27 січня 1998 р. ПАРЄ в Резолюції 1145 (1998) [432] черговий раз наголошує, що нею отримано офіційне підтвердження про виконання смертних вироків в Україні після 29 січня 1997 року. Вона вражена тим, що принаймні 13 смертних вироків було здійснено в Україні в 1997 році. А тому ПАРЄ вимагає: 1) щоб в Україні було зведено мораторій де-юре; 2) щоб було скасовано смертну кару законодавчим шляхом після обрання нового складу Парламенту і помилування Президентом усіх засуджених до

смертної кари; 3) щоб були покращені умови утримання в'язнів-«смертників», а також нагадує, що за відсутністю офіційного повідомлення Раді Європи з боку Президента України або Голови Парламенту України щодо введення на виконання смертних вироків мораторію де-юре, вирішує розглянути питання скасування повноважень української парламентської делегації.

Попри суттєвий політичний та економічний тиск з боку європейської спільноти, Україні так і не вдалось у 1998 році запровадити мораторій на виконання смертних вироків. Тільки 29 грудня 1999 р. Конституційний Суд України за поданням 51 народного депутата приймає Рішення № 11-п/99 [441], відповідно до якого визнаються неконституційними статті Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання, а 22 лютого 2000 р. нарешті парламент ратифікує Протокол № 6 і одночасно приймає Закон, відповідно до якого смертна кара замінюється на такий вид покарання, як довічне позбавлення волі [378]. Проте остаточне скасування смертної кари в Україні відбувається лише з прийняттям Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. [240]. До того ж після ратифікації Протоколу № 13, який Україна підписала 3 травня 2002 року у м. Вільнюсі [407], відбувається скасування смертної кари за будь-яких обставин, а не тільки в мирний час, як це було передбачено Протоколом № 6, відповідно до якого не виключалася можливість застосування смертної кари за діяння, вчинені під час війни або невідвротної загрози війни.

Отже, рецепція мораторію на застосування смертної кари в Україні відбувалася під жорстким тиском європейської спільноти і мала вимушений характер, з одного боку, але з іншого боку – в процесі побудови сучасної європейської демократичної держави повинні спостерігатися загальносвітові тенденції антропоцентричного спрямування та стверджуватися гуманістичні ідеали.

Викладене дозволяє простежити механізм рецепції в дії та дійти висновку про те, що рецепція в конституційному праві є, з одного боку, феноменом, а з іншого – складним системно-структурним процесом, механізм якого вимагає виваженого підходу та узгодженої взаємодії відповідних суб'єктів конституційно-правових відносин, а також він може справляти вплив на функціонування інших галузей права.

Хоча «вимушений» характер є досить умовним поняттям, адже Україна є суверенною і незалежною державою та самостійним суб'єктом міжнародних відносин, а тому брати на себе міжнародні зобов'язання є її правом, а не обов'язком. Але якщо вже приймається рішення від імені Українського народу, то слід більш виважено підходити до ратифікації будь-яких міжнародних угод, зважаючи на правові наслідки, і готуватися до процесу рецепції конкретних інститутів чи окремих конституційно-правових норм заздалегідь, у тому числі й здійснювати гармонізацію внутрішньонаціонального законодавства.

Наступним видом є примусова рецепція, яка реалізується за ініціативи країни-донора чи міжурядової організації і зазвичай відбувається під час конституційної кризи, у процесі окупації чи колонізації, а також під впливом країн з більш розвиненим рівнем розвитку в процесі політичного чи економічного тиску.

Яскравим прикладом примусової рецепції є процес розробки та прийняття Конституції Японії 1946 р. А саме 1945 р. була прийнята Потсдамська декларація держав-переможниць (Радянського Союзу, США, Англії й Китаю): цілями окупації Японії проголошувалися демілітаризація країни, демобілізація японських збройних сил і покарання усіх військових злочинців; указувалося, що мають бути усунуті будь-які перешкоди на шляху «відродження і посилення демократичних тенденцій в японському народі», має бути встановлена повага до основних прав людини. У жовтні 1945 р. в Японії почалася конституційно-політична реформа: після невдалої спроби прийняти компромісний консервативний проєкт (що мав

примирити великодержавність з вимогами демократизації), уряд у березні 1946 р. подав до парламенту проєкт, фактично розроблений штабом американських окупаційних військ. Нова Конституція була прийнята в жовтні 1946 р., промудльована імператором і вже 3 травня 1947 р. набрала чинності [215, с.555].

Як приклад, прийняття основного закону ФРН 1949 р. під тиском ззовні після військової поразки. Його зміст визначався і жорстко контролювався союзниками, а сам документ замислювався як тимчасовий конституційний акт, але став реальною конституцією [290, с.67].

Крім того, існують ситуації, де певна частина міжнародної спільноти може ініціювати в примусовому порядку рецепцію конституційного акта та здійснювати прямий контроль за цим процесом. Міжнародна спільнота, зазвичай, бере на себе такі повноваження передусім за постконфліктних або конфліктних ситуаціях, де відсутність ефективного врядування призводить до того, що міжнародні і регіональні організації виступають в якості тимчасових адміністрацій, або коли набагато більш потужна держава зі стратегічними інтересами в регіоні відіграє провідну роль в процесі політичної трансформації або стає окупантом (наприклад, процеси в Намібії (1990 рік), Перу (1992 рік), Камбоджі (1993 рік), Боснії і Герцеговини (1995 рік), Східному Тиморі (2002 рік), Демократичній Республіці Конго (2004 рік), Афганістані (2004 рік), Іраку (2005 рік) [444, с.292].

Близьким до попереднього критерію є і диференціація рецепції в конституційному праві за методами сприйняття та впровадження, яка поділяється на: імперативну, консультативну, рекомендаційну.

Імперативна рецепція передбачає сприйняття та впровадження зарубіжної (міжнародної) конституційно-правової норми в обов'язковому порядку без зміни її тексту. Такий вид рецепції застосовується в процесі ратифікації міжнародних угод або у випадку здійснення політичного чи економічного тиску країною-донором чи міжурядовою організацією.

Рекомендаційна рецепція передбачає можливість трансформації в процесі сприйняття та впровадження зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми з урахуванням особливостей правової системи, правових традицій та національного менталітету країни-реципієнта. Країна-донор чи міжурядова організація беруть участь у цьому процесі, лише надаючи загальну рекомендацію щодо необхідності здійснення рецепції. Наприклад, під час розробки та прийняття Виборчого кодексу України [111] у 2019 р., у якому гармонізовано різні процедури президентських, парламентських та місцевих виборів та запроваджено пропорційну виборчу систему, було враховано низку технічних рекомендацій, викладених у правових висновках Венеціанської комісії та Бюро з питань демократичних інститутів та прав людини (ОБСЄ/БДПЛ) [590].

Консультативна рецепція відбувається за ініціативи країни-реципієнта у випадку прагнення конституційних змін, а інші суб'єкти беруть участь у цьому процесі, лише надаючи консультації за її запитом. Наприклад, під час розробки та прийняття Конституції України «Конституційна комісія» зверталася за порадами та консультувалась із зарубіжними спеціалістами в галузі конституційного права ФРН, США, Франції, Угорщини та ін.

На рівні ООН, наприклад, функціонує Відділ з підтримки виборів, який проводить оцінку потреб; розробку оперативної стратегії виборчих компонентів у цій галузі; здійснює ведення реєстру експертів з проведення виборів та аналіз набутого досвіду, документування і стандартизації передових практик.

Наступний критерій класифікації рецепції за ступенем сприйняття та засвоєння конституційно-правового матеріалу передбачає її поділ на такі види: акультурація, асиміляція, декультурація.

Акультурація характеризується як процес та стан повної або часткової трансформації правової системи в результаті сприйняття та

засвоєння зарубіжного правового матеріалу (зокрема, конституційно-правового) з урахуванням взаємного або одностороннього впливу однієї правової культури (культур) на іншу (інші). При цьому характерною особливістю правової акультурації є те, що вона відбувається не в порядку механічного трансферу конституційних цінностей, інститутів, норм тощо, а в результаті трансформації з урахуванням національних правових традицій. Наприклад, з 50-х років правова система КНР розвивалася під сильним впливом права СРСР. Запозичення радянського права справило значний вплив на розвиток китайської правової системи. Сучасна правова система КНР, у тому числі («соціалістична правова система з китайською специфікою»), являє собою унікальне явище, що включає характерні риси права країн соціалістичної системи, норми традиційного права Китаю і деякі принципи, норми міжнародного права [514, с.97].

Фактично з 1949 року в КНР почалася рецепція соціалістичного права. Органічні закони 1949 р., які передбачали відтворення знищеної тривалою війною та іноземною окупацією правової системи, запозичувалися з радянської моделі держави і права. У період 1952–1953 рр. було піддано критиці основні принципи права. Такими, що не відповідають цілям соціалістичної держави, було проголошено законність, незалежність суддів, юридичний формалізм, принцип ненадання закону зворотної сили, давність, принцип неможливості покарання без закону. Проте керівництво країни не відмовлялося від радянської системи, і під час розробки Конституції КНР 1954 р. за зразок було взято Конституцію СРСР 1936 р. («Велика Сталінська Конституція») [226, с.284].

Якщо говорити про акультурацію в Україні, то можна зазначити, що на сьогоднішній день активно триває рецепція європейських конституційних стандартів та аксіологічних конституційних засад, таких як верховенство права, гуманізм, антидискримінаційні стандарти,

гендерна рівність, електронне урядування та ін., в результаті якої реципійовані конституційно-правові інститути сприймаються, впроваджуються та засвоюються системою конституційного права України з урахуванням специфіки національних традицій та конституційної культури.

Асиміляція навпаки представляє процес і результат взаємодії, за якої відбувається повна (чи практично повна) втрата історичної культури соціумом-реципієнтом і повне засвоєння культури соціуму-донора. Наприклад, поширення римського права у I ст. до н. е. в Андалусії, Валенсії, в результаті чого були повністю поглинені історичні культурно-правові системи [484, с.1289].

Правова декультурація (процес втрати (добровільної чи вимушеної) рис культури своєї етнічної спільноти) є ще одним видом рецепції в конституційному праві, для якого характерною є ануляція існуючої системи конституційного права (цілком, імовірно внаслідок окупації або під тиском міжнародних суб'єктів), руйнування конституційно-правової культури країни-реципієнта, внаслідок чого відбуваються деформації, що супроводжуються відторгненням правового матеріалу суспільством та номінальним функціонуванням реципійованих інститутів, норм, принципів та ін. Деформація правової культури під впливом іншої (чи інших) правових культур, що створює напругу в правовій сфері й ускладнює правовий розвиток, носить найменування правової декультурації [326, с.18].

За правовими наслідками рецепція в конституційному праві поділяється на: ефективну та фіктивну. Ефективна рецепція передбачає сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційного матеріалу або міжнародно-правової норми та її ефективне функціонування. Наприклад, в Україні рецепція інституту парламентського омбудсмана (Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини) пройшла весь шлях, починаючи з науково-теоретичного

обґрунтування доцільності та необхідності запровадження цього інституту та вивчення досвіду його функціонування в зарубіжних країнах, до впровадження, остаточного засвоєння та ефективного функціонування і визнання на міжнародному рівні, а саме в 2019 р. його було акредитовано статусом «А» – найвищим статусом відповідності Паризьким принципам ООН.

Фіктивна рецепція відбувається в результаті «імітації» сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу. Або у випадку, коли модернізація відбувається технічно, а конституційно-правова норма чи інститут фактично не мають механізму реалізації чи відторгаються суспільством.

У цьому випадку може виникнути явище, яке отримало назву в юридичній науці «удаваний» конституціоналізм або «лжеконституціоналізм». За таких умов В.В. Кочеткова вважає, що «рецепція конституціоналізму зводиться до використання конституційних по формі інститутів при ігноруванні ціннісного змісту даної парадигми» [236, с.54]. Наприклад, коли в СРСР почалася перебудова і побільшало розмов щодо необхідності запозичення західного правового та політичного досвіду, С. Коен попереджав, що неможливо «позичити» демократію в іншій державі [236, с.54]. Дійсно, на прикладі становлення конституціоналізму в Україні можемо й сьогодні спостерігати елементи так званої правової імітації, але оскільки рецепція є довготривалим процесом, то висновки робити ще зарано.

Рязанов М.Ю. також зазначає, що сучасна Україна шляхом запозичення цінностей західного світу, що не мають аналогів у нашому історичному минулому, здійснює копіювання відповідних правових «благ» з метою подолання соціальної кризи. При цьому державна ідеологія відіграє найважливішу роль у перенесенні суспільної уваги на майбутні позитивні зміни, позначивши розрив із правовою культурою суспільства, який призвів до «декоративної рецепції» права й надав

правовій культурі «каучукової» форми. Стало складатися нерозуміння й невиконання вимог законів, що породило думку про природжений правовий нігілізм як компонент правової культури України [451, с.17].

У зарубіжній правовій доктрині існує доволі оригінальний підхід, наприклад, Дж. Сарторі навіть пропонує конституції поділяти на «номінальні конституції» (*nominal constitutions*), «фасадні конституції» (*facade constitutions*) та конституції змішаного типу (*mixed type*). Номінальні конституції, за логікою його розсуду, є конституціями тільки за назвою, тобто лише організованими збірками правил, які не обмежують здійснення політичної влади в певній державі. Насправді номінальні конституції не претендують на те, щоб бути «реальними конституціями». Вони відверто описують систему безмежної, безконтрольної влади. «Фасадні конституції» відрізняються від «номінальних» тим, що мають вигляд «справжніх конституцій». Що робить їх неправдивими, так це те, що ними нехтують і насправді це «пастки-конституції» [753, с.861].

За ступенем активності суб'єктів рецепція в конституційному праві може бути: активна, пасивна, інтерактивна. Такий поділ обґрунтовується ступенем переважної активності одного із суб'єктів конституційно-правової рецепції. При цьому активна рецепція відбувається за ініціативи суб'єкта-реципієнта та при активній участі суб'єкта-донора. Пасивна рецепція відбувається за ініціативи суб'єкта-донора в примусовому порядку при повному ігноруванні думки суб'єкта-реципієнта, який перебуває в пасивному стані, майже не впливає на процес рецепції, але змушений здійснювати певні дії щодо сприйняти, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу. Інтерактивна рецепція відбувається в процесі діалогу між усіма суб'єктами механізму рецепції під час пошуку компромісного рішення.

За ступенем інтенсивності змін та конституційно-правової модернізації рецепція поділяється на традиційну (еволюційну), революційну (кризову), інноваційну. При цьому традиційна рецепція

відбувається виважено і поступово, з урахуванням усіх особливостей національного менталітету та конституційних традицій, революційна рецепція відбувається в скорочені терміни, зазвичай під час конституційної кризи (а може навіть під час революцій та переворотів), характеризується низьким рівнем ефективності засвоєння конституційно-правового матеріалу.

Інноваційна рецепція обумовлюється необхідністю сприйняття та впровадження новітніх конституційних інститутів чи норм, що базуються на використанні нових науково-технічних винаходів у процесі підвищення ефективності функціонування окремих конституційно-правових інститутів. Важливо акцентувати увагу на тому, що саме конституційно-правові інновації в кінцевому рахунку приводять до якісного оновлення усієї правової системи (наприклад, електронне голосування, чіпування людини). Особливістю інноваційної рецепції в конституційному праві є те, що вона може мати проблеми зі сприйняттям громадянським суспільством; або країна-реципієнт не має належних відповідних економічних, інституційних, організаційних механізмів для сприйняття та провадження інноваційних інститутів та норм.

Класифікація рецепції в конституційному праві може здійснюватися і за іншими критеріями: за ступенем організованості процесу (організована, хаотична (фрагментарна)); за територією поширення конституційно-правового матеріалу (транснаціональна, регіональна, локальна (партикулярна)); за об'єктами конституційно-рецепції: доктринальна (правові доктрини, теоретичні обґрунтування, принципи, науково-теоретичні ідеї, концепції та ін.), нормативна (норми, інститути, нормативні конструкції та ін.); за формою сприйняття (запозичення, експансія, консенсус) та ін.

Наведена класифікація рецепції у конституційному праві сприятиме більш повному розкриттю та з'ясуванню змісту досліджуваної правової категорії, враховуючи специфіку галузі конституційного права. Хоча

запропонована класифікація є певною мірою умовною, оскільки в її основу покладено кілька паралельно існуючих класифікацій за різними критеріями, що дозволяє, з одного боку, говорити про її комплексний, а з іншого – незавершений характер, оскільки вказані критерії не є вичерпними і в процесі розвитку теорії конституційного права можливою є подальша їх диференціація за іншими критеріями.

2.3 Форми і методи рецепції в конституційному праві

Формування уявлення про механізм рецепції в конституційному праві та ефективність його функціонування передбачає необхідність дослідження специфічних форм та методів рецепції в конституційному праві, що сприятиме більш ґрунтовному аналізу специфіки процесу досягнення мети рецепції, що полягає в системному розвитку та оновленні фундаментальної галузі національної системи права – конституційного права, через сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми.

Країни світу географічно пов'язані між собою. Цей географічний зв'язок передбачає і економічний зв'язок, і політичний. У кінцевому підсумку це знаходить своє вираження в конвергенції правових систем, рецепції інститутів публічного права [546, с.91].

Форма є важливим елементом механізму рецепції в конституційному праві та відіграє важливу роль в процесі підвищення ефективності його функціонування та реалізації. У загальнотеоретичному розумінні формою є зовнішній контур, зовнішній вигляд предмету [262, с.648]. У філософському розумінні форма розуміється як спосіб

зовнішнього виразу змісту, при цьому зв'язок форми і змісту є неоднозначним: один і той же зміст може мати різну форму.

У юридичній літературі проблема форми рецепції права є майже недослідженою. Але Є.Ю. Куришев зазначає, що правова рецепція – об'єктивний фактор правового прогресу, але без взаємозв'язків, взаємозбагачення правових культур цей прогрес неможливий. Проте міра і форми правової рецепції потребують уважного, обережного підходу і ретельного попереднього вивчення з позицій урахування соціального контексту країни-реципієнта. Некритичне дотримання форми нездатних до адекватної асиміляції іноземних правових інститутів може поглибити кризу законності і замість потрібних рішень викликати додаткові проблеми вітчизняної правової системи [249, с.60].

Підопригора О.А., Харитонов Є.О. виокремлюють такі форми рецепції римського права: 1) вивчення в навчальних закладах як юридичної загально-освітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників; 2) вивчення римського права як надбання культури; 3) дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел; 4) безпосереднє застосування норм та положень раніше чинного права; 5) використання норм позитивного права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проєктів); 6) використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування; 7) сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередніми системами права [356, с.133-134]. Проте такий підхід до визначення переліку форм рецепції можна застосовувати лише в історичному контексті без урахування сучасних доктринальних інтерпретацій.

У дисертації А.І. Дудко автор акцентує увагу на наявності не однієї, а кількох форм рецепції права, що, на його думку, ще раз підтверджує універсальне значення механізму рецепції для розвитку правової культури. До форм рецепції він відносить конституційно-правові ідеї,

доктрини, джерела права [154, с.7]. З такою позицією в контексті цього дослідження не можна погодитися, адже вважаємо, що перераховане слід відносити до об'єктів рецепції.

Виходячи із загальнотеоретичної семантики поняття «форма», розглядаючи її крізь призму специфіки конституційного права, вважаємо, що форма рецепції в конституційному праві є діалектичною єдністю зовнішнього прояву міждержавної правової взаємодії та внутрішньої системно-структурної організації політико-правового процесу модернізації та розвитку конституційного права із застосуванням зарубіжного чи міжнародного правового матеріалу.

Зовнішні форми конституційно-правової рецепції пропонується поділяти на: конституційні запозичення, конституційну експансію та конституційний консенсус. В основу такого поділу покладено зовнішній порядок міждержавної політико-правової взаємодії та особливості суб'єктно-об'єктного складу.

Внутрішні форми конституційно-правової рецепції слід поділяти на: правоутворення, правореалізацію та правозастосування. Основним критерієм такого поділу є внутрішньонаціональний політико-правовий процес та особливості сприйняття, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми системою конституційного права країни-реципієнта та особливості національного механізму конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Загальнотеоретична семантика терміну «запозичувати» має кілька значень: 1) брати, отримувати звідки-небудь (зазвичай у борг); 2) переймати, засвоювати, наслідуючи будь-кому [163]. Інший тлумачний словник слово «запозичувати» наділяє таким змістом: «наслідуючи, перейняти (переймати), почерпнути (черпати) звідки-небудь» [508, с.939], а також існує думка, що запозичувати означає «перейняти», «перенести» будь-які результати діяльності попередника в актуальну діяльність [170,

с.131]. Тобто семантичні відмінності досліджуваного терміну є несуттєвими і переважно «запозичення» розуміється як процес наслідування, копіювання та засвоєння, що в цілому може використовуватися для позначення однієї з форм конституційно-правової рецепції.

Шеппелі К.Л. визначає характерні особливості «конституційного запозичення»: 1) дозвіл на нього, як правило, не запитується: зазвичай, відсутнім є і формальне посилання на джерело запозичення; 2) воно береться назавжди, а не тимчасово, тобто до нього не відносяться як до будь-чєї власності; 3) його не прагнуть повернути ні в покращеному, ні в первісному стані; 4) його можна розвивати, ігнорувати чи «ставити з ніг на голову» і все одно вважати запозиченням; 5) воно не передбачає, що «країна-позичальник» тим чи іншим чином потрапляє в залежність від країни-джерела запозичення [564, с.93].

Для обґрунтування необхідності виділення конституційно-правового запозичення як окремої форми рецепції слід детально зупинитися на специфічних ознаках: по-перше, це односторонній процес, який відбувається виключно за ініціативи країни-реципієнта, країна-донор при цьому є або взагалі індиферентною до цього процесу, або може брати участь виключно на прохання країни-реципієнта; по-друге, це усвідомлений активний процес, адже переважно обумовлюється прагненням модернізувати конституційне право за рахунок зарубіжного конституційно-правового досвіду та практики функціонування окремих інститутів чи норм; по-третє, це добровільний процес, на який не можуть впливати ні окремі зарубіжні країни, ні міжнародні організації; по-четверте, об'єктом може виступати лише зарубіжний конституційно-правовий матеріал, міжнародно-правову норму не можна запозичити.

Отже, конституційне (конституційно-правове запозичення) – це форма рецепції, що характеризується як усвідомлений, активний, односторонній (з боку країни-реципієнта), добровільний процес

сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу. Наприклад, в процесі розробки та прийняття чинної Конституції України у формі запозичення було рециповано досить велику кількість правових норм та інститутів: теорія розподілу влади, унітарний устрій, республіканська форма державного правління, інститут омбудсмана, президента, парламентського контролю, конституційної юстиції та ін.).

Французький дослідник В. Перью наголошує, що випадки конституційних запозичень зараз є скрізь. Ідея (письмової) конституції поширилася не лише практично в усіх куточках світу, але й конституції отримують визнання як юридичні документи, що підлягають виконанню, а не просто декларації [723].

Навіть якщо створений конституційний текст (реципієнт), в силу феномена конституційних запозичень, здійснених розробником, буде в точності ідентичний тексту-донору, його сприйняття, розуміння і реалізація все одно будуть відрізнятися специфікою політичного, соціального, релігійного, культурного, смислового і т. п. контекстів [572, с.49], тобто тим, що Ш.Л. Монтеск'є називав «духом законів» [305, с.168], у який включається даний текст.

Потенціал юридичної конституції є ширшим, ніж той її зміст, що точно або спотворено реалізовано у фактичній конституції (фактичних конституційних відносинах). Цей розрив повністю не буде усунений ніколи (тим більше що фундаментальні конституційні положення виступають в ролі ідеалів, що йдуть вперед у міру нашого просування до них). Однак необхідно прагнути до підтягування фактичного ладу конституційних відносин до ідеальних конструкцій юридичної конституції [199, с.16].

Рецепція західної концепції конституціоналізму була нещодавно проблемою самоідентичності конституційних культур країн Центральної та Східної Європи [142; 494]. В процесі конституційних реформ внаслідок

«оксамитових революцій» в багатьох країнах регіону опиралися ліберальній традиції [533], відповідно до якої в конституційній державі ніхто не володіє суверенітетом, оскільки як влада народу, так і публічна влада є обмежена надпозитивними цінностями, мірилом яких є конституція. Відповідно до цієї концепції важлива роль у забезпеченні режиму конституційності належить судам, які забезпечують контроль над владою та служать гарантом основних прав і свобод та здійснення влади в рамках права [39, с.78].

Опір такому запозиченню обґрунтовувався «особливостями історичного розвитку», «специфікою владних інститутів», соціальними зобов'язаннями держави тощо [341; 564]. Однак, з іншого боку, ряд конституціоналістів визнавали, що в багатьох ліберальних демократіях існують високі гарантії соціальних та економічних прав, незважаючи на відсутність їх конституційного закріплення, оскільки для цього достатнім є визнання в якості надпозитивних цінностей гідності людини та права індивіда на розвиток [274].

На підтвердження цієї думки можна навести цитату Ч. Сандерса про те, «...що мовні та субстанційні подібності в конституціях різних країн доводять, що всі вони запозичували одна з іншої, за винятком, можливо, архетипів конституційних систем Сполученого Королівства, США та Франції...» [754, с.37].

Досліджуючи проблему конституційних запозичень, В. Джексон наголошує на амбівалентному супротиві США процесу запозичення досвіду інших держав [789]. Зі свого боку суддя Дж. Робертс так прокоментував використання іноземного права для тлумачення Конституції США: «В іноземному праві ви можете знайти все, що завгодно. Якщо ви не знайдете чогось в судових рішеннях Франції або Італії, воно виявиться в рішеннях Сомалі, Японії, Індонезії або ще якоїсь держави. Як хтось сказав з іншого приводу: дивитися на іноземне право в пошуках підтримки – це як дивитися поверх натовпу, вишукуючи своїх

друзів. Ви можете знайти їх там. Вони там є. І це дійсно розширює свободу розсуду суддів. Це дозволяє судді оформити його особисті переваги, прикривши їх авторитетом прецеденту, оскільки вони знаходять прецедент в іноземному праві і використовують для тлумачення Конституції [623, с.200-201].

Останнім часом конституційно-правові запозичення в Україні використовуються для вдосконалення механізму захисту та гарантування прав людини (інститут спеціалізованих омбудсманів, медіації, конституційної скарги, розширення каталогу прав людини тощо), або конституційного механізму організації та здійснення публічної влади (технології краудсорсингу, аутсорсингу, штучного інтелекту в процесі здійснення державно-владних функцій, територіальна організація публічної влади та ін.).

Наступною формою конституційно-правової рецепції є конституційно-правова експансія. Загальнотеоретичне значення терміну експансія (від лат. *expansio*) розуміється як розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі [322, с.933]. Традиційно розрізняють територіальну, економічну і політичну експансію.

У юридичній літературі Л.В. Сокольська розглядає правову експансію як форму правової акультурації, при якій передбачається насильницьке одностороннє нав'язування одному суспільству або його частині певних елементів правової культури іншого соціуму [482, с.1338]. При цьому вона зазначає, що сучасна експансія вже меншою мірою здійснюється відкритим військовим вторгненням (збройним конфліктом), захопленням чужих територій; як правило, застосовуються економічні та ідеологічні методи; проте виділяє три види експансії: військову, ідеологічну та економічну (фінансову) [482, с.1336-1337]. Інша дослідниця, О.А. Тверякова, визначає юридичну експансію і пропонує її розуміти як процес і результат нав'язування одним суспільством

(частиною суспільства, державою, соціальної групою і т. п.) своєї правової системи іншому суспільству [499]. Варто зазначити, що обидві дослідниці відмежовують експансію від рецепції на тій підставі, що правова рецепція, на їх думку є запозиченням, що ґрунтується на виключно добровільній основі.

Виходячи з раціонального осмислення та концептуалізації уявлення про сутність та зміст конституційно-правової рецепції, вважаємо, що експансія є однією з її форм, якій притаманний ряд специфічних ознак: по-перше, це односторонній процес, ініційований суб'єктом-донором (країною-донором або міжурядовою організацією); по-друге, відбувається в порядку примусу чи нав'язування політичної правової волі суб'єкта-донора щодо конституційного розвитку держави-реципієнта; по-третє, здійснюється за допомогою засобів політичного, економічного, культурного (ідеологічного) тиску або військової окупації території держави-реципієнта; по-четверте, об'єктом може виступати як зарубіжний конституційно-правовий матеріал, так і міжнародно-правова норма; по-п'яте, в результаті може мати як позитивні наслідки повного засвоєння державою-реципієнтом (Японія 1946, Франція 1956 р.), а може викликати конституційно-правові деформації (Ірак 2005); по-шосте, відбувається в конфліктних умовах як зовнішньополітичного, так і внутрішньополітичного протистояння або збройної агресії.

Отже, пропонується конституційно-правову експансію визначати як форму рецепції, що характеризується як активний, примусовий (нав'язаний), односторонній процес (за ініціативи держави-донора або міжурядової організації) сприйняття, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми системою конституційного права країни-реципієнта, що відбувається внаслідок політичного, економічного, ідеологічного тиску або військової окупації території. При цьому країна-реципієнт переважно бере пасивну

участь у цьому процесі, а також, здебільшого, не може змінювати текст реципованої конституційно-правової норми.

Наприклад, як зазначає Н. Фрідман, сьогодні ідея нав'язаного конституціоналізму широко застосовується в умовах необхідності демократичного самовизначення. Це може створити напруженість між рівністю і автономією, коли більшість підтримує маргіналізацію, але при цьому чинить опір втручанню сторонніх в це питання. Однак втручання в конституційні процеси за кордоном з метою розширення прав і можливостей людини може привести до встановлення егалітаризму в якості не більше ніж формалістичного обмеження, необхідного зовнішнім суб'єктам. Для того щоб конституція стала успішною, вона повинна ґрунтуватися на національних інтересах, а не піддаватися зовнішньому тиску, який до того ж переважно має тимчасовий характер [655].

Основними причинами, які наводяться для виправдання окупації, а внаслідок цього і втручання ззовні у конституційний розвиток певної держави є: відповідь на військовий напад та наслідки світової війни (Японія та Німеччина); припинення етнічної чистки чи геноциду (Косово); превентивний самозахист (Ірак) [584, с.87].

З точки зору методів запровадження нових правових норм К. Валендайл зазначає, що фактично «загарбників» замінили «міжнародні офіцери», «незалежні експерти» та інші джерела нового правового порядку, створюючи враження, що всі трансплантати є ефективними, але це, на його думку, не відповідає дійсності [783, с.93-94].

Для більшості країн, де конституції були прийняті в результаті явних чи прихованих державних переворотів, важливу роль відіграє феномен подальшої легітимації. Вона може бути здійснена різними способами, найбільш цинічним з яких є, імовірно, виправдання державних переворотів конституційним (верховним) судом в силу простого факту успішності їх здійснення [290, с.68] (наприклад, в Пакистані, як наслідок народної підтримки і підстави для фактичної зміни конституції шляхом

надзвичайних указів) [634]. Феномен подальшої легітимації, що зустрічається в багатьох державах сучасного світу, де відбулися перевороти, має своє теоретичне обґрунтування: в його основу покладена, зазвичай, кельзенівська теорія, яка проголошує, що право – це завжди чинне право, а будь-який успішний переворот, створюючи нове чинне право, не може бути оцінений, виходячи з норм старого права. Отже, успішний переворот (або «революція») є правовим актом, а неуспішний – антиправовим («заколотом» або спробою повалення конституційного ладу) [693].

Наступною зовнішньою формою конституційно-правової рецепції є консенсус (лат., consensus – згода, одностайність), який розуміється як загальне досягнення згоди зі спірного питання, досягнуте в результаті переговорів завдяки зближенню позицій учасників [322, с.425].

Ознаками конституційно-правового консенсусу як форми рецепції є:

по-перше, це активний, добровільний, інтерактивний процес сприйняття міжнародно-правової норми конституційною системою країни-реципієнта;

по-друге, це багатосторонній процес досягнення міждержавного політико-правового діалогу;

по-третє, застосовується переважно в процесі сприйняття та впровадження міжнародно-правових норм конституційною системою однієї або кількох країн-реципієнтів; по-четверте, відбувається з метою спрощення процесу виконання міжнародних зобов'язань; по-п'яте, має широкий арсенал політико-правового інструментарію (міжнародні семінари, рекомендаційні наради, тренінги та ін).

Отже, конституційно-правовий консенсус є формою рецепції, що характеризується як інтерактивний, добровільний, багатосторонній процес міждержавної політико-правової взаємодії, основною метою якого є сприяння, впровадження та засвоєння міжнародно-правових норм системою конституційного права країни-реципієнта.

В процесі конституційно-правового консенсусу беруть участь як суб'єкти-донори (держави, міжурядові організації, транснаціональні суб'єкти або усі разом) для вироблення найбільш прийняттого рішення в процесі підвищення ефективності модернізації та розвитку конституційного права країни-реципієнта з урахуванням офіційно проголошеного зовнішньополітичного курсу.

Варто акцентувати увагу на тому, що в сучасних умовах таранснаціоналізації конституційного права консенсус як форма конституційно-правової рецепції набуває ваги і активно застосовується в разі необхідності міждержавної консолідації внаслідок глобальних загроз (кліматичні зміни), активного розвитку суспільних відносин (антидискримінаційні стандарти, гендерне квотування, право на гендерну ідентичність та сексуальну орієнтацію), розвитку науково-технічного прогресу (цифровізація конституційних прав, право на приватність, право на інтернет, обмеження конституційних прав в умовах пандемії, електронне урядування (е-демократія) та ін.) або євроінтеграції.

Як приклад, можна навести процес переходу від військових диктатур до демократичних політичних систем у країнах Латинської Америки, де мали місце конституційні кризи, але було обрано в якості найбільш оптимального шляху конституційного розвитку іспанську модель договірного переходу. Тому політичні партії і елітні угруповання цілком усвідомлено підходили до вироблення норм демократичної конституції. Тому обговорення та прийняття нових конституцій загалом відповідало консенсусній формі конституційно-правової рецепції (Бразилія, Аргентина) [290, с.68-69].

В Україні активний процес євроінтеграції вимагає рецепції європейських стандартів та аксіологічних засад конституційного розвитку, зокрема, після ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС були окреслені пріоритети та виникла необхідність підвищення її реалізації.

Тому Комітетом Міністрів Ради Європи на основі результатів широких консультацій з владою України протягом січня-червня 2017 року був підготовлений План дій для України на 2018–2021 рр. [357]. В процесі підготовки документа також відбувалися консультації з міжнародними партнерами, насамперед з Європейським Союзом. 12 червня 2017 року в Києві відбулося засідання Керівного комітету щодо реалізації Плану дій у складі представників Секретаріату Ради Європи та української влади з метою оцінити виконання Плану дій на 2015–2017 рр. і визначити пріоритети на майбутнє.

План дій є стратегічним програмним документом на період від 1 січня 2018 року до 31 грудня 2021 року. Він ставить за мету підтримувати реформи, спрямовані на узгодження українського законодавства, інституцій та практики з європейськими стандартами у сфері прав людини, верховенства права й демократії, допомагаючи таким чином реалізації зусиль країни щодо виконання своїх зобов'язань як держави-члена Ради Європи. Виконання завдань за цим Планом дій також сприятиме досягненню цілей, визначених Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Отже, викладене дозволяє констатувати, що процес реалізації механізму конституційно-правової рецепції може відбуватись у зовнішніх формах запозичення, експансії та консенсусу. Проте конституційно-правова рецепція є неможливою без активної вольової діяльності субдержавних (субнаціональних) суб'єктів країни-реципієнта, які складаються з органів публічної влади і мають виключне право змінювати від імені народу конституційний лад та здійснювати модернізацію системи конституційного права. Тому внутрішні форми конституційно-правової рецепції корелюються з основними стадіями механізму конституційно-правового регулювання. До внутрішніх форм конституційно-правової рецепції можна віднести: конституційне

правоутворення, конституційну правореалізацію, конституційне правозастосування та конституційне правовикористання.

Наступним етапом дослідження є необхідність визначення методів як необхідного елемента механізму конституційно-правової рецепції.

Процес дослідження будь-якого правового явища завжди пов'язаний з необхідністю визначення зв'язку із загальнотеоретичними категоріями. Термін метод (від його давногрецького μέθοδος – шлях (спосіб) дослідження чи пізнання, від μετά- + όδος «шлях») має кілька значень і розуміється як спосіб досягнення мети чи вирішення конкретного завдання, спосіб дії; сукупність прийомів практичного чи теоретичного пізнання (осягнення) дійсності [322, с.521] або систематизована сукупність кроків, дій, які необхідно здійснити, щоб вирішити завдання чи досягти певної цілі [40, с.129], або «як специфічна процедура, що складається з послідовних дій або операцій, застосування яких приводить до досягнення мети або наближення до неї» [41, с.33]. У філософії це спосіб побудови та обґрунтування системи філософських знань; сукупність прийомів та операцій практичного та теоретичного осягнення дійсності [529, с.364]. Отже, під поняттям «метод» розуміється визначений алгоритм дій для досягнення поставленої мети, що складається із систематизованої сукупності способів, засобів та прийомів, які застосовуються у певній послідовності.

У загальній теорії права метод складається з прийомів правового впливу, їх поєднання, що «характеризує використання в даній галузі суспільних відносин того чи іншого комплексу юридичних засобів. Методи є субстанційними та невід'ємними від правової матерії. Вони виражають сутність, стрижень того чи іншого юридичного режиму регулювання» [11, с.440].

Сучасна специфіка методу конституційного регулювання характеризується універсальністю і інтегративністю правових прийомів в процесі конституційно-правового впливу. Якісно оновлені

характеристики предмета і методу конституційного права вимагають ґрунтовного дослідження сучасних проблем і тенденцій розвитку конституційного права як галузі права. Тобто метод рецепції в конституційному праві відповідно корелюється із загальними методами правового регулювання та синхронізується з методами конституційного права (конституційно-правового регулювання).

Специфіка методу конституційно-правового регулювання обумовлюється дуалістичною природою конституційного права, що поєднує риси універсальної і звичайної галузей права. В якості універсальної галузі конституційне право виступає як загальна частина національної системи права, що об'єднує розрізнений правовий матеріал в єдине ціле; в його рамках можливі: постановка цілей для національного права, закріплення вихідних для всіх галузей права цінностей [216, с.15-16] і їх матеріалізація в конституційному тексті, рамкове правове регулювання. Як звичайна галузь конституційне право функціонує як традиційне детальне правове регулювання суспільних відносин, що становлять його предмет [155, с.17].

Метод конституційно-правового регулювання суспільних відносин, на думку Д.М. Євстифєєва, можна визначити як особливе поєднання прийомів і засобів юридичного впливу, які визначають не тільки належну, правомірну поведінку учасників конституційних правовідносин та їх статус, а й діалектику взаємодії норм конституційного права та норм іншої галузевої приналежності. Це означає, що, виступаючи в різних іпостасях, конституційне право використовує різні прийоми правового впливу або специфічно поєднує загальні методи [155, с.17].

На пріоритезації галузі конституційного права порівняно з іншими галузями наголошують й інші дослідники, зокрема В.Ф. Коток вбачав особливість конституційного права в тому, що воно «...є ядром будь-якої іншої галузі, юридичною базою для розвитку всієї правової системи» [233, с.109]. Існує цілком логічна думка, що конституційне право є

фундаментальним, основоположним для всієї системи права інституційно-юридичним утворенням, адже конституція об'єднує три великі напрямки правового регулювання: джерела влади, основи влади, форми (організації) влади [49, с.47]. Також можна погодитися з думкою В.М. Чхквадзе та Ц.А. Ямпольської про те, що «...конституційне право є основою, загальною частиною всіх інших галузей права» [556, с.34].

Оскільки загальновідомим, логічним та обґрунтованим є твердження, що конституційне право є провідною галуззю національної системи права, то традиційно метод конституційного регулювання визначають як систему прийомів та способів, за допомогою яких галузь конституційного права впливає на конкретні суспільні відносини (тобто сукупність способів і прийомів правового впливу на суспільні відносини) [119, с.6]. До них відносять метод безпосереднього конституційного закріплення, метод дозволу, метод заборони, метод регламентації структури, метод зобов'язання.

Специфіка конституційного методу правового регулювання, як зазначає О.Ф. Фрицький, полягає в тому, що він є сукупністю способів регулювання політико-правових суспільних відносин, які становлять предмет конституційного права. При цьому він акцентує увагу на тому, що слід розрізняти методи, які притаманні лише конституційному праву, і методи, які властиві усім галузям, у т. ч. і конституційному праву. Отже, пропонує відносити до першої групи методів: метод державно-владного впливу, метод загального (конституційного) нормування, метод конкретного регулювання, а друга група методів, на його думку, як і реалізація правових норм, здійснюється у формі: додержання, виконання, використання, застосування. Серед прийомів в конституційному праві, як і в інших галузях права, виділяє дозвіл, заборону, покладення обов'язків [535, с.14-15].

Вважається, що для сучасного конституційного права властивим є органічне поєднання двох методів правового регулювання –

імперативного (субординаційного) і координаційного, із домінуванням імперативного методу, на чому цілком обґрунтовано наполягають В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко. Окрім цього вони також виділяють дві групи методів: загальні та спеціальні, при цьому до перших пропонується відносити методи конституційного зобов'язання, конституційного дозволу, заборони, а до другої групи – метод конституційного встановлення та метод конституційного нормування [358, с.14-15]. Подібну точку зору відстоюють і О.В. Совгіря та Н.Г. Шукліна: до методів конституційно-правового регулювання вони відносять метод припису (позитивного зобов'язання), метод заборони, метод дозволу [478, с.13].

Інший вітчизняний дослідник, П.П. Шляхтун, також виділяє традиційні методи заборони, зобов'язання і дозволу, але поряд з ними також визначає й інші методи: загального регламентування; конституційного нормозакріплення; установчий; декларацій; встановлення принципів, цілей і завдань організації і діяльності суб'єктів права та ін. Проте з усієї багатоманітності методів найхарактернішим для конституційного права автор вважає метод імперативно-владного впливу на суспільні відносини, основними рисами якого є підпорядкування, односторонність, беззаперечна обов'язковість, універсальність, установчий характер [566, с.18].

Розробники, автори тексту конституції, наголошує Д.Г. Шустров, створюють певну модель, засновану на ідеалі держави. Цей ідеал може бути започаткований даною конституцією в разі її прийняття, почати втілюватися в життя і стати реальністю. Для конституційного оформлення даного ідеалу держави (закріплення її моделі) розробниками використовується відповідний задуму конституційний регулятивний інструментарій, цілий набір засобів, що становлять метод конституційно-правового регулювання [572, с.50].

Отже, можна приєднатися до висловленої науковцями у сфері конституційного права думки про те, що сучасний етап розвитку галузі конституційного права, конституційна динаміка сьогодення об'єктивно детермінує не тільки виникнення та активне застосування більшого, ніж раніше, набору правових методів, але й характеризується ускладненням їх використання [247, с.52].

Особливості методу рецепції в конституційному праві полягають: по-перше, у необхідності розвитку міждержавної правової взаємодії та досягненні міждержавного діалогу; по-друге, у безпосередній залежності ефективності цього процесу від зовнішньополітичних та внутрішньополітичних факторів; по-третє, в особливостях конституційної правосвідомості та рівня розвитку правової культури суспільства країни-реципієнта; по-четверте, у специфічних особливостях суб'єктів конституційних правовідносин країни-реципієнта в процесі впровадження та сприйняття зарубіжного конституційно-правового матеріалу (міжнародно-правових норм).

Отже, метод рецепції в конституційному праві – це система нормативно-визначених та організаційно-забезпечених способів, засобів та прийомів, що застосовуються в процесі сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку.

Враховуючи галузеву особливість конституційного права та специфіку якісно оновленої доктринальної інтерпретації рецепції як конституційно-правового феномену та процесу, пропонується усі методи поділяти на загальні методи конституційно-правового регулювання та спеціальні методи конституційно-правової рецепції. При цьому загальні методи конституційно-правового регулювання переважно застосовуються на стадіях впровадження та засвоєння, а методи конституційно-правової

рецепції – на стадії сприйняття, хоча це розмежування має дещо умовний характер.

Спираючись на узагальнений аналіз проаналізованих підходів дослідників у сфері конституційного права до проблеми методів в конституційному праві, вважаємо, що до загальних методів конституційно-правового регулювання, які впливають на процес рецепції, слід відносити основні методи: субординаційний (імперативний) та координаційний (диспозитивний) з домінуванням імперативного, а також додаткові, серед яких: метод загальної регламентації, метод конституційного нормозакріплення, метод конституційного установлення, метод декларацій, метод рекомендацій, метод конституційного зобов'язання, метод конституційного дозволу, метод конституційної заборони, метод державно-владного впливу, метод конкретного конституційного регулювання.

Окремої уваги заслуговують спеціальні методи рецепції в конституційному праві, до яких пропонується відносити:

- 1) метод аксіоматичної конституційно-правової інсталяції;
- 2) метод дискреційної конституційно-правової трансформації;
- 3) метод аксіологічної конституційної універсалізації;
- 4) метод конституційної інтерпретації.

Для розуміння важливості та необхідності виділення методу аксіоматичної інсталяції в механізмі конституційно-правової рецепції, слід визначитись із семантикою запропонованої термінології. Так: 1) термін «аксіома» (давньогрец. ἀξίωμα «твердження, положення, постулат») означає відправне, вихідне положення наукової теорії, покладене в основу доказу інших її положень (теорем) та прийняте в рамках цієї теорії без логічних доказів в силу безпосередньої переконливості; 2) самоочевидна істина, що не потребує доказів [322, с.32], а термін інсталяція (англ. installation – установка) означає монтування чи встановлення комп'ютерного програмного забезпечення,

монтажні споруди та ін. У поєднанні ці терміни можна застосувати для позначення та опису методу рецепції в конституційному праві.

Отже, метод аксіоматичної конституційно-правової інсталяції є сукупністю специфічних способів, прийомів та засобів сприйняття зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми без зміни сутності, форми чи змісту, впровадження в систему конституційного права країни-реципієнта. Тобто фактично відбувається «вбудовування» в діючу систему конституційного права зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародної норми, які не піддаються критичному аналізу чи певним змінам з урахуванням національних особливостей правової системи, правової культури, менталітету тощо.

В процесі конституційного будівництва України як незалежної держави були рециповані фундаментальні засади, керівні ідеї, конституційні норми, вироблені світовою науковою думкою та конституційною практикою державотворення, які були загальновизнані і не вимагали додаткового обґрунтування критичного аналізу, наприклад, принципи антропоцентризму, демократизму (ст. 1), гуманізму (ст. 3), унітаризму (ст. 2), вільності та рівності людини (ст. 21), а також республіканська форма правління (ст. 5), тригільковий поділ державної влади (ст. 6), визнання місцевого самоврядування (ст. 7), перелік особистих, соціальних, економічних, політичних та ін. прав людини (Розділ II ст. 21–64), закріплення виборів та референдумів як основних форм безпосередньої демократії (ст. 69) та ін. Зазначені конституційні принципи, ідеї, теорії, моделі мають аксіоматичний характер, є універсальними загальновизнаними стандартами та цінностями світової практики конституційного будівництва і були рециповані вітчизняною системою конституційного права повною мірою без жодних критичних зауважень.

Рецепція більшості міжнародно-правових норм вітчизняною системою конституційного права також відбувається в імперативному порядку без зміни форми та змісту. В процесі співвідношення міжнародного та національного права, базуючись на положеннях конституцій, Л.В. Павлова виділяє моністичний та дуалістичний підходи. При цьому абсолютна більшість держав є моністично орієнтованими і визнають за міжнародною нормою або статус, рівний нормі національного права, або верховенство норми міжнародного права над законом. Дуалістично орієнтовані держави (Великобританія, Канада, Швеція, Ізраїль, Фінляндія) допускають можливість дії договору або звичаю на території відповідних держав тільки після введення їх в правову систему відповідним законом [343].

Більшість конституцій постсоціалістичних країн рецитували саме моністичну модель співвідношення міжнародного та національного права. Зокрема, у Конституції Азербайджану міститься припис «...міжнародні договори, стороною яких є Азербайджанська Республіка – невід'ємна складова частина системи законодавства Азербайджанської Республіки» (ст. 148) [217]. У Конституції Республіки Казахстан закріплено положення, згідно з яким «міжнародні договори, ратифіковані Республікою, мають пріоритет перед її законами. Порядок і умови дії на території Республіки Казахстан міжнародних договорів, учасником яких є Казахстан, визначаються законодавством Республіки. (ч. 3 ст. 4) [222]. Республіка Білорусь також визнає пріоритет загальновизнаних принципів міжнародного права і забезпечує відповідність їм законодавства (ст. 8) [221]. Згідно з Конституцією Киргизстану, «міжнародні договори, учасницею яких є Киргизька Республіка, що набули чинності у встановленому законом порядку, а також загальновизнані принципи і норми міжнародного права є складовою частиною правової системи Киргизької Республіки (ч. 3 ст. 6) [220]. Конституція Республіки Молдова має таке формулювання: «республіка зобов'язується дотримуватися вимог

Статуту Організації Об'єднаних Націй і договорів, однією зі сторін яких вона є, будувати свої відносини з іншими державами на загально визнаних принципах і нормах міжнародного права. У той же час, якщо міжнародний договір містить положення, які суперечать Конституції, то його прийняттю повинен передувати перегляд Конституції» (ст. 8) [223].

В Україні відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [228]. Аналізуючи зміст цієї конституційної норми, М.О. Баймуратов зазначає, «...що вона надає можливість збагатити зміст національного законодавства України нормами і принципами, що уніфіковані і закріплені в міжнародних договорах і відображають досягнення світової цивілізації в міжнародному праві» [28, с.12]. Проте, окрім перспективи оновлення та розвитку національної системи права, ратифікація міжнародно-правової угоди накладає на державу і певні обов'язки щодо необхідності її рецепції, у тому числі і конституційним правом.

Проте, як зазначає Г. Тюбнер, після офіційного трансферу правова норма може виглядати так само, але насправді вона змінилася в процесі засвоєння новою мережею правових відмінностей. У таких ситуаціях на трансфер впливають відмінності епізодичних правових зв'язків, що лежать в основі різних світових правових конструкцій, існуючих у світі [763, с.19].

Цілком погоджуємось із цією думкою, адже в процесі інсталяції будь-якої зарубіжної чи міжнародної конституційно-правової норми в правову систему країни-реципієнта вона стикається із низкою факторів, що перешкоджають ефективному здійсненню цього процесу або отримують специфічну конституційно-правову інтерпретацію. Тому, одним із спеціальних методів рецепції в конституційному праві є метод конституційної інтерпретації, який є сукупністю специфічних способів, прийомів та засобів конституційної інтерпретації в процесі сприйняття та

засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми спеціально уповноваженими органами публічної влади країни-реципієнта.

У більшості сучасних конституцій закріплюється принцип демократизму (Основний Закон Угорщини (п. 1 ст. 2) [338], Конституція Анголи (ст. 1) [589], Конституції Турецької Республіки (ст. 2) [224], Конституція Азербайджанської республіки (п. 1 ст. 7) [217], Конституція Фінляндії (§ 2) [225], Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина (абз. 1 ст. 20) [339, с.59], Білорусь (ст. 1) [221], Республіка Куба (ст. 1) [632] та ін.). Проте, незважаючи на схоже або ідентичне конституційне формулювання принципу демократизму, кожна держава вкладає різну інтерпретацію та знаходиться на різних стадіях реалізації. Зокрема, за індексом демократії, який проводився серед 165 країн світу, за 10-бальною шкалою [647] Північна Корея має 1,08 бала (165 місце), Республіка Куба – 3,52 (127 місце), Азербайджан – 2,71 (147 місце), Туреччина – 5,12, Україна – 5,7 (87 місце), а от Німеччина – 8,64 (13 місце) та Фінляндія – 9,03 (8 місце) мають досить високі показники.

Ідея народного суверенітету детально описана Ж.-Ж. Руссо: «Кожен передає до загального здобутку і ставить під вище керівництво спільної волі себе і всі свої сили, і, в результаті, кожен для всіх разом стає нероздільною частиною цілого», яке «колись іменувалось громадянською общиною, а нині іменується Республікою, або політичним організмом: його члени називають цей політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний». Влада, що управляється спільною волею в його розумінні є суверенітетом [447]. І.А. Куян у своєму дослідженні доходить висновку про те, що з XIX століття ідея суверенітету як принцип втілюється в конституціях більшості держав світу і починає утверджуватися в міжнародному праві, а теорія суверенітету набуває ще більшого розвитку [251, с.35]. Тобто більшість

конституцій у світі реценували ідею народного суверенітету як фундаментальний принцип побудови демократичної держави.

Рецепція ідеї народного суверенітету знайшла своє втілення у ч. 2 ст. 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Але в 2005 р. у народних депутатів України виникли сумніви щодо розуміння цього конституційного положення. Відповідно Конституційний Суд України у своєму рішенні наводить наступну інтерпретацію цього конституційного положення «в Україні вся влада належить народові». Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії в порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України. Результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими [519].

Зарубіжний дослідник С.Чоудрі, наприклад, наголошує на можливості виділення такого способу конституційної інтерпретації як «діалогічна інтерпретація» (Dialogical Interpretation). Як приклад, він наводить конституційну практику Південної Африки. Зокрема, Конституційний суд Південно-Африканської Республіки ретельно аналізував американський досвід правового регулювання в процесі визначення розподілу повноважень між державною владою та місцевою владою провінцій [617, с.836].

Наведені приклади ілюструють можливість застосування в процесі конституційно-правової рецепції методу конституційної інтерпретації, застосування якого на стадіях сприйняття та засвоєння дозволяє більш ефективно реалізовувати конституційні приписи. Застосування цього методу є необхідним саме в процесі конституційно-правової рецепції з

огляду на специфіку власне конституційно-правових норм, таких як норми-принципи, норми-декларації, норми-цілі, норми-програми та ін.

Метод дискреційної конституційно-правової трансформації є сукупністю специфічних способів, прийомів та засобів сприйняття та впровадження зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, що трансформуються відповідно до особливостей національних традицій, правової культури та конституційної правосвідомості країни-реципієнта. Тобто цей метод передбачає можливість рецепованої конституційно-правової норми змінювати форму чи зміст за власним розсудом країни-реципієнта. Наприклад, в Україні рецепція конституційних інститутів парламенту та омбудсмана за формою відбулася з урахуванням національних культурних традицій, а саме: парламентом є Верховна Рада України (ст. 75), а омбудсманом – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 101). У тому числі в порядку дискреційної трансформації відбувається пошук оптимальної моделі функціонування як парламенту, так і омбудсману.

У цьому зв'язку можна навести висловлювання Н.В. Варламової, яка зазначає в процесі рецепції «...неминучими є модифікації рецепованого інституту, але при цьому важливо, щоб він зберіг свою сутність і функціональне призначення. Навряд чи доречні порівняння з вихідним аналогом інституту, запозиченого суто формально, точніше, навіть просто термінологічно (наприклад, радянський конституціоналізм), і наповнених в країні-реципієнті принципово іншим змістом» [63, с.89].

У порядку дискреційної трансформації в Україні рецепується і форма державного правління. Так, відповідно до ч. 1 ст. 5 Конституції України закріплюється республіканська форма правління, що загалом відповідає сучасним демократичним міжнародним стандартам розвитку демократії. Але, оскільки в конституції не закріплена конкретна форма державного правління, то наша країна як реципієнт має право

дискреційної трансформації щодо обрання, запровадження чи її зміни спеціально уповноваженим субдержавним (субнаціональним) суб'єктом. Загальновідомо, що в Україні кілька разів змінювалася форма державного правління від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської і навпаки.

Проілюструвати в дії метод дискреційної трансформації можна, аналізуючи Преамбулу Конституції Бахрейну, де зазначається: «...важливо, щоб ми прислухались і спостерігали за загальнолюдським надбанням як на Сході, так і на Заході, приймаючи те, що ми вважаємо корисним, придатним і таким, що узгоджується з нашою релігією, цінностями і традиціями та є відповідним нашим обставинам, виходячи з переконання, що соціальні та людські системи не є негнучкими інструментами та засобами, які можна вільно переміщати з місця на місце, а є повідомленнями, що передаються розуму, духу та совісті людини і знаходяться під впливом її реакцій та обставин власного суспільства» [593]. Тобто в самій преамбулі Конституції Бахрейну закладаються підстави та формуються програмні конституційні настанови для можливості і необхідності рецепції «загальнолюдських надбань», але тут же формуються і умови, за яких вона може відбутися, тобто повинна «узгоджуватись з нашою релігією, цінностями і традиціями та відповідати нашим обставинам». Цей конституційний припис якраз і свідчить про прагнення Бахрейну реципувати провідні ідеї світового конституційного правопорядку, але залишаючи за собою право дискреційної конституційної трансформації.

Наступний метод аксіологічної конституційної універсалізації є сукупністю специфічних способів, прийомів та засобів сприйняття, впровадження та засвоєння визнаних світових політико-правових цінностей конституціоналізму. Серед них: верховенство права, демократія, права і свободи людини, честь і гідність людини та ін.

В процесі конституційно-правової рецепції застосовується не один конкретний метод, а їх сукупність, причому кожній стадії (сприйняття, впровадження, засвоєння) притаманний специфічний набір методів, починаючи із загальних методів конституційного права і завершуючи спеціальними методами конституційно-правової рецепції.

Проаналізовані методи конституційно-правової рецепції синхронізуються зі способами, засобами та прийомами, що до нього входять, такими як імплементація, адаптація, гармонізація, трансфер, уніфікація, стандартизація, апроксимація, дотримання, виконання, використання, відсилка та ін. Їх вибір обумовлюється в залежності від об'єкта конституційно-правової рецепції (доктринального чи нормативного), суб'єктів, що беруть участь у цьому процесі, та механізму їх правової взаємодії тощо. Наприклад, конституційно-правова імплементація як спосіб рецепції є системою правотворчих та організаційно-правових засобів, які в сукупності сприяють впровадженню міжнародної норми в національне конституційне законодавство до повного виконання взятих міжнародних зобов'язань. Конституційний трансфер є засобом конституційно-правової рецепції, що передбачає копіювання зарубіжної чи міжнародної правової норми та перенесення її в систему конституційного законодавства.

Викладене дозволяє простежити механізм рецепції в дії та дійти висновку про те, що рецепція в конституційному праві є, з одного боку, феноменом, а з іншого – складним системно-структурним процесом, механізм якого вимагає виваженого підходу та узгодженої взаємодії відповідних суб'єктів конституційно-правових відносин, а також він може справляти вплив на функціонування інших галузей права. До того ж рецепція може відбуватись як у добровільному порядку у формі запозичення, так і мати вимушений характер в умовах реалізації міжнародних зобов'язань. Хоча «вимушений» характер є досить умовним поняттям, адже Україна є суверенною і незалежною державою та

самостійним суб'єктом міжнародних відносин, а тому брати на себе міжнародні зобов'язання є її правом, а не обов'язком. Але якщо вже приймається рішення від імені Українського народу, то слід більш виважено підходити до ратифікації будь-яких міжнародних угод, зважаючи на правові наслідки і готуватися до процесу рецепції конкретних інститутів чи окремих конституційно-правових норм заздалегідь, у тому числі й здійснювати гармонізацію внутрішньонаціонального законодавства. В іншому випадку кросконституційний вплив та подальший процес рецепції може мати негативні наслідки і призвести до правової дисгармонії. Наслідком позитивного кросконституційного впливу в процесі державотворення в Україні є ефективна рецепція конституційних ідей, концепцій, стандартів, інститутів, що сприятиме євроінтеграції та гармонізації вітчизняної та європейської правових систем.

Висновки до розділу 2

Визначено, що механізм рецепції в конституційному праві доцільно розглядати як цілісну єдність статичних елементів (об'єктів, суб'єктів) та динамічних процесів конституційно-правової модернізації (інституційно-правового, організаційно-правового, функціонально-телеологічного та ін.), пов'язаних із сприйняттям зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми, сукупність яких дозволяє простежити динамічну стійкість процесу розвитку системи конституційного права та ефективність її функціонування. Зокрема, до основних ознак, що характеризують механізм рецепції в конституційному праві, можна віднести: 1) цілісність; 2) організаційну єдність; 3)

системність; 4) динамізм; 5) циклічність; 6) структурованість; 7) функціональність.

Аргументовано, що, враховуючи специфіку конституційного права як фундаментальної та пріоритетної галузі національного права, структуру механізму рецепції варто розуміти як універсальну, багаторівневу, збалансовану, системно організовану доктринально-нормативну конституційну модель, яка складається із сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих базових елементів та блоків, які, з одного боку, характеризуються внутрішньою цілісністю та взаємоузгодженістю, а з іншого – диференціацією, відносною відокремленістю та автономністю. У структурі механізму рецепції слід виділяти ряд базових елементів: об'єкти, суб'єкти, форми та методи. При цьому об'єкти та суб'єкти характеризують статичну сторону, а форми та методи – динамічну (процес функціонування).

Доведено, що об'єкти рецепції в конституційному праві – це зарубіжний конституційно-правовий матеріал або міжнародно-правова норма, щодо якого існує потенційна можливість чи необхідність сприйняття, впровадження та засвоєння системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку. Пропонується здійснювати диференціацію об'єктів рецепції в конституційному праві, поділяючи їх на дві групи: доктринальні та нормативні.

Визначено, що суб'єкти рецепції в конституційному праві – це потенційні учасники механізму рецепції, які можуть виступати в якості суб'єкта-донора, суб'єкта-реципієнта, конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми або транснаціонального суб'єкта рецепції. До суб'єктного складу механізму рецепції в конституційному праві входять: *суб'єкти-донори*: держави-донори та міжурядові організації; *суб'єкти-реципієнти*: держави-реципієнти, субдержавні (субнаціональні) суб'єкти рецепції, які поділяються: а) за обсягом конституційної правосуб'єктності (офіційні, неофіційні); б) за ступенем

впливу на механізм рецепції (активні, пасивні); *транснаціональні суб'єкти* рецепції в конституційному праві: міжнародні неурядові організації, міжнародні дослідницькі установи, мережеві громадські ініціативи.

Пропонується форму рецепції в конституційному праві визначати як діалектичну єдність зовнішнього прояву міждержавної правової взаємодії та внутрішньої системно-структурної організації політико-правового процесу модернізації та розвитку конституційного права із застосуванням зарубіжного чи міжнародного правового матеріалу.

Обґрунтовується необхідність поділу форми рецепції на: зовнішню (конституційні запозичення, конституційну експансію та конституційний консенсус) та внутрішню (правоутворення, правореалізацію та правозастосування). В основу зовнішнього поділу форми рецепції покладено зовнішній порядок міждержавної політико-правової взаємодії та особливості суб'єктно-об'єктного складу. Основним критерієм поділу внутрішньої форми є внутрішньонаціональний політико-правовий процес та особливості сприйняття, впровадження та засвоєння конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми системою конституційного права країни-реципієнта та особливості національного механізму конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Запропоновано під методом рецепції в конституційному праві розуміти систему нормативно-визначених та організаційно-забезпечених способів, засобів та прийомів, що застосовуються в процесі сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку. Зазначається, що в процесі конституційно-правової рецепції застосовується не один конкретний метод, а їх сукупність, причому кожній стадії (сприйняття, впровадження, засвоєння) притаманний специфічний набір методів, починаючи із загальних методів

конституційного права і завершуючи спеціальними методами конституційно-правової рецепції.

Доведено доцільність поділу методів конституційно-правової рецепції на: загальні методи конституційно-правового регулювання та спеціальні методи конституційно-правової рецепції. Пропонується до загальних методів відносити основні: субординаційний (імперативний) та координаційний (диспозитивний) з домінуванням імперативного, а також додаткові: загальної регламентації, конституційного нормозакріплення, конституційного установа, декларацій, рекомендацій, конституційного зобов'язання, конституційного дозволу, конституційної заборони, державно-владного впливу, конкретного конституційного регулювання.

Аргументується можливість виділення серед спеціальних таких методів конституційно-правової рецепції, як:

- 1) аксіоматичної конституційно-правової інсталяції;
- 2) дискреційної конституційно-правової трансформації;
- 3) аксіологічної конституційної універсалізації;
- 4) конституційної інтерпретації.

Запропоновано здійснювати класифікацію рецепції в конституційному праві та її диференціацію за такими паралельно існуючими критеріями: за кількістю суб'єктів процесу конституційно-правової рецепції (одностороння (сингулярна), двостороння (бінарна) та багатостороння (кумулятивна)); за ступенем вольового впливу суб'єктів рецепції в конституційному праві (добровільна, вимушена та примусова); за методами сприйняття та впровадження (імперативна, консультативна, рекомендаційна); за ступенем сприйняття та засвоєння (акультурація, асиміляція, декультурація); за правовими наслідками (ефективна та фіктивна); за ступенем активності суб'єктів (активна, пасивна, інтерактивна); за ступенем інтенсивності змін та конституційно-правової модернізації (традиційна (еволюційна), революційна (кризова),

інноваційна); за ступенем організованості процесу конституційно-правової рецепції (організована, хаотична (фрагментарна)); за формою сприйняття (запозичення, експансія, консенсус); за територією (транснаціональна, регіональна, локальна (партикулярна)); за об'єктами конституційно-правової рецепції (доктринальна, нормативна).

РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ОКРЕМИХ ІНСТИТУТІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

3.1 Рецепція в конституційному праві в процесі євроінтеграції та конституційно-правової модернізації

Сучасний етап державотворення в Україні характеризується якісними змінами інституційного дизайну конституційного механізму публічної влади, у якому провідне місце відводиться інститутам захисту прав людини і громадянина. На сьогоднішній день процес конституційно-правової модернізації в контексті тенденцій глобального конституціоналізму супроводжується рецепцією ідей, доктрин, концепцій, інститутів, орієнтованих на побудову демократичної організації суспільства, забезпечення верховенства права, визнання прав і свобод найвищою соціальною цінністю, гарантування прав і свобод людини та якісне оновлення способів і засобів захисту прав людини тощо.

Радикальна зміна парадигми конституціоналізму дозволяє повному поглянути на більшість основоположних проблем доктринального осмислення проблеми рецепції в конституційному праві з нових методологічних позицій, проаналізувати ключові поняття і феномени конституційно-правової сфери. Перспективним у цьому напрямку є оновлення та модернізація конституційного права з урахуванням прогресивних ідей зарубіжної конституційної доктрини та практики державотворення, також транснаціональних тенденцій розвитку конституційного права.

Україна з моменту здобуття незалежності пройшла доволі складний шлях в напрямку визначення зовнішньополітичних пріоритетів та конституційних засад організації державотворення. Зокрема, цей процес

детермінований кросконституційним впливом глобальних тенденцій та європейських стандартів, а також супроводжується рецепцією концепцій, доктрин, принципів та досвіду держав із розвиненим рівнем демократії.

Конституційно-правова модернізація фактично є сукупністю якісних змін правової системи, а тому цей процес є неможливим без урахування міжнародного досвіду і рецепції позитивних здобутків країн з більш розвиненим рівнем демократії. Особливо актуальним є дослідження механізму рецепції в контексті зовнішньополітичного курсу України на євроінтеграцію, що зі свого боку вимагає від України, у тому числі, гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу. Так, у 2014 р. Україна ратифікувала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом [409] і остаточно стала на шлях євроінтеграції. Як зазначається в заяві парламенту «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, а й як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети європейської інтеграції – набуття повноправного членства в Європейському Союзі» [390]. У 2019 р. навіть було змінено преамбулу Конституції України [367] та закріплено програмні конституційні цілі, спрямовані на підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [228].

Також сучасний процес розвитку конституційного будівництва в Україні супроводжується модернізацією в напрямку зміни інституційного дизайну публічної влади та під впливом глобальної тенденції усвідомлення необхідності якісного оновлення парадигми конституціоналізму. Як зазначає М.М. Файнберг, модернізація правової системи є еволюційною зміною синтезованої сукупності правових явищ і процесів, викликаною міжнародними глобалізаційними процесами, з метою якісно нового впливу на правове життя суспільства [525].

У загальнотеоретичному розумінні термін модернізація (від франц. *modernisation* – оновлення) переважно має два значення: по-перше, як процес оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог, по-друге – як штучне перенесення сучасних понять, термінології тощо на минулі часи, яким це не властиво [322, с.536].

Найбільш ґрунтовно визначає поняття «модернізація» П. Штомпка, який пропонує три аспекти її розуміння. Перший аспект передбачає розуміння модернізації як нововведення, прогресивних якісних змін будь-якого суспільного явища або будь-якої системи. Відповідно до другого підходу, модернізація – це реакція системи на зміну часу та відповідних трендів і загальних тенденцій. Третій підхід передбачає розуміння модернізації як спроби внутрішніх рушійних сил змінити систему на краще, вдосконалити ті чи інші її характеристики з метою відповідності вимогам зовнішнього середовища для того, щоб підсилити конкурентні переваги такої системи у порівнянні з іншими [569, с.170-171].

У юридичній літературі А.В. Белінков під модернізацією права (правовою модернізацією) розуміє таку якісну зміну існуючої правової системи, яка використовує досвід правових систем західного типу, одночасно зберігаючи наступність у розвитку власної правової системи, і, не порушуючи її органічної єдності, дозволяє праву найбільш ефективно виконувати своє призначення в суспільстві [43, с.38].

Модернізація конституційного буття, конституційно-правових реалій, на думку М.П. Орзіха, не завжди означає внесення текстових змін до Конституції України або перетворення її окремих положень. Вона може відбуватись як у формі зміни конституційних нормативно-вербальних засад, так й у формі тлумачення конституційних норм [335, с.22].

Інша вітчизняна дослідниця, О.В. Бондаренко, вважає, що термін «конституційна модернізація» може розглядатися у двох аспектах: по-

перше, як розвиток конституційно-правового регулювання суспільно-політичних та соціально-економічних відносин у межах однієї країни, що супроводжується постійним підвищенням ефективності державного управління; по-друге – як поступова об'єктивна еволюція конституційно-правового вчення, основною тенденцією якого стає підвищення цінності людських прав та інтересів. Отже, на її думку, конституційна модернізація своїм завершальним етапом формує новий тренд державотворчих процесів – закріплення на рівні Основного закону нового стандарту організації архітектури відносин держави та громадян – соціальної держави [54, с.31-32].

Досліджуючи проблеми конституційних перетворень в Україні, А.Р. Крусян вважає, що конституційна модернізація, на відміну від реформування, не передбачає кардинальних змін конституційного ладу держави і суспільства та відповідних змін у системі сучасного конституціоналізму. Модернізація спрямована на удосконалення інституціональних складових конституційного ладу та конституціоналізму. Передусім таке удосконалення носить нормативно-правовий характер, тобто це удосконалення конституційного законодавства, оновлення (модернізація) Конституції з метою еволюційного розвитку держави та суспільства. Конституційна реформа в Україні – це політико-правовий процес поетапного перетворення конституційного законодавства (зі зміною тексту Конституції), розвитку конституційних правовідносин та конституційної правосвідомості, створення системи забезпечення (охорони) конституційного правопорядку з метою формування сучасного українського конституціоналізму [242, с.717].

Конституційна модернізація, на відміну від реформування, не передбачає кардинальних змін конституційного ладу держави і суспільства, а отже, і відповідних змін у системі сучасного конституціоналізму. Модернізація спрямована на удосконалення

інституційних складових конституційного ладу і конституціоналізму. Таке удосконалення має нормативно-правовий характер, тобто орієнтоване на оновлення конституційного законодавства та конституції для сприяння еволюційному розвитку держави і суспільства [227, с.69].

Якщо ж здійснювати конституційну модернізацію шляхом проведення конституційної реформи, то потрібно, щоб нова або оновлена Конституція заклала принципово нову інституційну модель, яка буде спиратися на системний аналіз існуючих формальних та неформальних інституційних вад. Наприклад, якщо в Основному законі прописано, що народні депутати мають працювати в інтересах народу, то повинні бути встановлені чіткі юридичні процедури швидкого і дієвого впливу громадян на обраних депутатів [54, с.3-32].

Отже, конституційна реформа має багатоаспектний, складний, трансгресивний характер і спрямована на значні конституційні трансформації в суспільстві і державі, які передбачають зміни організації конституційного ладу та оновлення парадигми конституціоналізму.

Процес конституційного будівництва в будь-якій державі, на думку А.М. Медушевського, заснований на явищі, яке він називає «механізм конституційної циклічності», логіка якого простежується в зміні трьох фаз: відмови від старого Основного закону (деконституціоналізація); прийняття нового (конституціоналізація); зміни нової конституції і законодавства під впливом зміненої соціальної реальності (реконституціоналізація) [288, с.26].

Загалом погоджуючись із висловленою позицією, вважаємо, що її можна взяти за основу для опису процесу конституційного будівництва, але у видозміненому вигляді. Тобто конституційний процес переважно складається із трьох циклів, які можуть бути на прикладі України представлені таким чином: 1) деконституціоналізація (відбувається під час створення нової держави, внаслідок чого конституція втрачає юридичну силу або перетворюється для потреб реальної конституційної

дійсності до прийняття нової конституції (в Україні цей цикл тривав з моменту здобуття незалежності до прийняття конституції 1996 р.); 2) конституціоналізація (прийняття нової конституції 1996 р.); 3) конституційно-правова модернізація (процес конституційного оновлення, який в Україні починається з 2004 р. і триває дотепер). При цьому конституційно-правова рецепція притаманна кожному циклу конституційного будівництва.

Узагальнюючи викладене та враховуючи сучасний стан конституційного реформування, пропонується конституційно-правову модернізацію визначити як системний процес якісного оновлення конституційного законодавства (у т. ч. й конституції), спричинений розвитком суспільних відносин та науково-технічним прогресом. Тобто модернізація завжди орієнтована на конституційні інновації, тобто на те, чого не існувало в конкретній державі і що можна винайти самостійно або запозичити в зарубіжних країнах для розвитку власної системи конституційного права, причому це можуть бути як конкретні інститути або норми, так і певні технології, засоби юридичної техніки, методи управління та ін., наприклад, інститут електронного урядування, медіації, омбудсману, конституційної юстиції; технології е-голосування, е-виборів, краудсорсингу, аутсорсингу та ін.

Варто акцентувати увагу також на тому, що слід розрізняти поняття «конституційна модернізація» та «конституційно-правова модернізація», адже в першому випадку мова йде про модернізацію конституції як Основного Закону держави, а в другому – про модернізацію системи конституційного законодавства, до якого входить не тільки конституція, а й інші нормативні акти. Тобто термін «конституційно-правова модернізація» є значно ширшим за змістом за термін «конституційна модернізація». До того ж, з одного боку, конституційно-правова модернізація є основною метою рецепції, а з іншого – саме рецепція є основним способом (методом) конституційно-правової модернізації.

Більшість сучасних демократичних держав у світі мають писані кодифіковані конституції, але останнім часом спостерігається тенденція до універсалізації форми, змісту та структури конституцій, чому сприяє зовнішній вплив міжурядових організацій та інших транснаціональних суб'єктів як на процес розробки та прийняття конституцій, так і на внутрішньонаціональні процеси реформування та конституційно-правової модернізації. Як вже зазначалося, міжурядові організації активно впливають на процес конституційно-правової рецепції (ООН, Рада Європи, ЄС та ін), також активну консультативну та рекомендаційну діяльність здійснюють і інші транснаціональні суб'єкти: ОБСЄ, ПАРЕ, Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи, Міжнародна спілка місцевих влад, Фундація українсько-польської співпраці (ПАУСІ), USAID, Асоціація європейських прикордонних регіонів (АЄПР), Всесвітня Рада Місцевих Екологічних Ініціатив (ICLEI), міжнародна фундація виборчих систем (IFES), Freedom House, Європейський фонд демократії (EED) та інші; міжнародні дослідницькі установи (WZB Berlin Social Science Center, Center for Global Constitutionalism), мережеві громадські ініціативи (мережа екологічної взаємодії CEE Bankwatch Network). Окрім консультацій та рекомендацій вони здійснюють тренінгові навчання, надають фінансову допомогу, сприяють обміну досвідом конституційного будівництва в різних сферах та ін.

Наприклад, однією з таких організацій є Європейська Комісія за демократію через право, більш відома як Венеціанська Комісія (за назвою міста, де вона збирається), яка була утворена невдовзі після падіння Берлінської стіни в 1990 році. Вона зіграла ключову роль у прийнятті східноєвропейськими країнами конституцій, які відповідають стандартам європейської конституційної спадщини [68].

Тобто сучасний процес створення конституцій фактично перетворюється на те, що Д. Сарторі називає «конституційний інжиніринг», вважаючи, що «розробка конституцій подібна інженерній

справі». Хоча він «справжніми конституційними інженерами» називає розробників конституцій XVIII – XIX ст., які, на його думку, прекрасно розуміли мету конституціоналізму, бо ці конституції розроблялися з повним розумінням того, як вони працюють і як повинні працювати [752, с.200-201].

На сьогоднішній день «конституційними інженерами» переважно є зовнішні суб'єкти, які активно залучаються до процесу розробки тексту конституцій, особливо тих, що приймають в умовах конституційної кризи в державі або під час революції. Ця участь може мати різні прояви, а саме: донори, які пропонують фінансову допомогу, наприклад, для участі громадськості, громадянської освіти та ефективних навчальних поїздок; спеціалісти з певних питань, яких запрошують консультувати в процесі розробки конституції; багатосторонні та двосторонні суб'єкти, яким довіряють сторони конституційного процесу, вони здійснюють посередництво, нейтральне сприяння переговорному процесу; міжнародні органи, членом яких є держава, які відстоюють важливі принципи, що можуть бути використані для прив'язки національних суб'єктів до певних напрямів дій; та міжнародні організації, які можуть запропонувати корисні інструменти адвокації та незалежний моніторинг [793, с.19].

Тобто у світовому масштабі відбувається так званий феномен «кросконституційного впливу», який Кузнецов І.І. пов'язує з масовими конституційними та політичними запозиченнями з використанням елементів чи цілих конструкцій, що отримали розвиток в одних країнах, у конституційних процесах інших держав [246].

Але, як цілком справедливо зазначає колишній голова Конституційного Суду Вірменії Г.Г. Арутюнян, «...Конституція не може бути експортованим чи імпортованим «товаром». Вона є динамічною загальною моделлю цінностей системи, що покликана гарантувати прогрес цієї системи, її гармонійний та стійкий розвиток, враховуючи досягнення наукової думки в цій сфері. Успіх цієї місії обумовлюється

тим, наскільки конституційні цінності чітко відображаються в нормах-принципах Конституції та якою мірою стають життєздатними, реалізованими у суспільному житті цінностями» [23, с.220].

До того ж міжнародна конституційна допомога часто фокусується на технічних аспектах задачі, а не на політичній динаміці, або на тому, як спроекувати конституційний процес, щоб якнайкраще використати можливості миробудівництва. Зокрема, міжнародна спільнота була зосереджена на розробці проєкту та змісті конституції, а не на створенні умов для реальної участі громадськості, мирних переговорах, залученні громадянського суспільства і діалозі та обговоренні ключових питань. Це означає, що в багатьох випадках основні зусилля міжнародної спільноти направлені на те, щоб найняти професора з конституційного права (часто без досвіду в постконфліктному середовищі), який мав би консультувати національних суб'єктів. Така увага може також сприяти схильності міжнародних експертів наполягати на реформах, узятих із досвіду своїх власних країн, а не на підтримці національних суб'єктів у подоланні їх проблем із використанням рішень на основі національного досвіду. Найголовніше, цей тип допомоги не розглядає більш широкі потреби конституційного процесу, такі як розвиток навичок національних суб'єктів в інших ключових галузях, як то: переговори, управління фінансами або навички проведення громадських обговорень [444, с.296].

Наприклад, Венеціанська комісія, спочатку створена як інструмент невідкладного конституційного будівництва в умовах демократичних змін, поступово стала міжнародно визнаним незалежним форумом з обміну ідеями в правовій сфері. Комісія сприяє поширенню європейської конституційної спадщини, заснованої на основних нормах європейського континенту, при цьому продовжуючи надавати «термінову конституційну допомогу» [656].

Крім цього, Венеціанська комісія, як було нещодавно відзначено представниками Європейського Союзу, відіграє унікальну і важливу роль

у врегулюванні та попередженні конфліктів через розробку норм і рекомендацій в конституційній сфері [656].

У лютому 2002 року, коли до Венеціанської комісії приєдналися всі держави-члени Ради Європи, вона була перетворена в розширену угоду, що дозволило несвропейським державам стати її повноправними членами. До Венеціанської комісії входять всі 47 держав-членів Ради Європи. У 2004 році до Комісії вступив Киргизстан, у 2005 – Чилі, у 2006 – Республіка Корея, у 2007 – Марокко і Алжир, у 2008 – Ізраїль, у 2009 – Перу і Бразилія, у 2010 – Туніс і Мексика, у листопаді 2011 – Казахстан. США також приєдналися до Комісії в якості повноправного члена в квітні 2013, Косово – у вересні 2014 року, Коста Ріка – у 2016 і Канада – у 2019. Отже, Венеціанська комісія налічує 62 країни-члена [656].

Як асоційований член в її роботі бере участь Білорусь. Статус спостерігача при Венеціанській комісії мають наступні держави: Аргентина, Святий Престол, Уругвай і Японія. Спеціальний статус партнера по співпраці, подібний статусу спостерігача, мають Південна Африка і Палестинська Національна Автономія [656].

Україна не лише користується потенціалом Венеціанської комісії для приведення конституційного законодавства у відповідність до європейських стандартів, а також активно підтримує діяльність цієї інституції. На підтвердження цього ще в 1996 р. було прийнято Закон України «Про приєднання України до Часткової Угоди про Європейську Комісію «За демократію через право» [403].

Проте іноді в процесі внутрішньої політичної взаємодії може відбуватися процес «де-рецепіювання» деяких конституційних інститутів чи норм всупереч рекомендаціям Венеціанської комісії та конституційному досвіду зарубіжних країн. Наприклад, в процесі розробки та прийняття Конституції України, враховуючи практику зарубіжних країн (у т. ч. європейських), було рецепійовано інститут депутатського імунітету.

Парламентський імунітет є давньою європейською конституційною традицією, основна його мета полягає в захисті членів парламенту від тиску з боку інших гілок влади та запобіганні незаконному переслідуванню чи невинуваченим звинуваченням в боку виконавчої влади, суддів чи політичних опонентів. Загалом імунітет поширюється на ймовірність застосування: арешту та затримання; розслідування та обшуків; переслідування; кримінальної відповідальності; цивільної та адміністративної відповідальності [739].

Переважаючий інститут депутатського імунітету закріплюється на конституційному рівні (Польща, Фінляндія, Франція, Японія, Німеччина, Австрія, США, Естонія, Болгарія, Бельгія та ін.), але більшість держав закріплюють певні особливості його реалізації та обмежену сферу застосування.

Венеціанська комісія рекомендує дотримуватися ряду загальних критеріїв в процесі застосування імунітету парламентаріїв: обмеження встановлюються відповідно до закону чи регламенту; має тимчасовий характер, щоб судовий розгляд можна було розпочати пізніше; не захищає від проведення попереднього розслідування; не поширюється, якщо особу затримано на місці вчинення кримінального правопорушення; не поширюється на особливо тяжкі кримінальні правопорушення; не поширюється на незначні або адміністративні правопорушення (п. 187) [739].

Досвід зарубіжних країн в сфері парламентського імунітету є неоднозначним, зокрема в Малайзії, Намібії та Нідерландах спостерігається повна відсутність депутатського імунітету; в Австралії, Великобританії, Іспанії, Канаді, Колумбії, Новій Зеландії імунітет відсутній, але притягнення депутатів до відповідальності відбувається за особливих умов та у визначеному законом порядку; у Канаді, Мальті, Ірландії, Великобританії імунітет поширюється виключно на цивільні

справи, а в Австрії, Німеччині, Киргизстані, Латвії, Росії, Словаччині – на адміністративні правопорушення включно [145, с.16].

Тривалий час в Україні питання про необхідність обмеження депутатського імунітету обговорювалося в суспільстві та політикумі, зокрема до парламенту неодноразово подавалися конституційні законопроекти щодо обмеження депутатської недоторканості, серед яких можна назвати проекти № 5300 від 18.01.2001 р. [417], № 1375 від 18.01.2008 р. [418], № 1776 від 16.01.2015 р. [368]. Щодо кожного з цих законопроектів Конституційний Суд України дійшов висновку, що він відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України. В основу аргументації необхідності конституційних змін покладено існуючий стан абсолютизації недоторканості в Україні, що фактично унеможлиблює притягнення народних депутатів до кримінальної відповідальності і призводить до їх безкарності, розквіту політичної корупції, казнокрадства та всюдозволеності [368].

Водночас Конституційний Суд України звертав увагу на те, що, ухвалюючи рішення щодо скасування депутатської недоторканості, необхідно враховувати стан політичної та правової системи України – її здатність у разі повної відсутності інституту депутатської недоторканості забезпечити безперешкодне та ефективне здійснення народними депутатами України своїх повноважень, функціонування парламенту як такого, а також реалізацію конституційного принципу поділу державної влади [517]. До того ж акцентував увагу на тому, що депутатська недоторканність є важливою конституційною гарантією, а не особистим привілеєм, та має публічно-правовий характер [520].

Суддя Конституційного Суду України І.П. Домбровський в окремій думці зазначає, що такий спосіб внесення змін до Конституції України можна розцінити як завуальоване намагання вилучити з неї суттєво важливу норму (конституційну гарантію депутатської недоторканості) без попереднього конституційного контролю. На його думку, вилучення з

тексту Конституції України положення про гарантію депутатської недоторканності порушує основи діяльності не тільки народного депутата України, а й Верховної Ради України загалом як парламенту [330].

Венеціанська комісія неодноразово зазначала, що не існує чітко визначених європейських стандартів, які б вимагали відсутності відповідальності чи недоторканності. Держави володіють правом вибору в даному питанні. Проте саме боротьба з корупцією є основним виправданням для обмеження депутатської недоторканності. Однак у політичній системі з вразливою демократією, такою як в Україні, де, як було поінформовано Венеціанську комісію, широко поширена судова корупція, повне скасування недоторканності може бути небезпечним для функціонування та автономії парламенту [114].

Отже, в Україні тривалий час існувала абсолютна модель депутатського імунітету, яка мала більш широкий зміст порівняно із зарубіжними країнами, тому в процесі євроінтеграції неодноразово було рекомендовано певним чином обмежити депутатський імунітет, але не «скасувати» повністю.

Парламентська реформа 2019 р. ознаменувалася прийняттям конституційного закону «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» [380], яким було повністю скасовано депутатський імунітет, але інституції ЄС негативно оцінили подібну інтерпретацію їх рекомендацій, адже спочатку в нашій країні існував абсолютний депутатський імунітет, а тепер спостерігається абсолютна його відсутність, що, на думку експертів, «...створює загрози політичного тиску та втручання в роботу народних депутатів, тому необхідно встановити обмежений імунітет для народних депутатів України...» [522, с.445].

До того ж у висновку щодо відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції зазначено, що «...законопроект не належить до пріоритетних сфер адаптації

законодавства України до законодавства ЄС, або регулюється національним законодавством країн-членів ЄС, а отже, не потребує експертного висновку Комітету щодо відповідності законопроекту міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції» [113].

Тобто з боку європейської спільноти регулярно надходять рекомендації щодо необхідності реставрації інституту депутатського імунітету в оновленій інтерпретації з певними обмеженнями та виключеннями.

На момент підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом вже була розпочата реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади з метою децентралізації публічних повноважень та фінансів на основі принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та з урахуванням рекомендацій Європейського конгресу місцевих та регіональних влад. Другим завданням у цій сфері було реформування організації та діяльності Кабінету Міністрів та всієї системи центральних органів виконавчої влади відповідно до рекомендацій SIGMA, без чого, на думку європейських експертів, виконати зобов'язання, взяті за Угодою про асоціацію, Україна не зможе. Виконання даних завдань дійсно є необхідною умовою ефективного функціонування всієї системи публічної влади в Україні. Проте для реалізації цієї реформи необхідно затратити немалі фінансові, людські та часові ресурси. Без відповідних вкладень реформа ризикує бути незавершеною та не дати того позитивного результату, який від неї очікується [522, с.28].

Саме тому ще одним міжнародним суб'єктом, який активно впливає на процес конституційно-правової рецепції в напрямку децентралізації публічної влади та розвитку місцевого самоврядування, є Європейський Конгрес місцевих та регіональних влад, який є інституцією Ради Європи, яка відповідає за зміцнення місцевої та регіональної демократії у своїх 47

держав-членах та оцінку застосування Європейської хартії місцевого самоврядування. Як голос європейських муніципалітетів та регіонів, він сприяє сприянню консультаціям та політичному діалогу між національними урядами і місцевими та регіональними органами влади шляхом співпраці з Комітетом міністрів Ради Європи [624].

Можна назвати й багато інших міжнародних організацій, які активно впливають на процес конституційного реформування та рецепцію спільного міжнародного досвіду конституційного будівництва в різних сферах.

Варто акцентувати увагу на тому, що модернізація та розвиток системи конституційного права в Україні та рецепція прогресивного зарубіжного конституційно-правового досвіду на сьогоднішній день обумовлюється рядом чинників, серед яких можна зазначити, по-перше, євроінтеграційні процеси, що виявляються у прагненні України, як і більшості інших держав, приєднатися до Європейського Союзу, а отже виникає необхідність гармонізації, адаптації законодавства України (у т. ч. і конституційного) до права ЄС; по-друге, тенденція тотальної демократизації та антропоцентричні вектори конституційного будівництва, що спричиняють необхідність універсалізації загальнолюдських цінностей; по-третє, розвиток вільної торгівлі та необхідність створення ефективної системи міжнародних правил; по-четверте, глобальні виклики людству (екологічні, демографічні, терористичні тощо); по-п'яте, науково-технічний прогрес та поява інновацій, рецепція яких сприятиме оновленню конституційних правовідносин.

Окрему увагу слід зосередити на можливості та необхідності застосування конституційно-правової рецепції в контексті євроінтеграції. Рецепція європейських стандартів у практику державотворення в Україні наразі відбувається переважно у формі консенсусу, але іноді набуває «вимушеного» характеру. Проте слід зазначити, що жодні норми

міжнародного права, власне, не здатні здійснювати регулятивний вплив на внутрішньонаціональні суспільні відносини, адже для цього їм необхідно витримати процедуру ратифікації, лише тоді вони стануть частиною національного законодавства і поступово відбуватиметься їх рецепція до національної правової системи. Тому «вимушений» характер рецепції європейських конституційних стандартів є доволі умовною характеристикою цього процесу, адже, з одного боку, Україну ніхто не змушував ратифікувати угоду про асоціацію з ЄС, але з іншого – гармонізація законодавства іноді вимагає розпочинати рецепцію конституційно-правових стандартів, інститутів та норм, до яких ні національне законодавство, ні правосвідомість громадян не є готовими. Внаслідок цього суттєво ускладнюється процес рецепції, який полягає не тільки у «механічному» впровадженні будь-якого правового матеріалу, але й його засвоєнні правовою системою.

Для розуміння важливості та необхідності застосування конституційно-правової рецепції як способу євроінтеграції необхідно насамперед зазначити, що під інтеграцією (від лат. *integratio* – відновлення, заповнення, або *integer* – цілий) розуміють: 1) об'єднання в єдине ціле будь-яких частин, елементів; 2) стан зв'язаності різних частин та функцій в єдине ціле; 3) об'єктивний процес процес взаємного пристосування і об'єднання національних господарств, проведення узгодженої міждержавної економічної політики; 4) процес за якого мовні колективи, які раніше користувались різними мовами (діалектами), починають користуватись однією мовою [322, с.345].

Правова ж інтеграція розглядається як особливий вид соціальної інтеграції. Зокрема, під правової інтеграцією К. А. Жебровська пропонує розуміти закономірний процес соціально-правового розвитку, що забезпечує за рахунок застосування правових засобів і формування якісно однорідної правової основи поетапне об'єднання соціальних (політичних, економічних, культурних, правових, інформаційних) систем в єдину

консолідовану соціальну систему вищого рівня, а також підтримання цілісності та єдності вже існуючої соціальної системи [167, с.61].

Міжнародна (міждержавна) правова інтеграція є зближенням національних систем і їх об'єднання в єдину консолідовану систему на базі загальних правових принципів, цілей, стандартів. Міжнародна інтеграція характеризує правову взаємодію соціальних систем різних держав у межах певного географічного простору (регіональна правова інтеграція), а так само взаємодію національних систем з міжнародним правом (глобальна правова інтеграція) [366, с.9].

В процесі євроінтеграції держави-члени змушені змінювати насамперед конституційне законодавство. Переважно цей процес відбувається, наприклад, шляхом прийняття окремого нормативно-правового акту, що забезпечує загальну інкорпорацію права ЄС у внутрішньонаціональне законодавство: Ірландія (Акт про європейські співтовариства), Данія (Закон про вступ), Латвія (Акт про членство), Литва (Акт про членство), Мальта (Спеціальний закон). Однак переважна більшість держав-членів для забезпечення правової основи дії права ЄС на своїй території внесла зміни до національних конституцій. Це було зроблено ними шляхом включення в них відповідних положень про передачу повноважень, примат і пряму дію права ЄС: ст. 28 конституції Греції, ст. 91 конституції Польщі, ст. 7 конституції Угорщини, ст. 5 конституції Болгарії, розділ VI конституції Румунії, ст. 1 конституції Кіпру, ст. 8 конституції Португалії, ст. 9 конституції Австрії, ст. 93 конституції Іспанії, ст. 5 конституції Швеції, ст. 123 конституції Чехії, ст. 10 конституції Естонії, ст. 7 конституції Словаччини, ст. 8 конституції Словенії. На основі цих статей були ратифіковані установчі договори про ЄС [309, с.59].

Досвід євроінтеграційного процесу Польщі доводить, що після підписання в 1991 році Європейської Угоди вона зіткнулася з необхідністю зміни національного законодавства, що за масштабами

«сягало горизонту» [804], адже стосувалося не лише сфер, безпосередньо прописаних в Угоді, а й запровадження якісно нових для тогочасної польської правової системи понять. Проте, враховуючи міжнародні зобов'язання по Угоді, а також стійку політичну волю, мотивовану чіткою перспективою членства, поляки зуміли в узгоджені строки виробити ефективні механізми запровадження необхідних законодавчих змін. Одним з аспектів польського досвіду була перевірка нового законодавства, що подавалося до парламенту, на предмет відповідності праву ЄС. З огляду на особливості законодавчого процесу та наявність права законодавчої ініціативи у кількох суб'єктів, доцільним було запровадження декількох «фільтруючих» механізмів. У польському варіанті – урядового та парламентського [579, с.10-11].

В Україні ж ще з 2004 р. розпочинається процес підготовки до євроінтеграції, зокрема було прийнято «Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [383]. Відповідно до Розділу III цього закону Державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроєктування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроєктування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроєктного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України (Розділ III) [383]. Зокрема, з цього моменту і починається активний підготовчий процес до євроінтеграції України, який супроводжується рецепцією європейського законодавства, у тому числі й у конституційне право.

Як зазначається в пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» «...Україна має достатні політико-правові передумови для повного інтегрування до Європейського

Союзу та Північноатлантичного альянсу – право на інтегрування до ЄС за Україною закріплює стаття 49 Договору про Європейський Союз, визначаючи, що будь-яка європейська держава, що шанує спільні принципи, може звернутися з поданням щодо набуття членства в Союзі. Приналежність України до західної цивілізації відображено і в Угоді про асоціацію з її визнанням європейських прагнень та європейського вибору України, і в рішенні Бухарестського саміту НАТО 2008 року про підтвердження майбутнього членства України в цій організації. Принцип «відкритих дверей» продемонстрував Двадцятий саміт «Україна – ЄС» (9 липня 2018 року), який вкотре підтвердив європейську перспективу України. Успіхи України на євроатлантичному напрямі відображає отримання статусу країни-аспіранта у 2018 році як визнання прагнень України до набуття повноцінного членства в цій організації» [367].

Вважається, що закріплення на конституційному рівні правової визначеності курсу України на членство в ЄС і НАТО мобілізуватиме українське суспільство і українську владу та сприятиме реформам, спрямованим на досягнення критеріїв повноправного членства в ЄС і НАТО [367].

Відповідно до ч. 2 ст. 4 Угоди про асоціацію України з ЄС окреслено цілі політичного діалогу, а саме: а) поглиблення політичної асоціації та зміцнення політико-безпекової конвергенції та ефективності; б) сприяння міжнародній стабільності та безпеці на основі ефективної багатосторонності; с) посилення співробітництва та діалогу між Сторонами з питань міжнародної безпеки та антикризового управління, зокрема з метою реагування на глобальні й регіональні виклики та основні загрози; д) пришвидшення зорієнтованого на результат та практичного співробітництва між Сторонами для досягнення миру, безпеки й стабільності на Європейському континенті; е) зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та доброго врядування, прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які

належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності, а також внесок у консолідацію внутрішніх політичних реформ; f) розвиток діалогу та поглиблення співробітництва між Сторонами у сфері безпеки та оборони; g) сприяння принципам незалежності, суверенітету, територіальної цілісності й непорушності кордонів [521].

Якщо проаналізувати окреслені цілі політичного діалогу, то стає зрозумілим необхідність здійснення рецепції європейських стандартів, у тому числі й у конституційне законодавство. При цьому конституційно-правова рецепція відбуватиметься за умов жорсткого контролю та нагляду з боку інституцій ЄС, для чого регулярно здійснюється моніторинг. Відповідно до п. 3 ст. 475 моніторинг може включати роботу місій з перевірки на місцях за участю інститутів ЄС, органів і агентств, неурядових організацій, наглядових органів, незалежних експертів та, за необхідності, інших [521].

Так, відповідно до моніторингу виконання (2014–2019 рр.) Угоди про асоціацію, Україна взяла на себе зобов'язання провести гармонізацію виборчого законодавства України шляхом його кодифікації у вигляді одного нормативно-правового акта (Виборчого кодексу України). На момент взяття на себе зобов'язання в Україні було три закони, які регулювали процедуру проведення виборів: Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року № 474-XIV, Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року № 4061-VI, Закон України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року № 595-VIII. Виборчий кодекс України мав би замінити ці три закони і встановити єдиний підхід до правового регулювання виборів в Україні. Наближення законодавства по цьому зобов'язанню є переважно «просунутим». У 2019 р. Верховна Рада України ухвалила новий Виборчий кодекс України (від 19 грудня 2019 року № 396-IX) [111], який загалом відповідає європейським вимогам [522, с.33].

Отже, це лише один приклад, що ілюструє ефективність рецепції європейських виборчих стандартів та урахування рекомендацій в процесі здійснення конституційно-правової модернізації.

Застосування рецепції в процесі євроінтеграції передбачає не тільки сприйняття, впровадження та засвоєння інститутів, правових норм чи стандартів, але й застосування окремих інструментів інституційної розбудови, таких як «Twinning» і «TAIEX». Впровадження інструменту «Twinning» було започатковано Європейською Комісією в 1997 році у зв'язку з розширенням Європейського Союзу з метою адаптації законодавства країн-бенефіціарів до законодавства ЄС. Для країн СНД інструмент «Twinning» став доступним з 2005 року у формі так званого проєкту «Tacis», який має на меті допомагати країнам-бенефіціарам покращувати та підсилювати адміністративне функціонування органів державної влади, їх структуру, людські ресурси, управлінський потенціал, сприяти апроксимації національного законодавства до *acquis communautaire* (законодавство ЄС). Визначальною рисою проєкту «Twinning» є безпосередній обмін специфічним досвідом в окремо взятій сфері державного регулювання з метою впровадження норм та стандартів ЄС, передачу передової практики між державними органами країн-членів ЄС та їхніми партнерами-бенефіціарами [185].

Програма ЄС «TAIEX» (Technical Assistance Information Exchange) – це інструмент зовнішньої допомоги, що надається Європейською Комісією для обміну інформацією з метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації національного законодавства до *acquis communautaire*. Також одним з головних завдань програми є забезпечення підвищення професійної кваліфікації державних службовців [415].

Таким чином Європейський вибір України передбачає не тільки формальне сприйняття усіх рекомендації, а розумне, творче використання цих рекомендацій з урахуванням того, що «європейський вимір

українських конституційних реалій повинен сприйматись як «світовий конституційний вимір», за своєю природою європогенний, що має «цивілізаційний вплив старого континенту» [227, с.68-69]. Саме цим і обумовлюється необхідність конституційно-правової рецепції та формування перспективних тенденцій конституційного розвитку в Україні.

Процес євроінтеграції та зміна конституційної моделі організації публічної влади в напрямку рецепції загальноєвропейської моделі інтернаціоналізації права, по суті, ґрунтується на трьох базисах: 1) пріоритет міжнародного права над національним; 2) пряма дія окремих складових загальноєвропейського права; 3) наявність наднаціональної правової юрисдикції [606]. І на це слід зважати Україні, здійснюючи рецепцію європейського права в національну систему конституційного права.

Розвиток та модернізація конституційного права спрямовані на консолідацію зусиль держав та інститутів громадянського суспільства в напрямку забезпечення прогресивної динаміки та приведення у відповідність до вимог часу і глобальних викликів людству умов, у яких функціонує демократична держава та право, мінімізації суперечності та пробільності конституційного законодавства, сприяння забезпеченню реалізації конституційних прав особистості, інститутів громадянського суспільства, що обумовлюють вибір форм і методів діяльності органів публічної влади на шляху до подолання конституційних конфліктів між публічною владою та суспільством.

Іноді право держав, що домінують в економіці і в зовнішній політиці, повністю замінює право тих держав, які знаходяться в орбіті їх впливу. Так було в період будівництва соціалістичної системи, коли право СРСР було сприйнято законодавством багатьох країн соціалістичної орієнтації. Так було і під час краху соціалістичної системи, коли держави так званих нових демократій стали створювати нові правові системи,

взявши за зразок західні моделі права. Вплив інших національних систем проявлявся не тільки в формі колоніальної експансії або «експорту» актів держав, домінуючих в економіці і зовнішній політиці. Часто вступав в дію інший механізм – механізм добровільного запозичення або рецепції найбільш дієвих правових моделей інших держав. Так, на конституційний розвиток великий вплив справила Конституція Сполучених Штатів. Рецепіювалися не тільки її базові принципи: верховенство права, поділ влади, федералізм, але й більш приватні конституційні рішення по організації влади, регулювання економічних відносин і т. ін.

Хоча слід зазначити, що застосування рецепції як способу євроінтеграції сприятиме зближенню національних правових систем, що регулюють аналогічні відносини в європейських державах, орієнтованих на ідеї людиноцентризму. Тобто ці зміни насамперед повинні спрямовуватися на загальні проблеми виживання людства в умовах існуючих глобальних загроз, таких як поширення ядерної зброї, екологічні проблеми руйнування навколишнього середовища, соціальна нерівність, бідність тощо. Окрему увагу доцільно приділити проблемам гарантування прав людини і громадянин, адже в цій сфері рецепція дозволить розширити сферу міжнародно-правового захисту.

Підсумовуючи, можна констатувати, що теоретико-методологічні і концептуальні основи трансформаційних процесів, що охопили Україну, останнім часом змушують поглянути на сучасне державотворення крізь призму необхідності адаптації існуючої національної системи права у відповідності до вимог європейської. Саме тому наукове обґрунтування загальної концепції рецепції європейських стандартів державотворення у внутрішньонаціональне конституційне законодавство України, вироблення механізмів її реалізації, послідовне впровадження в практику державно-правового будівництва, обумовлене теоретичною та практичною значимістю вказаної проблеми, особливо в контексті євроінтеграції. До того ж проголошений Україною політичний курс на

інтеграцію в європейські міждержавні структури накладає на нашу державу відповідальність та певні зобов'язання в сфері інституційного, організаційного та функціонального оновлення публічної влади та концептуалізації розвитку конституційних прав людини, а також зміцнення гарантій їх реалізації та захисту.

3.2 Особливості застосування конституційно-правової рецепції в процесі удосконалення у сфері прав людини

Конституційний розвиток сучасної демократичної держави, який детермінований ідеєю людиноцентризму, орієнтує на пошук нових інституційних форм у сфері захисту прав людини. Юридична природа публічної влади полягає в прагненні розширити межі впливу на суспільство, а тому досить важливо виробити ефективний стримуючий механізм, що сприятиме недопущенню посягання на права людини, їх порушення публічними структурами та їх представниками.

Одним із напрямків сучасного стану конституційно-правового реформування є посилення системи гарантування і ефективності механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Цей процес відбувається в тому числі й в напрямку якісного оновлення існуючих і рецепції нових способів захисту конституційних прав людини і громадянина, а також суттєвого розширення каталогу прав людини у відповідності до міжнародних стандартів та науково-технічного прогресу.

Конституційно-правова рецепція міжнародних стандартів в галузі прав людини є підтвердженням поступової транснаціоналізації (інтернаціоналізації) конституційного права. В процесі розробки та прийняття Конституції України більшість міжнародних стандартів буди

взяті за основу та увійшли до II Розділу. Варто також зазначити, що відповідно до ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» [401] «Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України», тому конституційно-правова рецепція усіх ратифікованих ще за радянських часів міжнародних угод у сфері прав людини продовжується до сьогодення часу. Зокрема, основними міжнародними документами у сфері прав людини, які отримали назву «Міжнародного біля про права», за якими Україна має зобов'язання, є: Загальна декларація прав людини (1948) [171]; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1959) [208], Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965) [297]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966) [300]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) [299]; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) [207]; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984) [212]; Конвенція про права дитини (1989) [210]; Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих мігрантів та членів їх сімей (1990) [295]; Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) (2006) [211]; Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень (2006) [296]; Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011) [209] та ін.

Зазначені документи мають важливе значення в процесі рецепції міжнародних стандартів в сфері прав людини не тільки для України, але й для більшості демократичних країн. При цьому якщо в Україні відповідно до Конституції міжнародні угоди набувають обов'язкової сили та стають частиною внутрішньонаціонального законодавства з моменту ратифікації (ст. 9), то в деяких зарубіжних країнах у самому тексті конституції є

посилання на пряму дію певних міжнародних угод. Наприклад, відповідно до ст. 5 Конституції князівства Андорра «Загальна декларація прав людини є обов'язковою в Андоррі» [627]. У Преамбулі Конституції Беніну міститься прямиий припис, що «...принципи демократії та прав людини, визначені Статутом ООН від 1945 року та Загальною декларацією прав людини 1948 року, Африканською хартією прав людини і народів, прийнятою в 1981 році Організацією африканської єдності та ратифікованою Беніном 20 січня 1986 р., становлять невід'ємну частину Конституції та законодавства Беніну і превалюють над внутрішнім правом» [600]. У п. 2 ст. 13 розділу 2 Конституції Федеративної демократичної республіки Ефіопія зазначено, що «основні права та свободи, зазначені в цій главі, тлумачаться в спосіб, що відповідає принципам Загальної декларації прав людини, Міжнародних пактів про права людини та міжнародних документів, затверджених Ефіопією [626].

Проте слід акцентувати увагу на тому, що оскільки конституційно-правова рецепція полягає не тільки у впровадженні, але й у засвоєнні відповідних норм правовою системою та громадянським суспільством, то ратифікація чи пряма конституційна відсилка ще зовсім не означають їх реалізацію та функціонування у суспільних відносинах, а можуть мати ознаки «фіктивної рецепції», з якою стикається більшість держав. В основному така ситуація спричинена вимушеним (або навіть примусовим) характером конституційно-правової рецепції, яка відбувається під тиском міжнародних суб'єктів.

Хоча, з іншого боку, загальна мета надання допомоги в розробці міжнародного біля про права насамперед полягає в розширенні можливостей національних партнерів з розробки своїх проєктів конституції або конституційних поправок в повній відповідності з міжнародними стандартами в галузі прав людини, беручи до уваги їх тлумачення договірними органами в галузі прав людини, а також іншими правозахисними механізмами.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини повинні не тільки визначити конституційні орієнтири національним законодавцям, але й розглядатися як основний критерій оцінки конституційно-правових, політичних і практичних рішень, що приймаються на внутрішньонаціональному рівні. Як наголошується в директивній записці: «Необхідна допомога може бути найрізноманітнішою, починаючи з технічних висновків експертів з юридичних питань і закінчуючи сприянням у проведенні переговорів між зацікавленими сторонами щодо структури процесу і ключових конституційних принципів. Сюди також можна віднести допомогу в організації кампаній з освіти громадськості та надання консультативних послуг, адміністративної, фінансової та юридичної підтримки органу з розробки конституції і сприяння реалізації процедур остаточного прийняття» [675, с.135].

Ефективності механізму рецепції у сфері прав людини також сприяють положення, викладені в міжнародних резолюціях та деклараціях, які не мають обов'язкової сили і застосовуються в порядку «м'якого права» (soft law), але відіграють важливу роль, адже деталізують основні принципи, прописані в обов'язкових конвенціях. Наприклад, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань (1981) [139]; Декларація про право на розвиток (1986) [141]; Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992) [140]; Основні принципи і керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (2005) [337] та ін.

Міждержавна політико-правова взаємодія та рецепція міжнародних стандартів, норм, роз'яснень та рекомендацій у сфері прав людини в конституційне право змінює вектор розвитку конституціоналізму в напрямку антропоцентризму, трансгуманізму, космополітизму. З огляду

на це можна визначити ряд пріоритетів конституційно-правової рецепції в цій сфері, що сприяють: по-перше, оновленому розумінню сутності та змісту загальноновизнаних (традиційних) конституційних прав людини (право на життя, право на честь та гідність, право на приватність, заборона дискримінації тощо); по-друге, розширенню каталогу прав людини у зв'язку із розвитком науки і техніки (цифрові права, репродуктивні права, інвайронментальні права тощо); по-третє, оновленню інституційного механізму захисту прав людини, а саме запровадженню нових та розвитку національних позасудових інститутів (медіації, омбудсмана), а також визнанню юрисдикції міжнародних правозахисних судових інституцій (Міжнародного кримінального суду, Європейського суду з прав людини тощо); по-четверте, універсалізації конституційних прав людини у світовому масштабі тощо.

Так, наприклад, останнім часом в Україні в умовах євроінтеграції відбувається рецепція оновленого розуміння сутності та змісту антидискримінаційних стандартів та розширення переліку загальних ознак та вдосконалення механізму запобігання та протидії дискримінації, зокрема: п. м. ст. 420 Угоди про асоціацію з ЄС передбачає необхідність «подолання дискримінації в усіх її формах та проявах» [521].

До недавнього часу принцип рівності, закріплений у ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», не мав деталізації у поточному законодавстві. Але останнім часом з боку ООН та ЄС цьому питанню приділяється окрема увага, а тому в 2012 р. в процесі консенсусної взаємодії було прийнято Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [387], у якому було визначено організаційно-правові засади запобігання та протидії

дискримінації. Певним чином був розширений перелік ознак, визначений у Конституції, за якими може здійснюватися дискримінація, а саме: доповнюється такими ознаками як вік, інвалідність, громадянство та сімейний стан, але і в законі, і в Конституції зазначається, що цей перелік не є вичерпним.

З боку міжнародних суб'єктів постійно акцентується увага на необхідності розширення ознак, за якими може здійснюватися дискримінація з урахуванням міжнародного досвіду, зокрема, до них можна віднести такі ознаки як: стан здоров'я (наприклад, ВІЛ-позитивний статус особи); спосіб життя (наприклад, споживання психоактивних речовин); сексуальна орієнтація (ЛГБТІ); гендерна ідентичність; належність до певної асоціації (профспілки, громадської організації); наявність судимості та ін.

Основними формами дискримінації відповідно до ст. 5 Закону визнаються: пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво в дискримінації; утиск [387], цей перелік також можна доповнити відмовою в розумному пристосуванні, віктимізацією, сегрегацією, нетерпимістю та ін.

Отже, можна зазначити, що конституційно-правова рецепція антидискримінаційних стандартів наразі пройшла етап впровадження, але від прийняття закону до його ефективної реалізації має пройти ще багато часу. До того ж необхідно модернізувати чинне законодавство в напрямку його уніфікації, зміцнення системи гарантій реалізації прав людини у сфері захисту від дискримінації та сприяти формуванню конституційної правосвідомості в цьому напрямку.

Можна на конкретному прикладі проілюструвати процес конституційно-правової рецепції: заборона дискримінації за ознакою інвалідності в Україні, який розпочинається з ратифікації Конвенції про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів), яка відбулась у 2009 році [211]. Гармонізуючи вітчизняне законодавство до вимог цієї

конвенції (наприклад, запроваджено поняття «розумного пристосування»), були внесені відповідні зміни до Закону «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [399], а також до Виборчого кодексу, який було доповнено ч. 9 ст. 7 такого змісту: «...з метою реалізації виборчих прав виборці з порушенням здоров'я... мають право на забезпечення розумним пристосуванням у відповідності до індивідуальних потреб для безперешкодної участі у виборчому процесі...» [111].

Але в реальності ефективне забезпечення «розумним пристосуванням», до якого входить встановлення пандусу, поручнів, автоматичних дверей, зміна розміру дверного проходу, перефарбування приміщення в контрастні кольори (для людей з інвалідністю по зору), зміна висоти розташування полиць, переміщення меблів та ін., потребує значних матеріальних та фінансових ресурсів, тому його реалізація поки що відбувається не в повному обсязі.

Можна зазначити, що однією з найбільш суперечливих ознак дискримінації, рецепція якої поки що відбувається на доктринальному рівні, є сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність. Адже ця категорія осіб піддається найбільшим утискам: порушення конституційних прав людини на свободу й особисту недоторканність, повагу до приватного і сімейного життя; проблеми нормативної регламентації процедури проходження корекції статевої належності та наступної за цим зміни відомостей про стать особи в ідентифікаційних документах (свідоцтві про народження та паспорті) громадянина України тощо. Водночас, як зазначає В. Лутковська, спостерігається розвиток достатньо позитивної судової практики з питань забезпечення прав трансгендерних людей. Позитивним прикладом є, зокрема, рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 12.06.2015, який фактично визнав незаконною відмову трансгендерному чоловіку у видачі медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності у зв'язку з тим, що обсяг

проведених хірургічних корекцій не відповідає визначеному мінімальному обсягу хірургічного втручання для осіб жіночої статі, що мають діагноз F 64.0 (транссексуальність) [575, с.167-168].

На міжнародному рівні, хоча про це конкретно не згадується в текстах основних договорів у сфері прав людини, але ряд інституцій, деталізуючи окремі їх положення, визначили, що сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність є забороненими підставами для дискримінації. Зокрема, Комітет з прав людини в повідомленні Тунен проти Австралії (п. 8.7) встановив, що термін «стать» у статті 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права включає сексуальну орієнтацію, тим самим її включено як одну з підстав дискримінації, яка є забороненою відповідно до Пакту [771].

Серед зарубіжних країн можна як приклад навести Конституцію Республіки Фіджі, де відповідно до п. а ч. 3 ст. 26 забороняється дискримінація (окрім інших ознак) «...за сексуальною орієнтацією, гендерною ідентичністю та вираженням...» [629].

Наступна ознака, яка має важливе значення для забезпечення принципу рівності та заборони дискримінації, є стать та гендерна рівність чоловіків і жінок. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. [139]. У преамбулі до Конвенції заявлено, що просування рівності між жінками і чоловіками та ліквідація дискримінації стосовно жінок є центральним принципом ООН і становить предмет зобов'язань усіх держав. У ній констатується, що дискримінація щодо жінок порушує принципи рівноправності й поваги до людської гідності і є перепорою на шляху жіночої участі на рівних умовах з чоловіками в політичному, економічному, соціальному й культурному житті своїх країн. У Конвенції роз'яснюється значення гендерної рівності й шляхи її досягнення. Конвенція забороняє будь-яку діяльність, що сприяє збереженню нерівності жінок. Відповідно до ст. 3 держави зобов'язалися забезпечити

всебічний розвиток і прогрес жінок із тим, щоб гарантувати їм здійснення й користування правами людини й основними свободами на основі рівності з чоловіками. Відповідно до ст. 2 держави зобов'язалися: включити принцип рівноправності чоловіків і жінок до своїх національних конституцій або іншого відповідного законодавства й забезпечити за допомогою закону практичне здійснення цього принципу; вживати відповідні законодавчі та інші заходи, включаючи санкції, з метою заборони будь-якої дискримінації щодо жінок; встановити юридичний захист прав жінок на рівній основі з чоловіками й забезпечити за допомогою компетентних національних судів та інших державних установ ефективний захист жінок проти будь-якого акту дискримінації; утримуватися від здійснення будь-яких дискримінаційних актів або дій щодо жінок і гарантувати, що державні органи та установи діятимуть відповідно до цього зобов'язання.

Отже, з викладеного можна зробити висновок, що проблема гендерної рівності на сьогоднішній день є глобальною проблемою, яка потребує негайного вирішення в умовах загальносвітових тенденцій антропоцентризму. Зокрема, Європейська Комісія в процесі забезпечення гендерної рівності застосовує так званий подвійний підхід (dual approach): 1) втілення політики «гендерної пріоритетизації» (gender mainstreaming) та 2) ініціювання спеціальних заходів (specific measures) [660, с.7].

Гендерна пріоритетизація (гендерний мейнстрімінг) передбачає реорганізацію, вдосконалення, формування та оцінку політичних процесів у такий спосіб, щоб учасники процесу в ході прийняття політичних рішень використовували гендерний підхід в усіх галузях політики і на всіх етапах [280, с.11]. Пекінська декларація, прийнята на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок (1995 р.), яка, власне, і закріплює втілення політики «gender mainstreaming», наголосила на необхідності зміни традиційної структури суспільства та відносин між чоловіками та жінками. Тобто вирішити проблему гендерної рівності

можливо лише шляхом реструктуризації суспільства та його інститутів, що має надати жінкам реальну можливість зайняти належне їм місце в якості рівноправних партнерів в усіх сферах життєдіяльності [350].

Другий підхід «specific measures» полягає у використанні широкого спектру спеціальних заходів для забезпечення гендерної рівності, таких як законодавство, інформаційно-просвітницькі кампанії або фінансові програми. Метою цих заходів є вирішення конкретних проблем, таких як гендерний розрив в оплаті праці або постійне недопредставлення жінок, зокрема у сфері зайнятості, органах влади, політиці тощо [660, с.7].

Отже, в сучасних умовах євроінтеграції Україні необхідно посилювати діалог та співробітництво з країнами ЄС у різних сферах життєдіяльності, а саме: забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, соціального залучення, у тому числі гендерної рівності та недискримінації.

Відповідно до пп. 1, м, ст. 420 глави 21 Угоди про асоціацію закріплюється необхідність забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень [521].

Проте слід зазначити, що, власне, підписання вказаної угоди не призводить до негайної рецепції норм європейського права в конституційне законодавство з метою реалізації міжнародного договору. Цей процес потребує здійснення цілого комплексу заходів, спрямованих нашою державою на виконання взятих на себе зобов'язань.

Так, визначальним кроком у цьому напрямку стало прийняття в 2005 році Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [382], у якому офіційно закріплюється поняття гендерна рівність, під якою розуміється рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам

обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Також цим законом встановлюється, що особи, винні в його порушенні, несуть цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Останнім часом у світовій та вітчизняній практиці державотворення актуалізується проблема гендерної рівності в процесі прийняття важливих політичних та громадських рішень та в процесі формування органів публічної влади. Так, в Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2014–2017 роки зазначається, що плюралістична демократія передбачає рівну участь жінок та чоловіків у прийнятті політичних та громадських рішень, а для досягнення цього результату необхідно забезпечити однакову їх участь у політичному та суспільному житті в будь-якому керівному органі – кількість жінок та чоловіків має бути не нижче 40 % [492].

Для реалізації принципу гендерної рівності та підвищення ефективності механізму залучення жінок до участі в здійсненні влади досить часто на законодавчому рівні запроваджуються так звані «квоти статі» чи «гендерні квоти». Як зазначають зарубіжні дослідники [716], на сьогоднішній день квоти стають все більш популярною відповіддю на проблему недопредставленості жінок у виборних органах влади і вже застосовуються в більше ніж 100 країнах світу. В основному гендерні квоти приймають три основні форми: 1) зарезервовані місця; 2) юридичні квоти; 3) партійні квоти.

Квотування шляхом резервації місць реалізується через конституційні положення чи виборче законодавство, де чітко визначена кількість місць у представницькому органі влади відводиться представницям жіночої статі. Така форма гендерного квотування застосовується переважно в країнах Африки, Азії і Близького Сходу, де представництво жінок в політиці є дуже низьким. Наприклад, у Бангладеш із 330 місць у парламенті 30 зарезервовано для осіб жіночої статі: на ці місця відбувається кооптація самим законодавчим органом. Також гарантується представництво жінок у законодавчому органі влади

Пакистану (із 217 членів нижньої палати парламенту 20 місць надані жінкам, які призначаються членами парламенту, а не обираються). Квоти для жінок запроваджено в парламенті Танзанії, де передбачено, що 15 членів парламенту призначаються, а не обираються, і цими призначеними є якраз жінки [277, с.93].

Юридичні (законодавчі) квоти вводяться шляхом реформування виборчого законодавства, а іноді й конституції. Наприклад, у Конституції Руанди відповідно до п. 4 ст. 10 зазначається: «...побудова правової держави, плюралістичного демократичного уряду, рівності всіх руандців та між чоловіками та жінками, що підтверджується жінками, які займають щонайменше тридцять відсотків (30%) посад у органах влади» [750].

Зустрічаються гендерні квоти переважно в країнах, що розвиваються (Латинська Америка), та постконфліктних суспільствах (Африка, Близький Схід). Проте майже всі країни ЄС мають ті чи інші гендерні квоти. Зокрема, на законодавчому рівні гендерні квоти прийняті в Бельгії, Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Польщі, Португалії, Словенії та Франції.

Добровільні партійні квоти мають більше половини країн-членів ЄС: Австрія, Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція. Також деякі країни або вже відмінили гендерні квоти як тимчасові заходи (Данія), або не приймали (Болгарія, Естонія, Латвія, Фінляндія) [280, с.19].

Більшість європейців виступають за заохочення участі жінок в партіях, або добровільне встановлення політичними партіями гендерних квот, і лише один з десяти європейців підтримує введення обов'язкових квот як найкращий засіб збільшення частки жінок в Європарламенті [716]. Проте за даними статистики юридичне гендерне квотування призводить до зростання частки жінок у представницьких органах певної країни до 10%.

Найбільш успішною станом на березень 2015 року серед 28 країн-членів ЄС стосовно участі жінок у національному парламенті (коли жінки займають більше 40 % місць) є ситуація лише в трьох країнах ЄС – в Іспанії (41 %), Фінляндії (43 %) та Швеції (44 %). Більше 30 % жінок – у національних парламентах восьми країн: Австрії (31 %), Бельгії (39 %), Данії (38 %), Італії (31 %), Нідерландів (37 %), Німеччини (37 %), Португалії (31 %) та Словенії (37 %). Найгірша ситуація стосовно представництва жінок у топ-політиці – в Угорщині (10 %), на Кіпрі (13 %), на Мальті (13 %), у Румунії (14 %), Ірландії (16 %), Латвії (18 %), Словаччині (19 %) та Чехії (19 %) [280, с.19].

Рецепція конституційно-правових норм щодо гендерного квотування у вітчизняне законодавство відбувається з 2013 р. шляхом доповнення п. 10 ст. 8 Закону України «Про політичні партії в Україні», у якому визначено розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії в загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку [400]. Але тривалий час політичні партії порушували цей припис, адже суспільство було неготовим до таких новел та й відповідальності за невиконання не існувало.

Вже в 2019 р., з моменту прийняття Виборчого кодексу України, встановлюється, відповідно до ч. 12 ст. 154, ч. 9. ст. 219, що під час формування загальнодержавного та регіональних виборчих списків партія повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі) [111].

Моніторинг представництва жінок у парламенті України протягом останніх кількох скликань дозволяє спостерігати поступове збільшення їх частки, а саме: IV скликання (2002–2006) 28/481 (5,8 %); V скликання

(2006–2007) 42/441 (9,5 %); VI скликання (2007–2012) 42/499 (8,4 %); VII скликання (2012–2014) 46/432 (10,6 %); VIII скликання складає 51/370, що дорівнює 13,8 %. На сьогоднішній день у парламенті IX скликання жінок майже 21 %.

На місцевих виборах 2020 р. тридцять дві жінки очолять міські громади, однак жодна не керуватиме обласним центром. До обласних рад обрано 1320 (72 %) чоловіків та 370 (28 %) жінок. До міських рад двадцяти великих міст обрано 1064 (70 %) чоловіки та 320 (30 %) жінок. Третина – мінімальна кількість жінок у місцевих органах влади, допустима в демократичних суспільствах. До ухвалення законодавчої вимоги про гендерні квоти у виборчих списках жінок було значно менше і серед кандидаток, і серед обраних. Однак до паритетного представництва статей, рівних прав і можливостей для участі в ухваленні рішень у громадах іще далеко [168].

Звісно, гендерне квотування є тимчасовим засобом позитивної дискримінації, і на сучасному етапі розвитку воно є необхідним засобом для гендерного вирівнювання. Проте дійсно, як зазначається в дослідженні, опублікованому Національним демократичним інститутом у США, політичні партії охочіше номінують чоловіків, ніж жінок – так вважають 76 % з 750 опитаних з різних регіонів України. 64 % думають, що родинні обов'язки не дозволяють жінкам балотуватися до парламенту, ще 56 % кажуть, що виборці охочіше голосують за чоловіків. Проте лише 2 % опитаних вважають, що гендер впливає на їхнє рішення під час вибору кандидата. Тоді як 66 % на перше місце ставлять чесність, 44 % – програму, 33 % – досвід, 22 % – політичну силу, яку представляє цей кандидат, для 21 % найважливішою є освіта, а для 15 % – вік [582].

Комплексний аналіз науково-теоретичної думки, практики зарубіжних країн, статистичних показників, моніторинг чинного законодавства дозволяють зробити висновок про те, що рецепція гендерного квотування в практику формування виборних органів

публічної влади в Україні може стати досить ефективним заходом тимчасового регулювання гендерної рівності. Основними чинниками необхідності запровадження гендерного квотування є: 1) привертання уваги політичних партій до жінок з активною громадянською позицією; 2) руйнування стереотипів неспроможності жінок до виконання суспільно важливих завдань; 3) стимулювання жінок до прагнення брати участь в управлінні державними та місцевими справами; 4) підвищення самооцінки жінок України; 5) підвищення якості управління державними та місцевими справами з огляду на гендерне вирівнювання; 6) мобілізація усього інтелектуального потенціалу України (незважаючи на статеву ознаку) для скорішого виходу нашої держави з економічної, політичної, демографічної кризи [69].

Окрім забезпечення рецепції в конституційне законодавство антидискримінаційних стандартів, слід акцентувати увагу й на суттєвому розширенні каталогу прав людини, яке пов'язано насамперед із впровадженням наукових та технічних інновацій, тому більш детально ця проблема буде розглянута в наступному розділі.

В процесі світової демократизації більшість держав намагається створювати нові та оновлювати існуючі моделі правозахисних інститутів, зокрема, в Україні поступово розвивається інститут омбудсмана та формуються підстави для можливості рецепції інституту медіації як альтернативних (позасудових) способів захисту прав людини [787].

Насамперед слід розглянути еволюцію вітчизняної моделі інституту омбудсмана. Власне, термін «ombuds» походить зі Скандинавії, зокрема, у перекладі зі середньовічної шведської мови слово «umbud» означало «силу» та «авторитет» [615]. Вперше інститут омбудсмана було створено в Швеції на початку XIX ст.

У Британській енциклопедії омбудсман визначається як «...незалежна публічна посадова особа, що розслідує скарги громадян на посадових осіб та урядові органи» [769, с.574]. Зарубіжний дослідник

Д. Роват визначає омбудсмана як «незалежного і неупередженого функціонера законодавчого органу, котрий здійснює контроль за діяльністю державних органів, розглядає скарги громадян у зв'язку з адміністративним свавіллям і незадовільним управлінням» [747, с.24].

У науці конституційного права не існує єдності думок щодо визначення поняття омбудсмана. Так, одні вчені наголошують на його статусі як посадової особи, зокрема П.П. Шляхтун визначає омбудсмана як «...спеціально обрану чи призначену посадову особу для контролю за дотриманням прав людини і громадянина органами влади, передусім органами державної виконавчої влади» [566, с.86]. В. Барчук – як «...вищу посадову особу, що призначається, як правило, парламентом, уповноважену Конституцією чи окремим законом здійснювати контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, іноді – органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами» [31, с.10].

Інші вчені визначають його як «державний орган», а саме К.О. Закоморна формулює поняття омбудсмана як «...високоавторитетного, незалежного, функціонально самостійного, політично нейтрального державного органу, покликаного забезпечувати реалізацію прав та свобод особи, котрий використовує у своїй роботі нетрадиційні критерії оцінки порушень прав та свобод людини, що були вчинені органами публічної влади, установами, організаціями, а також впливає на них морально» [172, с.9]. Хаманєва Н.Ю. пропонує визначати омбудсмана як самостійний державний орган, що безпосередньо займається захистом прав і законних інтересів людини, порушених діями чи бездіяльністю адміністративних органів та посадових осіб [538].

Існує також позиція, щодо якої досліджувана інституція визначається як «орган державної влади». Марцеляк О.В., зазначає, що омбудсман це «...призначений вищими органами державної влади контрольно-наглядний, правозахисний, незалежний, політично

нейтральний, одноособовий чи колегіальний орган державної влади (посадова особа), уповноважений конституцією чи законом за власною ініціативою або зверненням громадян контролювати діяльність органів і посадових осіб (насамперед виконавчої гілки влади) з точки зору дотримання ними прав і свобод людини та громадянина, який, зазвичай, діє неформально на власний розсуд та рекомендує коригуючі дії, спрямовані на належне забезпечення цих прав і свобод» [278, с.8].

Також можна зустріти трактовку омбудсмана як «публічно-правового інституту». Так, Л.В.Голяк пропонує визначати «інститут спеціалізованого омбудсмана, як незалежний, самостійний, публічно-правовий, як правило, – державний, або громадський інститут, запроваджений з метою забезпечення державного (або прирівняного до нього публічного) захисту прав і законних інтересів осіб, які належать до вразливих верств населення та соціальних груп, їх дотримання та поваги органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, а також організаціями, установами або іншими інституціями, які спеціалізуються на наданні публічних послуг [123, с.28].

Можна частково погодитись із висловленими позиціями вчених, але вважаємо, що омбудсман – це організаційно відокремлений, відносно самостійний та незалежний, політично нейтральний державний орган, основним завданням якого є сприяння захисту прав людини і громадянина від порушень, здійснюваних органами публічної влади чи їх посадовими особами.

Класична модель омбудсмана, який може існувати в індивідуальній чи колективній формі, походить від шведського омбудсмана правосуддя, заснованого в 1809 р., та інших інститутів омбудсмана Скандинавських країн (Фінляндія заснувала в 1919 році; Данія – у 1955 році; Норвегія – у 1962 році) і поширюється по всьому світу (Нова Зеландія – у 1962 р. та Австралія – у 1977 р.). Оригінальна ідея класичної моделі омбудсмана

була далека від ідеалів прав людини. Це просто інституція, зосереджена на забезпеченні верховенства права в публічному управлінні [616].

Широкого розповсюдження інститут омбудсмана отримує після другої світової війни, що обумовлюється рядом причин: світова спільнота усвідомила, що підтримка світового порядку є неможливою без дотримання прав і свобод людини, підвищується громадянська активність [748, с.131], активізується діяльність державних структур, органи державної влади наділяються дискреційними повноваженнями, що призводить до необхідності запровадження нових механізмів захисту від свавілля чиновників [756]. Саме тоді людство усвідомлює необхідність введення якісно оновлених дієвих інноваційних інститутів, одним з яких стає інститут омбудсмана.

На сьогоднішній день правовий інститут омбудсмана досить ефективно функціонує у Великобританії, Швейцарії, Португалії, Австралії, Іспанії, Німеччині, Італії, Нідерландах, Хорватії, Чехії, Боснії та Герцеговині, Македонії та ін. У країнах постсоціалістичного простору інститут омбудсмана запроваджено в Україні, Російській Федерації, Грузії, Молдові, Узбекистані, Азербайджані, Вірменії, Казахстані та ін.

У юридичній літературі розрізняють за характером та місцем в державно-правовій системі та порядку призначення три моделі омбудсмана: 1) виконавчий омбудсман (квазіомбудсман), що є органом виконавчої влади, призначається урядом чи президентом, якому повністю підпорядковується (Франція, США); 2) незалежний омбудсман є самостійною гілкою влади, рівень якої відповідає рівню законодавчої, виконавчої та судової влади. Призначається президентом чи парламентом, але після призначення не підпорядковується органу, що його призначив (Португалія, Намібія, Нідерланди); 3) парламентський омбудсман знаходиться в системі законодавчої влади, призначається (обирається) парламентом і є підконтрольним йому [315, с.104-105; 323, с.8]. При цьому вважається, що саме парламентська модель омбудсмана є

класичною. Проте, загалом погоджуючись із запропонованою класифікацією моделей омбудсмана, варто зазначити, що практика функціонування в зарубіжних країнах переважно свідчить про реальне існування «комбінованої» моделі, яка паралельно поєднує кілька моделей омбудсмана, які мають різний статус.

На підставі трьох базових моделей вчені пропонують здійснювати класифікацію омбудсманів за їх правовою природою та територіальним контекстом, поділяючи їх на: 1) міжнародного омбудсмана; 2) європейського омбудсмана (комісара) з прав людини; 3) загальнодержавного омбудсмана; 4) регіонального омбудсмана; 5) омбудсмана, що діє на місцевому рівні [323, с.8-9].

Вітчизняна вчена Л.В. Голяк пропонує здійснювати класифікацію спеціалізованих омбудсманів за кількома критеріями: 1) за суб'єктами, тобто в залежності від категорій громадян, захист прав котрих знаходиться під юрисдикцією спеціалізованого омбудсмана (омбудсмани у справах дітей, омбудсмани із захисту прав військовослужбовців, омбудсмани у справах національних, мовних чи релігійних меншин, омбудсмани із захисту прав споживачів тощо); 2) за об'єктами, тобто за сферами суспільного життя, віднесених до компетенції спеціалізованого омбудсмана (омбудсмани з питань охорони здоров'я, омбудсмани преси та питань інформації, омбудсмани з питань навколишнього середовища тощо); 3) за способами створення та закріплення їх правового статусу на: парламентські; регіональні; виконавчі; муніципальні; громадські; квазіомбудсманівські; 4) за структурою на: одноособові та колегіальні [123, с.28-30].

В процесі рецепції будь-якого інституту він може набувати особливих специфічних ознак, чим буде сприяти формуванню якісно оновленої моделі. Наприклад, запозичення ідеї інституту омбудсмана США визначило шлях його подальшого розвитку, видозміни та диференціації. На відміну від інших держав, де інститут омбудсмана мав

деякі складнощі в процесі впровадження, що супроводжувалися подоланням політичних, соціальних, правових бар'єрів, у США становлення інституту омбудсмана отримало активну громадську підтримку, у тому числі й з боку юридичної спільноти. Вже в 1967 році Американська асоціація адвокатів у межах секції адміністративного права створює комітет омбудсмана і в 1971 р. приймає резолюцію про необхідність розвитку концепції омбудсмана як на федеральному рівні, так і на рівні штатів [324].

Внаслідок запозичення класичної моделі омбудсмана та сприйняття її американською правовою системою вона трансформувалася, диференціювалася, а потім виявилася якісно оновленою моделлю цього правозахисного інституту «квазіомбудсман».

На думку американських дослідників під поняття «квазіомбудсман» попадають усі похідні від класичної моделі омбудсмана, а її особливістю є те, що цей інститут отримав поширення не тільки у сфері публічно-правових відносин, але й сфері приватно-правового регулювання. Наприклад, останнім часом поширення отримав інститут організаційного чи корпоративного омбудсмана, що є структурним підрозділом установи/корпорації, що створюється з метою урегулювання конфліктів, що виникають у межах цієї організації, зокрема між роботодавцем та працівником, між управлінським персоналом та підлеглими. Такі служби було створено в таких корпораціях, як IBM, AT&T, Bank of America, Washington Post [487], а також у багатьох університетах (університетські чи студентські омбудсмани) [686].

Проте деякі американські дослідники, серед яких і Дж. Любберс, наголошують на суперечливості використання терміну «омбудсман» для позначення існуючих альтернативних правозахисних інституцій. Зокрема, дослідник наголошує, що загалом іноземність походження даного терміну для більшості людей не має сенсу, але в США «...чотири штати, двадцять федеральних установ та понад 1000 корпорацій створили офіси

омбудсмана, де використовувались альтернативні назви, такі як «адвокат», «представник громадянина» та «медіатор» [706]. Тобто запозичена модель омбудсмана в США з часом втратила своєрідність і перестала виконувати функції, які характеризували класичну модель омбудсмана. Досвід США варто враховувати в процесі сприйняття запозиченої моделі омбудсмана в Україні.

На сьогоднішній день ефективність функціонування інституту омбудсмана залежить від ряду факторів, серед яких важливим є розвиток науково-технічного прогресу. А саме, як зазначає М. Сеневіратне, поява сучасних технологій електронних комунікацій, зокрема Інтернету та персонального комп'ютера, має великий потенціал для посилення демократичної влади [756]. Цей потенціал особливо очевидний щодо інституції омбудсмана, яка відіграє важливу посередницьку роль у розгляді скарг громадськості на представників публічного управління. Але якою мірою цей потенціал буде реалізований? Звісно, що нинішні офіси омбудсмана мають скористатися сучасними електронними технологіями для кращого зв'язку з громадськістю та підвищення якості обслуговування населення [678]. У своєму дослідженні П. Норріс зазначає, що «кібер-оптимісти сподіваються, що розвиток інтерактивних сервісів є новим каналом зв'язку, а підвищення ефективності цифрових технологій сприятиме підвищенню ефективності представницької демократії та налагодженню взаємного зв'язку між громадянином і державою. На відміну від цього, кібер-песимісти висловлюють сумніви щодо спроможності урядів адаптуватися до нового середовища [715, с.112].

У вітчизняному правовому просторі процес рецепції інституту омбудсмана починається з моменту прийняття Конституції України (1996 р.) у формі класичної моделі парламентського омбудсмана. У 1997 р. парламент України приймає Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», відповідно до якого Уповноважений здійснює

парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України [412]. До того Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб і, не дивлячись на парламентський спосіб формування, його повноваження не можуть бути припинені чи обмежені в разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску (саморозпуску).

Проте згодом в Україні з'являється ряд інституцій, які формуються як Президентом, так і урядом і які покликані сприяти забезпеченню здійснення повноважень відповідних органів у сфері додержання прав і законних інтересів окремих категорій осіб. До них, зокрема, можна віднести Уповноваженого Президента України з прав дитини (2011 р.), Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу (2014 р.), Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників антитерористичної операції, які одержали поранення, контузію, каліцтво або інші захворювання під час участі в антитерористичній операції (2016 р.).

Відповідно Кабінетом Міністрів України запроваджуються такі інституції як Урядовий уповноважений з питань гендерної політики (2017 р.), бізнес-омбудсмен (2014 р.). Разом з тим окремо функціонують інститути, покликані забезпечувати дотримання прав осіб з інвалідністю як при Президентові України, так при Кабінеті Міністрів України (а саме Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю (2014 р.) та Урядовий уповноважений з прав осіб із інвалідністю (2017 р.)).

Варто зазначити, що запровадження та існування зазначених інститутів не можна віднести до класичної моделі омбудсмана, адже вони призначаються відповідним органом державної влади (Президентом чи урядом), повністю ним контролюються. Тобто така модель існування системи уповноважених з прав людини має скоріше за все «квазіомбудсманівський» характер [89, с.28].

Аналізуючи зарубіжний досвід, ми бачимо, що світова практика йде шляхом диференціації та функціональної спеціалізації інституту омбудсмана. Це робиться для того, щоб даний інститут мав можливість повною мірою миттєво реалізувати свої контрольні-наглядові функції у випадку порушення прав людини [597, с.279].

Останнім часом серед вітчизняних дослідників точаться дискусії щодо необхідності рецепції спеціалізованих омбудсманів, таких як «муніципальний омбудсман», «омбудсман з питань міграції», «медичний омбудсман» та ін., досвід функціонування яких у зарубіжних країнах дозволив оптимізувати та підвищити ефективність усього механізму захисту прав людини.

Так, О.В. Батанов пропонує запровадити інститут «муніципального омбудсмана», що, на думку вченого, «...дозволило б ліквідувати існуючі прогалини у сфері функціонування механізмів захисту прав людини, стало б важливим кроком у розвитку демократичних процесів, спрямованих на зміцнення системи місцевого самоврядування, захист особи – члена територіальної громади, посилення гарантій реалізації муніципальних прав людини, сприяло б покращенню управління територіями та гуманізації відносин «особа – орган місцевого самоврядування – держава»...» [35, с.69].

Аналізуючи досвід зарубіжних країн, Н.С. Наулік пропонує запровадити інститут медичного омбудсмана – Уповноваженого з питань охорони здоров'я, який розглядатиме скарги осіб, права яких було порушено медичним персоналом, зокрема у сфері належного медичного догляду. При цьому дослідниця наголошує саме на необхідності запровадження саме моделі парламентського омбудсмана, який би обирався Верховною Радою України за поданням уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [317, с.211].

Досить цікавою в контексті суспільної-політичної ситуації, що склалася в Україні останнім часом, є пропозиція О.Д. Агеєва, який

пропонує запровадити в Україні інститут омбудсмана з питань міграції, під яким пропонує розуміти спеціальний інститут публічно-правового нагляду за державними структурами різного підпорядкування у сфері здійснення міграційної політики з точки зору дотримання останніми прав людини-мігранта [6, с.4-5]. При цьому вчений акцентує увагу на тому, що однією з найоптимальніших для України моделей інституту омбудсмана з питань міграції є парламентська розширена одноособова модель омбудсмана, яка поєднує класичні функції нагляду за адміністративними органами влади у сфері здійснення ними міграційної політики із функціями охорони і захисту прав людини-мігранта, за якою омбудсман має бути наділений реальною незалежністю і повноваженнями щодо захисту прав людини мігранта [6, с.5].

Загалом приєднуючись до викладених пропозицій, варто лише акцентувати увагу на тому, що в процесі реформування з метою підвищення ефективності механізму захисту прав людини варто розробити єдину концепцію розвитку системи захисту прав людини, де чітко визначити, які конкретно інститути пропонується запровадити, у тому числі й перелік спеціалізованих омбудсманів та єдину модель, за якою вони будуть функціонувати. В процесі розробки цієї концепції слід враховувати досвід функціонування омбудсманів у зарубіжних країнах та вітчизняну практику державного будівництва.

Отже, можна зазначити, що на сьогодні в Україні функціонує комбінована модель інституту омбудсмана: з одного боку – продовжує розвиватися парламентська модель, з іншого – починає діяти розгалужена мережа «квазіомбудсманівських» інституцій. Саме тому в процесі конституційно-правової модернізації, розвиваючи механізм захисту прав людини, варто більшу увагу приділити виробленню оптимальної моделі альтернативних (позасудових) правозахисних інститутів, у т. ч. омбудсманів, таких як «муніципальний омбудсман», «омбудсман з питань міграції», «медичний омбудсман», «уповноважений з питань охорони

здоров'я» та ін., які мали б змогу ефективно функціонувати та сприяти реальному захисту прав людини. Враховуючи позитивний зарубіжний досвід у галузі прав людини, з метою удосконалення інституту омбудсмана в Україні доцільно продовжити конституційно-проектні роботи щодо внесення змін до Конституції України, якими передбачити можливість запровадження спеціалізованих парламентських омбудсманів (з питань дитини, військовослужбовців, рівних можливостей, національних меншин та ін.), чітко визначивши сфери їх контрольної діяльності та групи прав людини, які визначають її зміст, а також відповідних омбудсманівських служб на регіональному та муніципальному рівнях [597, с.280].

Наступним інститутом, рецепція якого в сучасних умовах державотворення є актуальною і доцільною, є інститут медіації як альтернативний (позаудовий) спосіб захисту конституційних прав людини.

Термін медіація (mediation – посередництво) є одним зі способів захисту прав людини, що застосовується для взаємовигідного (консенсусного) вирішення конфлікту за сприяння третьої нейтральної (незацікавленої) сторони (медіатора).

В історичному аспекті зародження інституту медіації можна знайти ще у Фінікійській цивілізації та Давньому Вавилоні. Широкого розповсюдження цей інститут отримав у Китаї та Японії. У цих країнах і до сьогодення примирення сторін за допомогою діалогу є найбільш ефективним, ніж в державних органах. Подальший розвиток інституту посередництва відбувається в Греції, де медіатори були відомі як «proхenetas», а потім і в Давньому Римі, починаючи з Дигестів Юстиніана з'являється законодавче врегулювання статусу медіаторів. У римському праві вони іменувалися по-різному: «internunciус», «medium», «intercessor», «philantropus», «interpolator», «conciliator», «interlocutor», «interpres» і, нарешті, «mediator» [503, с.87].

В процесі розвитку суспільних відносин та пошуку альтернативних форм вирішення спорів відбувається реставрація (відродження) інституту медіації спочатку в країнах англо-саксонської системи права у другій половині ХХ століття (США, Великобританія, Австрія). Зокрема, у 1947 році в США створюється Федеральна служба посередництва та примирення (Federal Mediation Conciliation Service) як незалежне агентство уряду США. На цей орган покладено завдання запобігати або мінімізувати вплив трудових господарських спорів на вільну торгівлю шляхом здійснення посередництва, примирення та добровільного арбітражу [653]. Цей орган функціонує до сьогоднішнього часу і сприяє переважно у вирішенні трудових спорів.

У сучасному розумінні медіація з'являється в США на початку 1970-х років. Спочатку це були пілотні проекти щодо використання процедури медіації, але успішна практика застосування стала поштовхом для нормативного оформлення цього інституту в 2001 році в Єдиний закон про медіацію (Uniform Mediation Act) [776].

Рецепція інституту медіації в Європі відбувається наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Зокрема, Рада Європи приймає ряд наступних рекомендацій: Рекомендація Rec (98) 1 про медіацію в сімейних справах [435], Рекомендація Rec (99) 19 про медіацію в кримінальних справах [438], Рекомендація Rec (2001) 9 про альтернативні методи розв'язання спорів між адміністративними органами і приватними сторонами [436], Рекомендація Rec (2002) 10 про медіацію в цивільних справах [437]. У 2004 році було прийнято Європейський кодекс поведінки медіаторів [649].

До того ж з метою більш ефективної імплементації інституту медіації в межах законодавства Європейського Союзу було прийнято Директиву 2008/52/ЕС Європейського Парламенту та Ради з певних аспектів медіації у цивільних та комерційних справах [642].

На сьогоднішній день можна констатувати, що в більшості країн Європейського Союзу відбулася рецепція інституту медіації (Румунії, Литві, ФРН, Австрії, Бельгії, Норвегії, Польщі, Фінляндії, Португалії та ін.), який активно використовується як спосіб альтернативного (позасудового) захисту конституційних прав людини та вирішення спорів у різних сферах життєдіяльності (трудових, сімейних, господарських, кримінальних, адміністративних тощо) і отримав нормативне закріплення в національному законодавстві зазначених країн у спеціальному законі та інших нормативно-правових актах з урахуванням рекомендацій та принципів Ради Європи [787].

У країнах постсоціалістичного простору також поступово відбувається процес рецепції інституту медіації, який вже отримав належне нормативне оформлення шляхом прийняття спеціального закону (Республіка Казахстан (2011), Грузія (2010), Білорусь (2014) та ін.).

Варто акцентувати увагу на тому, що в процесі рецепції інституту медіації в зарубіжних країнах сформувалися різноманітні її моделі та види. І це є цілком логічно, адже запозичена з країни-донора ідея (концепція, доктрина, інститут тощо) в процесі сприйняття країною-реципієнтом може набувати специфічних форм, ознак та якісно оновленої інтерпретації. Цьому сприяє ряд соціальних, економічних, політичних, організаційних, культурних та інших факторів [99].

Хотілося б більш детально зупинитися на основних моделях та видах медіації, вироблених практикою зарубіжних країн. Так, І.Г. Ясиновський, здійснюючи аналіз моделей медіації в зарубіжних країнах, пропонує виділяти: 1) судову медіацію (Канада, Німеччина); 2) адвокатську медіацію (Італія); 3) нотаріальну медіацію (Грузія); 4) професійну медіацію (США) [83]. Інший вчений Н.В. Федоренко серед видів медіації в міжнародній практиці виділяє: 1) примирні процедури, поєднані з державною процедурою (Великобританія, США, Японія, Хорватія, Греція, Білорусь); 2) суспільну медіацію (Росія); 3) медіацію,

побудовану на основі Гарвардського методу та принципу (Угорщина, Португалія, Росія; 4) змагальну медіацію (США); 5) консилацію (Росія, Швейцарія, Франція); 6) приватну медіацію (США, Великобританія, Росія, Німеччина); 7) інтегровану медіацію (Німеччина) [527, с.50-51].

Отже, з викладеного стає очевидним, що в деяких країнах існують одночасно різні моделі та види медіації, тому, визнаючи доцільність та необхідність рецепції інституту медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів та інноваційного способу захисту конституційних прав людини в Україні, необхідно визначитись із питанням про те, чи буде медіація мати форму виключно позасудового захисту прав людини, чи вона буде обов'язковою ланкою системи правосуддя, чи застосовуватиметься на всіх стадіях вирішення спору. Також досить актуальними є питання про статус медіатора як особи, що безпосередньо виконуватиме посередницькі функції в процесі вирішення конфлікту, про категорії спорів, що можуть вирішуватись із залученням медіатора, про добровільність чи обов'язковість здійснення процедури медіації та ін.[99, с.32].

В Україні вже багато років фактично функціонує інститут медіації, проте, як цілком слушно зазначають представники Української академії медіаторів, «до сьогодні українські медіатори працюють без правового забезпечення своєї діяльності, віртуозно використовуючи обмежені можливості застосування медіації в рамках чинного законодавства» [239]. Останнім часом з'являються громадські організації, які активно вивчають зарубіжний досвід медіації та беруть на себе функції з навчання медіаторів (громадська організація «Національна асоціація медіаторів України» [318], громадська спілка «Українська академія медіації» та ін.), поступово починає діяти розгалужена мережа центрів навчання медіаторів (Одеська обласна група медіації, м. Одеса; Подільський центр медіації, м. Вінниця; Український центр медіації при КМБШ, м. Київ; Школа медіації Академії адвокатури України, м. Київ та ін.) тощо.

З викладеного можна зробити висновок, що на сьогоднішній день триває активний процес рецепції інституту медіації, але оскільки цей процес передбачає сприйняття, впровадження та засвоєння, необхідно створити відповідні нормативно-правові та культурно-ідеологічно умови його функціонування.

Нормативним підґрунтям, що створює потенційну можливість функціонування інституту медіації, є норма ч. 6 ст. 55 Конституції України, відповідно до якої «кожен має право будь-якими незабороненими способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [228]. Аналізуючи нормативний зміст зазначеного конституційного припису, можна говорити про можливість людини захищати свої конституційні права, у тому числі і через інститут медіації, звісно якщо в процесі здійснення медіації не порушується законодавство України.

У національному законодавстві, власне, термін «медіація» починає використовуватися з моменту прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (2011 р.). Так, відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 7 зазначеного закону до послуг безоплатної первинної правової допомоги зокрема належить і «надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації» [371]. У Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки», затвердженій Указом Президента України від 20 травня 2015 року, також наголошується на необхідності «...розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва» [493].

На сьогоднішній день нормативне визначення терміну «медіація» закріплено лише в Державному стандарті соціальної послуги посередництва (медіації) (17.08.2016 р.), а саме: «посередництво (медіація) визначається як метод розв'язання конфліктів/спорів, за допомогою якого дві або більше сторін конфлікту/спору намагаються в

межах структурованого процесу за участю посередника/медіатора досягти згоди для його розв'язання» [388]. До того ж з 08.09.2016 р. посередництво (медіацію) включено до переліку платних соціальних послуг [379]. При цьому посередництво (медіація) охоплює допомогу у врегулюванні конфліктів, ведення переговорів; опрацювання шляхів та умов розв'язання конфлікту [389].

Тобто викладене свідчить про спробу на підзаконному рівні унормування досліджуваного інституту, при цьому медіацію пропонується визначати виключно як соціальну послугу, а тому її отримувачем може лише бути особа, сім'я, у тому числі прийомна, дитячий будинок сімейного типу, сім'я опікунів, піклувальників, окрема соціальна група, у тому числі з урахуванням етнічної ознаки, стану здоров'я, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують надання соціальної послуги або отримують таку послугу [388]. Така інтерпретація медіації значно звужує її зміст та суттєво обмежує коло осіб, що можуть застосовувати цей спосіб для вирішення спору.

До того ж наприкінці 2017 р. професія медіатор, а саме «фахівець з урегулювання конфліктів та медіації у соціально-політичній сфері», включена до Класифікатора професій ДК 003:2010 [176]. Хоча без нормативного визначення освітньо-кваліфікаційних вимог, що пред'являються по професії «медіатор», включати її до класифікатора професій є передчасним.

Проаналізована чинна нормативно-правова база функціонування інституту медіації в Україні свідчить про підзаконний характер правового регулювання цього інституту і про нагальну потребу прийняття спеціального закону про медіацію.

Парламентом України неодноразово робилися спроби прийняти Закон України «Про медіацію» (проект № 8137 від 21.02.2011 р. [395], № 2425а від 26.06.2013 р. [393], № 2480 від 27.03.2015 р. [394], 3665-1 від 29.12.2015 р. [397]), проте жодна із цих спроб так і не увінчалась успіхом.

Проект Закону про медіацію № 3665 від 17.12.2015 р. [396] навіть було прийнято в першому читанні 03.11.2016 р., але на цьому цей процес зупинився (принаймні поки що). Тобто на законодавчому рівні фактично гальмується процес рецесії медіації в українську правову дійсність.

Можливо й дійсно слід більш виважено підходити до прийняття Закону про медіацію, адже здійснюючи рецесію нового для нашої країни інституту, варто: по-перше, визначитись із питанням про модель медіації, по-друге, необхідно враховувати стан галузевого законодавства, по-третє, поступово формувати громадську свідомість до сприйняття нового інституту захисту конституційних прав людини, по-четверте, враховуючи особливості українського менталітету сприяти формуванню кредиту довіри громадянського суспільства до нової демократичної інституції, по-п'яте, враховувати кадровий потенціал професійних медіаторів та формувати систему закладів, що їх готуватимуть, а також враховувати інші фактори, що впливатимуть на процес рецесії інституту медіації в Україні [99, с.33].

Також варто зважати на зміни до ч. 4 ст. 124 Конституції України (у редакції від 02.06.2016 р.), де закріплюється припис про те, що «Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» [228], що надають підстави для роздумів над теоретичною можливістю запровадження обов'язкового здійснення судової медіації. При цьому варто зазначити, що в проекті закону про медіацію № 3365, який прийнято в першому читанні, зазначається, що «медіація – альтернативний (позасудовий) метод вирішення спорів, за допомогою якого дві або більше сторони спору намагаються в рамках структурованого процесу за участі медіатора досягти згоди для вирішення їх спору» [396]. Тобто наголошується на запровадженні моделі професійної медіації та позасудовому методі вирішення спорів.

Звісно, запровадження моделі судової медіації суттєво знизить кредит довіри з боку громадянського суспільства до цього інституту, адже

позиціонуючи медіацію як альтернативний, незалежний, позасудовий спосіб захисту прав людини, держава намагатиметься за допомогою законодавчих регулятивних механізмів втручатись у їх діяльність.

У цьому зв'язку може стати корисним досвід рецепції інституту медіації в Грузії. В процесі проведення Національною асоціацією адвокатів України круглого столу «Перспективи застосування процедури медіації в судовому процесі і виконавче провадження» член виконавчої ради Асоціації адвокатів Грузії Іраклі Кандашвілі зазначив, що судова медіація в Грузії існує з 2013 року і регулюється процесуальним законодавством. Медіація застосовується тільки в судовому провадженні, позасудова медіація проводиться, але профільний закон про медіацію набув чинності лише з 1 січня 2018 року. Процедура медіації гарантує конфіденційність інформації, якою сторони обмінюються і потім не зможуть використовувати в разі продовження спору в суді. При цьому обов'язковою умовою вибору медіатора є його попередня або подальша неучасть у вирішенні спору як адвоката, свідка або судді. Медіатором може бути будь-який бажаючий, який пройшов навчання в Британській організації Center for effective dispute resolution (Центр ефективного вирішення спорів). При цьому діючих медіаторів на території Грузії всього 15, з них 9 адвокатів, 2 суддів та люди інших професій, навчання яких було проведено і оплачено міністерством юстиції Грузії [283].

Досвід Грузії варто взяти до уваги в процесі обрання та запровадження моделі медіації в Україні, адже, як відомо, більш ефективною буде рецепція, виражена у формі добровільного запозичення, ніж у формі примусової правової експансії.

Варто звернути увагу на ще один аспект, що неоднозначно характеризує можливість законодавчого закріплення інституту судової медіації в Україні. Правова позиція, викладена в рішенні Конституційного Суду України № 15-рп/2002 (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 р., передбачає, «що обрання певного засобу правового

захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує. Встановлення законом обов'язкового досудового врегулювання спору обмежує можливість реалізації права на судовий захист [518]. При цьому маємо ситуацію, коли правова позиція Конституційного Суду фактично суперечить ч. 4 ст. 124 Конституції України (у редакції від 02.06.2016 р.). Звісно, що норми Конституції мають вищу юридичну силу, ніж правова позиція органу конституційної юрисдикції, але в ст. 151² Конституції України наголошується, що рішення і висновки, ухвалені Конституційним Судом, є обов'язковими, до того ж у 2017 р. були внесені зміни і до ч. 4 ст. 382 Кримінального кодексу в частині запровадження кримінальної відповідальності за невиконання рішень КСУ [240]. Зазначена ситуація може характеризуватись як дефект механізму конституційно-правового регулювання, який потребує правового вирішення, адже незрозуміло яким чином можна виконати рішення Конституційного Суду, яке вже суперечить чинній Конституції?

Узагальнюючи викладене, вважаємо, що в Україні варто запроваджувати медіацію як ефективний альтернативний (позасудовий) засіб вирішення спорів в процесі захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Для чого необхідно насамперед прийняти закон про медіацію та поступово поширювати інформацію про існування та можливості застосування медіації як альтернативного способу вирішення спорів серед населення.

Як зазначає Н. Крестовська, «медіація виступає як найпростіша, найпоширеніша у світі, найдоступніша для людей, найдешевша, зважаючи на обмежені ресурси сучасного українського суспільства, альтернатива офіційного судочинства. Медіація покладає позитивну відповідальність на сторони вирішеного нею конфлікту. Вона розвантажує судову систему, зменшує тягар суспільних витрат на її утримання (в усіх сенсах цього

слова), Немаловажним є й те, що медіація виступає як потужний засіб правового виховання, що в підсумку має результувати у підвищенні правової культури наших громадян» [238].

Отже, рецепція медіації є складним багатоаспектним процесом, який полягає в сприйнятті, впровадженні та засвоєнні правовою системою цього інституту, і для її завершення необхідно зробити ще багато кроків. Тому рецепція інституту медіації як альтернативного способу захисту конституційних прав людини і громадянина в Україні є перспективним напрямком реформування з орієнтацією на децентралізацію судової влади, якісне оновлення системи правосуддя та суттєве розвантаження судів. Проте, здійснюючи рецепцію інституту медіації, варто враховувати фактори, що сприятимуть ефективній інтеграції, та зважати на можливі загрози, що можуть виникнути в цьому процесі.

3.3 Особливості застосування конституційно-правової рецепції в контексті організації та здійснення публічної влади

Розвиток суспільних відносин, міждержавна політико-правова та інформаційно-комунікативна консенсусна взаємодія орієнтована на універсалізацію базових конституційних принципів організації та здійснення публічної влади в демократичній державі, до яких належать принципи верховенства права, антропоцентризму, демократизму, розподілу влади та ін. Реалізація цих принципів фактично призводить до необхідності оновлення інституційного дизайну конституційної моделі організації публічної влади в сучасній державі.

Акцентуємо увагу на тому, що найбільше дискусій в конституційній науці та політикумі викликає питання рецепції теорії розподілу влади та

потенційної можливості розширення переліку гілок влади в контексті міжінституційної політико-правової взаємодії.

Фундатором класичної теорії поділу влади традиційно вважається Ш.-Л. Монтеस्क'є, адже саме він запропонував розрізняти три основні гілки влади: законодавчу, виконавчу і судову. Кожна з них, на його думку, мала бути рівною іншій. Праці Монтеस्क'є справили значний вплив на розвиток суспільно-політичної думки в Європі і саме на основі його ідей були розроблені Конституції США та Франції, а на сьогоднішній день рецепційовані конституціями більшості країн світу.

Поширення в текстах конституцій та в доктрині конституційного права терміну «гілка влади», на думку В. Шаповала, є наслідком невдалого подвійного перекладу вживаного Ш.-Л. Монтеस्क'є словосполучення «separation des pouvoirs». Більш правильним значенням, яке відповідає змісту оригіналу тексту праці Ш.-Л. Монтеस्क'є «Про дух законів», є його переклад як «галузь влади» [559, с.27].

Рецепція теорії тригілкового розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову має кілька варіантів реалізації в конституції. У першому варіанті розподіл влади як конституційний принцип прописаний у тексті конституції: у постсоціалістичних країнах, таких як: Азербайджан (ч. 3 ст. 7), Білорусь (ст. 6), Казахстан (ч. 4 ст. 3), Молдова (ст. 6), Таджикистан (ст. 9), Вірменія (ст. 4), Узбекистан (ст.11), Російська Федерація (ст. 10), а також Фінляндія (§ 3), Мексика (ст. 49), Польща (ст. 10), Словенія (ст. 3) Болгарія (ст. 8), Німеччина (ч. 3 ст. 1), Колумбія (ст. 113), Греція (ст. 26), Данія (п. 3 ч.1), Гондурас (ст. 86.), Туреччина (ст. 7–9), Ірландія (ч. 1 ст. 6), Ісландія (ст. 2). Деякі країни закріплюють сам конституційний принцип розподілу влади, але не деталізують його поділ на окремі гілки (напр., Грузія (ч. 3 ст. 4), Киргизстан (п. 2 ст. 3), Угорщина (ч. 1 ст. С)). У другому варіанті в тексті конституції окремої вказівки на принцип розподілу влади немає, але він реалізується,

виходячи зі змісту тексту окремих статей, назви розділів, глав та ін. (США, Іспанія, Італія, Південна Африка, Швейцарія).

У Конституції України принцип розподілу влади закріплюється в традиційному варіанті, зокрема відповідно до ч. 1 ст. 6 «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [228].

У юридичній літературі існує два основні підходи до поділу влади: перший ґрунтується на необхідності виключно класичного тригілкового поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову [21; 526] другий обумовлений усвідомленням доцільності оновлення традиційної доктрини і розширення кількості гілок влади. Вважається, що сучасний стан розвитку суспільних відносин, а також рецепція, що відбувається в процесі виконання міжнародних зобов'язань, вимагає якісно оновленого розуміння традиційного конституційного принципу розподілу влади. Зокрема, вітчизняні та зарубіжні дослідники пропонують виділяти «нетрадиційні» («нетипові», «некласичні») гілки державної влади, такі як: контрольна (контрольно-наглядова) [122; 279; 495; 498; 552], президентська [5; 22; 38; 120; 177; 187; 203; 548], виборча [4; 64; 488], військова [457], установча [273; 364; 560], інформаційна (нетократія) [189], муніципальна [29; 33; 34; 61; 543] та ін.

В енциклопедії порівняльного конституційного права зазначається, що, проте, нові виклики, що стоять перед сучасною державою, призводять до створення різноманітних нових незалежних органів (незалежні відомства; омбудсмани), які беруть участь у процесі прийняття рішень і мають виключні сфери компетенції. У цьому сенсі потрійний інституційний поділ є недостатнім і піддається критиці. Більшість сучасних органів, закріплених в конституціях зарубіжних країн, вже не відповідають спрощеній триелементній класифікації [711].

Оригінальну концепцію поділу влади пропонує Е. Каролан, яка критикує традиційний підхід і закликає до оновлення конституційної

моделі поділу влади, яка покликана посилити механізм стримувань і противаг та узаконити роль адміністративних та регуляторних органів у сучасній державі. Згідно з її концепцією поділ влади також є тристороннім і складається із: судів, політичних органів та адміністрації. Політичні органи включають парламент і уряд, тоді як адміністрація представляється окремою інституційною владою. Ці політичні органи націлені на забезпечення загального блага, тоді як суди «зосереджуються на справедливості цієї модифікованої політики» [613, с.128]. Зі свого боку адміністрація дбає про потреби та побажання людини. Отже, весь державний апарат повинен збалансувати ефективну соціальну взаємодію та захист особи.

Класичний тригілковий поділ державної влади не є пріоритетним і в процесі розробки та прийняття конституцій нового покоління. Так, відповідно до ст. 136 Конституції Венесуели [625] публічна влада насамперед розділяється за територіальною ознакою на муніципальну владу, владу штатів та національну владу. Поділ же національної публічної влади здійснюється на п'ять гілок, до традиційних законодавчої, виконавчої та судової додається ще громадянська та виборча гілки. До того ж влада у Конституції Венесуели визначається не як державна, а саме як публічна влада (Public Power), що вже є ознакою її демократичного характеру, а влада, що поширюється на всю територію держави, іменується національною публічною владою (National Public Power).

Узагальнюючи викладене, варто зазначити, що наразі є необхідність універсалізації теорії поділу влади на транснаціональному рівні та її рецепції в національні конституції. Зокрема, можна зробити акцент на тому, що влада в державі належить виключно народу, має установчий характер і є публічною за своєю політико-правовою природою.

Розподіл влади пропонується здійснювати по-вертикалі (міжнародний, національний, муніципальний рівень), а також по-

горизонталі (законодавча, виконавча, судова, президентська, виборча, контрольна гілка). При цьому контрольна гілка охоплює державний, громадський та конституційний контроль. Така конституційна модель розподілу влади дозволить створити оновлений механізм стримувань і противаг, який в перспективі може стати фундаментальним базисом міжінституційної судсидіарної політико-правової взаємодії, але поки що вона переважно є виключно здобутком теоретичної думки, рецепція якої може стати потенційно можливим вектором конституційної модернізації та розвитку конституціоналізму.

Особливості ж сучасного процесу конституційно-правової рецепції в Україні детерміновані необхідністю інсталяції в конституційний механізм публічної влади ряду нових інститутів та оновлення вже існуючих в контексті євроінтеграції, транснаціоналізації та розвитку інноваційних технологій.

Фундаментальною основою розвитку конституціоналізму є принципи демократизації та децентралізації публічної влади, тому більшість сучасних держав намагаються рецепіювати із зарубіжних країн способи та методи, що сприятимуть вдосконаленню та розширенню форм безпосереднього народовладдя, таких як вибори, референдуми, плебісцити, мирні зібрання, звернення тощо.

Останнім часом у світі створюються технологічні передумови для модернізації інституту народовладдя шляхом запровадження якісно оновлених демократичних процедур. Звісно, конституційне право не може не реагувати на зазначені процеси відповідним чином, адже, власне, «конституційність» як правовий феномен існує у нерозривній єдності з правовою природою сучасної демократії. Дійсно, демократія, у сучасному її розумінні, вимагає конституційно-правового реформування із одночасним запровадженням більш еластичних форм ідентифікації громадян. Але для цього необхідно створити відповідне нормативне

підґрунтя активної соціально-політичної взаємодії між громадянами та інститутами публічної влади.

Саме проголошений курс зовнішньої політики на євроінтеграцію з орієнтацією на фундаментальні демократичні цінності європейської культури змушує посилити увагу до необхідності реформування конституційного законодавства в цьому напрямку. А тому рецепція е-демократії в процесі конституційно-правової модернізації може стати незамінним інструментарієм у становленні України як демократичної, незалежної, соціальної, правової держави. А оскільки розвиток цифрових технологій відбувається в загальносвітовому масштабі, то і правові норми, які врегульовують пов'язані з цим процесом правовідносини, здебільшого мають транснаціональний характер.

Терміни «електронна демократія», «мережева демократія», «кібердемократія», «віртуальна демократія», «веб-демократія», «комп'ютерна демократія», «цифрова демократія» і т. ін. починають запроваджуватись і активно вживатися наприкінці ХХ століття, особливо в країнах з розвиненими інформаційно-комунікативними технологіями. Звісно, з поступовим проникненням інформаційно-комунікативних технологій в усі сфери суспільної життєдіяльності виникають і спрощуються процеси управління, документообігу в органах публічної влади, розвивається діалог між владою та громадянським суспільством в он-лайн режимі. Тому з розвитком електронної демократії публічна влада отримує змогу більш активно реагувати на потреби громадян, а громадяни, зі свого боку, беруть участь в управлінні державними та місцевими справами [96].

У 2006 р. Рада Європи навіть створює спеціальний Комітет з електронної демократії (CAHDE), який грає роль міжурядової робочої групи, членами якого є представники 47 держав-членів Ради Європи, інших міжнародних організацій, зокрема ЄС, ОБСЄ або ООН, а також комітетів ради Європи.

У 2009 р. було прийнято рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи СМ/Рес (2009) 1 державам-учасницям Ради Європи з електронної демократії, у яких, крім іншого, пропонується країнам-учасницям розглянути можливість використання засобів електронної демократії для посилення народовладдя, демократичних інститутів і процесів; розглянути і впровадити електронну демократію за допомогою ІКТ [434].

У Рекомендаціях Ради Європи суттєво розширюються та визначаються наступні сектори (напрямки) е-демократії: 1) е-парламент; 2) е-законодавство; 3) е-правосуддя; 4) е-посередництво (е-медіація) (досудове вирішення спорів); 5) е-навколишнє середовище (екологія); 6) е-вибори; 7) е-референдум; 8) е-ініціативи; 9) е-голосування; 10) е-консультації; 11) е-петиції; 12) е-передвиборча агітація; 13) е-опитування [736].

Серед основних проблем конституційно-правового регулювання в контексті цифрової трансформації є подолання правових лакун та необхідність нормативного регулювання; по-перше, у сфері публічно-владних відносин – це створення ефективної моделі електронного урядування, по-друге, у сфері прав людини – це забезпечення права на доступ до інтернету, права на забуття, права на захист інформації тощо.

Актуальність та вплив на розвиток конституціоналізму цифрова трансформація здобула під час пандемії COVID-19, коли постала необхідність активно використовувати віртуальний простір для забезпечення функціонування органів публічної влади, надання он-лайн послуг громадянам як у приватній, так і у публічній сферах, реалізації конституційного права та освіти (дистанційну освіту), соціальний захист, на працю, на судовий захист тощо [105].

Поняття «електронного уряду» з'являється ще на початку 90-х років ХХ століття, але практична реалізація відбувається лише наприкінці 90-х років. Однією з найперших країн, де починає реалізовуватись ідея е-урядування, був Сінгапур, де ще в 1991 році розроблено План ІТ 2000

(Розумний острів – Intelligent Island), а вже в 1999 році був створений урядовий портал e-Citizen Centre, який почав надавати інформаційні послуги у сфері бізнесу, оборони, освіти, зайнятості, охорони здоров'я, житла, правопорядку тощо. США також одними з перших долучилися до розробки та ефективного використання систем електронного уряду. Зокрема, ще в лютому 1997 року американська адміністрація виступила з ініціативою «Удосконалення урядової діяльності через нові технології», а в 2000 році стартує проєкт «FirstGov», що об'єднав близько 20 000 сайтів державних органів різних рівнів.

У Європі лідером у сфері е-урядування є Великобританія – з 2000 року реалізується програма «E-citizen, e-business, e-government», а серед країн постсоціалістичного простору першими впроваджувати електронне урядування починають Естонія і Латвія.

В процесі еволюції та інституційної трансформації моделі електронного урядування можна поділити на: 1) e-Gov 1.0; 2) e-Gov 2.0; 3) e-Gov 3.0.

Модель електронного урядування e-Government (e-Gov) 1.0 є першою базовою моделлю розвитку електронного урядування у світі. Вона заснована на організації доступу до одержання адміністративних та інших е-послуг громадянам чи бізнесу через офіційні веб-ресурси органів державної влади та місцевого самоврядування. За цієї моделі громадяни могли отримувати інформацію, адміністративні та інші послуги, але не мали змогу приймати участь у формуванні політики уряду.

Наступна модель e-Government 2.0 (e-Gov 2.0) передбачає створення електронної платформи з відкритим вихідним кодом, у якій уряд, громадяни та інноваційні компанії можуть поліпшити прозорість та ефективність діяльності публічної влади, можна сказати, що вона діє за принципом «віддати уряд в руки громадян». Ця модель є більш відкритою, соціальною, комунікативною, інтерактивною та орієнтованою на користувачів електронного уряду. Її інноваційний потенціал полягає в

трансформації взаємовідносин між владою та громадянами таким чином, щоб формування державної політики відбувалося за контролю та безпосередньої участі громадянського суспільства. Це сприятиме підвищенню ефективності та легітимності уряду.

Еволюція розвитку електронного урядування призвела до поступового формування моделі e-Government 3.0 (e-Gov 3.0), яка базується на інноваціях, пов'язаних з аналітикою великих даних у сфері управління адміністративними та бізнес-процесами. Розвиток цієї моделі безпосередньо залежить від інформаційно-комунікаційних технологій, які застосовуються у сфері публічного управління для покращення надання послуг, прийняття політичних рішень та управління ресурсами. Ця модель передбачає використання інноваційних технологій блокчейну, штучного інтелекту, семантичної аналітики Інтернету та тексту, машинного навчання, Інтернет-речей тощо, у тому числі і у сфері публічного управління.

В Україні першим етапом рецесії електронного урядування стало прийняття в 1998 р. Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» [392], але фактично перша Концепція розвитку електронного урядування в Україні затверджується лише в 2010 р., а в подальшому змінюється в 2011 та 2017 рр.[392].

При цьому основними заходами в напрямку реалізації концепції електронної демократії визначаються: розвиток інституту електронних звернень та електронних петицій; розвиток інструментів «відкритий бюджет», «громадський бюджет», он-лайн обговорення проєктів нормативно-правових актів та інших інструментів участі громадян у прийнятті управлінських рішень; запровадження електронних форм зворотного зв'язку на офіційних веб-сайтах органів влади, у тому числі тематичних, для отримання якісного зворотного зв'язку з різних питань; широке залучення громадських об'єднань та профільних асоціацій до планування розвитку та моніторингу стану розвитку електронного

урядування; стимулювання використання електронних інструментів залучення громадян та підтримка громадських ініціатив у сфері електронного урядування. А також розвиток та запровадження інформаційної системи проведення виборчого процесу в електронній формі [292].

У березні 2008 р. рішенням Уряду на базі управління інформатизації Державного департаменту з питань зв'язку та інформатизації утворюється Державний комітет інформатизації України, який було реорганізовано спочатку в Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації, а з 9 грудня 2010 р. у Державне агентство України з питань науки, інновацій та інформатизації. Наступним етапом стало перейменування Державного агентства України з питань науки, інновацій та інформатизації в Державне агентство з питань електронного урядування (4 червня 2014 р.).

Але враховуючи важливість електронного урядування як стратегічного пріоритету розвитку України, у вересні 2019 року прийнято рішення про утворення Міністерства цифрової трансформації України, яке забезпечуватиме формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку ІТ-індустрії [352].

На сьогоднішній день більшість визначених в концепції та в рекомендаціях CM/Res (2009)1 напрямків поступово реалізуються, а саме: активно функціонують такі електронні сервіси як е-законодавство, е-

правосуддя, е-петиції, запроваджені на рівні державної влади і в більшості органів місцевого самоврядування; започатковано функціонування Державного веб-порталу бюджету для громадян [147]; починає функціонувати та використовуватися громадянами на рівні місцевого самоврядування технологія «громадський бюджет»; започатковуються платформи онлайн-обговорень проєктів нормативно-правових актів як на рівні державної влади, так і на рівні місцевого самоврядування; застосовується інформаційно-телекомунікативна мережа у виборчому процесі, це стосується і ведення державного реєстру виборців з онлайн-сервісом «кабінет виборця», де можна перевірити своє включення до Державного реєстру виборців [148] і електронний підрахунок голосів Центральною виборчою комісією і т. ін.

Проте в Україні залишається взагалі нереалізованим ряд рекомендацій, які поки що знаходяться на стадії обговорення, до них можна віднести електронне посередництво, електронне голосування, електронне середовище тощо. Насамперед це відбувається через те, що процес рецесії такої конституційно-правової інновації як електронна демократія вже пройшов ряд стадій з моменту запровадження і до сьогоднішнього дня продовжує розвиватися [788]. Наприклад, у Виборчому кодексі відповідно в ст. 18 вже закладена потенційна можливість та повноваження Центральної виборчої комісії прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проєкту стосовно: 1) голосування за допомогою технічних засобів та програмних засобів (машинне голосування); 2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів; 3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи [111]. На місцевих виборах в Україні в 2020 р., на жаль, не вдалося реалізувати пілотний проєкт електронного

голосування на жодній виборчій дільниці, але в перспективі є сподівання на його реалізацію.

Світовий досвід застосування е-технологій у виборчому процесі (Австралія, Швейцарія, США, окремі країни ЄС та ін.), свідчить, що поступово це стає життєвою необхідністю, адже сприяє економії часу виборця, анонімності волевиявлення, швидкості й точності підрахунку голосів, має широкі можливості модифікації виборчої системи та ін., але містить й певні кіберзагрози спотворення результатів виборів.

Позитивним досвідом у цій сфері може слугувати застосування в країнах Євросоюзу системи електронного голосування E-Poll, яка охоплює весь процес голосування повністю. Процедура електронного голосування проводиться під контролем громадських експертів, консультантів, при використанні специфічної захищеної і безпечної комунікаційної мережі. Дана система базується на інноваційній архітектурі віддаленого голосування, що дозволяє здійснювати голосування незалежно від місця перебування виборця. Привабливість системи E-Poll полягає в тому, що вона забезпечує виборцям після завершення процедури голосування можливість отримання паперового підтвердження про факт голосування та процедуру підпису кожного поданого голосу в системі незалежними спостерігачами.

На постсоціалістичному просторі рецепція е-голосування, наприклад, поступово реалізується в Республіці Казахстан з 2004 р. з моменту внесення змін до Конституційного Закону «Про вибори в Республіці Казахстан» [325], який було доповнено главою 9-1 «Особливості проведення виборів з використанням електронної виборчої системи». У тому ж році запроваджується державна автоматизована інформаційна система «Сайлау» (АІС «Сайлау»). Вона надає можливість автоматизації процесів організації та проведення виборів, досягнення їх прозорості, забезпечення виборчих прав громадян відповідно до Конституції, виборчого законодавства Республіки Казахстан,

загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права у сфері організації виборчого процесу шляхом широкого застосування нових інформаційних технологій [576]. При цьому слід зазначити, що в Казахстані, перш ніж розпочати рецепцію інституту е-виборів, було досліджено позитивний досвід зарубіжних країн, проведено ряд переговорів із міжнародними організаціями, розроблено технічну програму «Сайлау», а також внесені відповідні зміни до виборчого законодавства.

Як цілком слушно в цьому зв'язку зазначено у п. 104 Пояснювальної записки Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Res (2009) 1, «електронну демократію не можна впровадити за допомогою великого вибуху. Наприклад, необхідно перевірити різні інструменти, узгодити інструменти електронної демократії із тими, що продовжують використовуватися традиційними методами, відрегулювати процедури, а також запустити процеси моніторингу та еволюції. Також важливо підлаштувати під даний контекст всі методи електронної демократії з урахуванням культурних і політичних відмінностей, а також технологічних переваг. Тому прийнятним підходом був би поетапний підхід до впровадження електронної демократії [736].

Викладене дозволяє проілюструвати рецепцію концепції електронної демократії, яка стала можливою лише завдяки розвитку комп'ютерних інформаційних технологій та створенню глобальної мережі Інтернет, що має революційні наслідки для становлення демократії у вітчизняній та світовій практиці державотворення.

Тобто на сьогоднішній день в Україні переважно реалізується модель електронного урядування e-Government 2.0, і цьому сприяє спеціально створений центральний орган виконавчої влади.

Рецепція інституту електронної демократії у вітчизняне законодавство є конституційно-правовою інновацією, яка дозволить підвищити ефективність функціонування органів публічної влади;

спростити комунікацію між органами публічної влади та громадянським суспільством; сприятиме залученню громадян до прийняття важливих державно-владних рішень.

Окрім публічно-владної сфери цифрова трансформація передбачає необхідність рецепції відповідних конституційних стандартів у сфері забезпечення та реалізації прав людини, без яких є неможливим подальший розвиток конституціоналізму. Одним з них є необхідність нормативного визначення та врегулювання права на доступ до Інтернету та запобігання розвитку цифрової дискримінації.

Наступним прикладом конституційно-правової рецепції є можливість та необхідність використання інституту медіації не тільки альтернативного способу захисту прав людини (як зазначалось у попередньому підрозділі), але й в процесі вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів.

Конституційне право, як вже неодноразово наголошувалося, є фундаментальною, універсальною та пріоритетною галуззю національної системи права, а також характеризується політико-правовим та конфліктогенним характером конституційних правовідносин між органами публічної влади, що є ознакою транзитивного суспільства, до якого належить і Україна. Саме тому для підвищення ефективності організації та злагодженого функціонування конституційного механізму публічної влади необхідно запобігати появі конфліктних ситуацій, а в разі їх виникнення – консенсусному вирішенню.

В умовах правової модернізації ризик виникнення конституційних конфліктів значно підвищується, що позначається на здійсненні реформування та ефективності функціонування конституційного механізму публічної влади. Саме тому на сьогоднішній день одним із завдань науки конституційного права є рецепція ефективних та дієвих засобів і способів вирішення конституційно-правових конфліктів. За роки незалежності Україна пережила велику кількість конституційних криз і

дві революції («Помаранчева революція», «Революція Гідності»), а тому варто зважати на досвід та технології вирішення подібних конфліктів, вироблених практикою зарубіжних країн.

З моменту здобуття Україною незалежності відбувається процес становлення вітчизняної конституційної моделі організації державного будівництва, що характеризується зміною інституційного дизайну конституційного механізму публічної влади, при цьому активно використовується зарубіжний, зокрема європейський, досвід.

Традиційно вважається, що одним з ефективних способів вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів є інститут медіації, рецесія якого у вітчизняний правовий простір сприятиме налагодженню міжінституційного політико-правового діалогу між публічною владою та громадським суспільством. Медіація є одним із «м'яких» способів вирішення конфліктних ситуацій поряд із компромісом, консенсусом, переговорами, діалогом, дебатами [192].

Загалом світова практика альтернативного вирішення правових конфліктів використовує такі основні способи: арбітраж (arbitration) – спосіб вирішення спору за допомогою незалежної, нейтральної особи – арбітра (або групи арбітрів), що вповноважений винести обов'язкове для сторін рішення; медіація (mediation), що передбачає врегулювання правового конфлікту за допомогою незалежного, нейтрального посередника, який сприяє сторонам у досягненні угоди; переговори (negotiation) – спосіб врегулювання правового спору безпосередньо сторонами без будь-яких посередників. Елементи цих трьох «чистих» способів входять складовою частиною до багатьох інших процедур, які також застосовуються в країнах Європи, як от: «мед-арб» (med-arb), «міні-суд» (mini-trial), незалежна експертиза щодо встановлення фактичних обставин справи (neutral expert factfinding), приватна судова система (private court system) тощо [55].

Медіацію використовують здебільшого для вирішення приватно-правових спорів [443], але останнім часом дедалі більшої уваги привертає рецепція інституту медіації як способу вирішення публічно-правових спорів (у т. ч. регіональних, внутрішньодержавних, міжнародних тощо).

Доволі дискусійним є питання про можливість застосування медіації при вирішенні публічно-правових спорів, адже вони мають свої особливості. Можна зустріти позицію, яка зокрема міститься у висновку Верховного Суду України в зауваженнях та пропозиціях до одного з проєктів Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 2425а-1 від 3 липня 2013 року), де зазначається, що процедури медіації не можуть застосовуватися у сфері публічного владного управління, виконання своїх управлінських функцій на основі законодавства суб'єктами владних повноважень [173].

Проте проаналізований зарубіжний досвід (США, Німеччини, Нідерландів, Бельгії, Норвегії, Австралії) доводить, що існує позитивна практика застосування процедури медіації у конфліктах з органом публічної адміністрації, яка відбувається як у позасудовий, так і в судовий спосіб.

Як наголошує З.В. Красіловська, «...техніка медіації є доцільною не лише у врегулюванні спорів із суб'єктом владних повноважень та фізичними чи юридичними особами, чи між суб'єктами владних повноважень, у судовий чи позасудовий спосіб, а й при урегулюванні конфліктів та прийнятті управлінських рішень місцевими громадами, які виникають з приводу перейменування вулиць, міст, сіл, селищ, повалення чи встановлення пам'ятників, євроінтеграції чи проросійськості, об'єднання територіальних громад та адаптації в них вимушених переселенців, проблем забезпечення учасників АТО земельними ділянками та багато інших питань, які є актуальними в умовах сьогодення» [237, с.168].

Зарубіжні дослідники наголошують, що медіація як метод врегулювання конфліктів може застосовуватися в тому числі й в процесі вирішення політичних конфліктів [670] та врегулювання міжнародних конфліктів [601; 602]. Вітчизняні дослідники також наголошують на можливості застосування медіації при врегулюванні парламентських конфліктів [260], муніципальних конфліктів [275], міжнародних конфліктів [18] тощо.

Конструктивне вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів за допомогою медіаційних технологій у сучасному світі може стати запорукою сталого розвитку демократичної держави. Проте варто зазначити, що не всі конституційні конфлікти можна врегулювати за допомогою медіації, а тому насамперед необхідно зупинитися на визначенні поняття та їх класифікації.

У юридичній літературі не існує єдності думок щодо визначення поняття конституційного конфлікту як правової категорії. Так, А. Єзеров пропонує розглядати конституційний конфлікт як вид юридичного конфлікту, що являє протистояння в політико-правовій взаємодії суб'єктів конституційних відносин, яке відображується в інституційно нормативованих взаємоспрямованих діях цих суб'єктів щодо визнання, задоволення, захисту своїх інтересів, потреб, цілей, що являють собою цінність з точки зору їх соціальної значущості [165, с.72].

А.В. Нікітіна визначає конституційний конфлікт як зіткнення (протистояння, протиборство) суб'єктів конституційних відносин, що має конституційне значення з приводу конституційних (основних) прав і свобод особистості, публічної (у т. ч. державної) влади, повноважень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, території публічного утворення, інших об'єктів конституційних відносин, що представляють загрозу основоположним конституційним цінностям, нормам та принципам (чи порушують їх) та опосередковане нормами конституційного права [320 с.142]. Пряхіна Т.М. розглядає

конституційний конфлікт як форму взаємодії суб'єктів державно-правових відносин, що мають правову природу, обумовлену необхідністю розв'язання розбіжностей з питань визнання, реалізації та захисту їх конституційних інтересів [422, с.43].

Доволі влучно зазначає А.Єзеров, що «...головною відмінністю конфліктів є те, що вони не обов'язково пов'язані зі спором про право. Вони можуть також виступати у вигляді суперечностей з приводу формування права, з приводу застосування, порушення та скасування конституційно-правових норм» [166, с.128].

Узагальнюючи викладені позиції вчених та враховуючи семантику слова «конфлікт» (лат. *conflictus* – зіткнення, розбіжності), зіткнення протилежних інтересів, поглядів, прагнень; серйозні розбіжності, спір [322, с.432], пропонуємо конституційний конфлікт визначити як процес суперечливої взаємодії, що спричиняє розбіжності між суб'єктами конституційно-правових відносин з приводу здійснення публічної влади, стратегії конституційно-правового розвитку та державного будівництва, вдосконалення механізму забезпечення та розвитку конституційного ладу, створення, зміни, застосування чи розуміння конституційно-правових норм тощо, що призводить до зіткнення протилежних інтересів і поглядів.

Дослідниками неодноразово робилися спроби класифікацій конституційних конфліктів. Так, А.А. Єзеров виділяє простий та особливі конституційні конфлікти (конституційний делікт, конституційний спір, конституційну кризу) [165, с.100]. Пряхіна Т.М. пропонує поділяти конституційні конфлікти на конституційні формаційні конфлікти, конституційні спори, делікти, кризи [422, с.44].

А.В. Нікітіна наполягає на виокремленні двох основних типів конституційних конфліктів: юридичних (правових) та політичних. При цьому конституційні конфлікти юридичного типу вона диференціює з точки зору форми їх зовнішнього виразу на: 1) конституційні конфлікти, викликані конституційним деліктом, та 2) конституційно-правові спори.

Серед різновидів конституційних конфліктів політичного типу вчена виділяє: 1) структурні конфлікти в системі публічної влади (розбіжності між органами публічної влади, кризи в системі публічної влади) та 2) системні конституційні конфлікти (спроби насильницької зміни конституційного ладу, захоплення чи привласнення влади, державні перевороти, а також територіальні конфлікти) [321].

Частково погоджуючись з викладеною позицією, вважаємо, що виділяти серед конституційних конфліктів суто політичні є недоцільно, адже будь-який конституційний конфлікт насамперед пов'язаний з реалізацією суб'єктами конституційного права відповідних прав та обов'язків, що спричиняє настання правових наслідків, а отже вони все одно мають юридично обумовлений характер та негативні конституційно-правові наслідки. Політичні ж конфлікти, наприклад, у сфері внутрішньопартійної боротьби, розробки та прийняття політичної платформи, реалізації політичної стратегії та ін., до конституційних конфліктів віднести не можна, адже зазначені відносини не мають суттєвого впливу на конституційно-правові відносини. Проте в перспективі, коли конфлікт вийде за межі політичного і його ескалація посягатиме на розвиток державно-владних інститутів, конституційний лад, державний суверенітет та інші конституційні цінності, він набуватиме ознак конституційного конфлікту політико-правового типу [87].

Отже, рецепція інституту медіації в практику конституційного будівництва може стати інституційним механізмом вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів. Пропонується усі конфлікти поділяти на два типи: 1) правові (юридичні) та 2) політико-правові. При цьому правові (юридичні) конституційні конфлікти виникають в процесі здійснення конституційних правопорушень (деліктів) та конституційних спорів (нормативних, компетенційних тощо) і вирішуватись вони повинні

з використанням юридичних засобів і процедур, у т. ч. у судовому порядку.

Політико-правові конституційні конфлікти виникають внаслідок виникнення розбіжностей між суб'єктами публічно-владних відносин в процесі реалізації ними повноважень у межах компетенції (наприклад, в процесі формування коаліції депутатських фракції, кадрового формування уряду, законодавчому процесі, вироблення та прийняття спільних рішень органами виконавчої влади і т. ін.). Вони можуть виникати у формі конституційних суперечностей, конституційної конфронтації та конституційної кризи. Причинами їх виникнення насамперед є конституційні колізії, дефекти, прогалини тощо.

Вважаємо доцільним зазначити, що медіація може застосовуватися не до будь-якого конституційного конфлікту. Наприклад, компетенційні спори, конституційні правопорушення (делікти), нормативні спори (конституційні скарги, тлумачення, перевірка конституційності нормативно-правового акту) та ін. варто вирішувати лише через спеціально уповноважені органи, якими є Конституційний Суд України та адміністративні суди. Натомість у разі виникнення конституційних конфліктів в процесі виконання суб'єктами конституційних праввідносин дискреційних повноважень, у разі підвищення соціальної напруги між громадянським суспільством та публічною владою, у разі політичного протистояння в парламенті та ін. варто застосовувати медіаційні технології для досягнення консенсусу та вироблення оптимальної моделі урівноваження публічно-владних інтересів [87].

Сучасний стан конституційного реформування та модернізація Конституції України супроводжується конфліктністю в процесі взаємодії між суб'єктами конституційно-правових відносин, що може призвести до деформації системи стримувань і противаг. Звісно, в процесі трансформації форми державного правління з президентсько-парламентської в парламентсько-президентську підвищується ймовірність

виникнення конституційного протистояння. Тому в сучасних умовах державотворення в Україні першочерговим завданням є гармонізація конституційно-правових відносин та запобігання виникненню конституційних конфліктів.

В аналітичному звіті, розробленому С. Чоудрі, Т. Седеліус, Ю. Кириченко, автори виділяють чотири принципові виклики для демократичного конституційного врядування та конституційної стабільності в Україні: 1) перманентний інституційний конфлікт між Президентом, Прем'єр-міністром та Парламентом, який заганає в тупик усю політичну систему та унеможлиблює ефективний парламентаризм; 2) президентство, яке тяжіє до автократичних тенденцій; 3) фрагментарна та слабка партійна система, що підриває спроможність узгодженої роботи парламенту; 4) низька конституційна культура та слабкий Конституційний Суд, що проявляється через нерегулярні, політично-мотивовані, односторонні зміни Конституції [554].

Рецепція інституту медіації є інноваційним способом альтернативного вирішення (урегулювання) конституційних конфліктів (переважно політико-правового типу), здійснення конструктивного діалогу між суб'єктами конституційних відносин, досягнення консенсусу та взаємоприйняттого (взаємоузгодженого) рішення.

При цьому ефективність медіаційної процедури визнана Європейським Співтовариством, яке рекомендує її впровадження як основного методу альтернативного вирішення спорів на досудовому етапі та під час судового розгляду, що знаходить своє відображення в підписаній Україною Угоді про Асоціацію України з Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Так, згідно зі статтею 1 даної Угоди Україна і ЄС мають посилювати співпрацю у сфері правосуддя, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. Країни Європейського Союзу дали згоду на те,

що забезпечення верховенства права та кращого доступу до правосуддя повинно включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів. Європейська Рада на своєму засіданні в Тампере 15 жовтня 1999 року закликала держави-члени до запровадження альтернативних позасудових процедур, серед яких медіація є основним методом врегулювання спорів [462].

Класична модель медіації ґрунтується на принципах добровільності, активності, нейтральності (незалежності), конфіденційності, відповідальності та ін. Проте, оскільки конституційний конфлікт є специфічним видом юридичного конфлікту, то дотриматись усталених принципів досить складно, а в деяких випадках взагалі неможливо, тому її застосування в деяких випадках може мати квазімедіативний характер мирного урегулювання зазначених категорій конфліктів з огляду на неможливість дотримання традиційних принципів.

Наприклад, принцип конфіденційності полягає в тому, що сторони не мають права розголошувати інформацію, яка стала їм відома в ході процесу медіації. Дотриматись зазначеного принципу в процесі вирішення конституційного конфлікту майже неможливо з огляду на широке коло учасників процесу та те, що сторонами конфлікту (чи принаймні однією зі сторін) є орган публічної влади, а оскільки влада в демократичній державі належить народу, то громадськість має право знати про перебіг конфлікту і засоби, що здійснюються для його вирішення.

Принцип нейтральності також доволі складно реалізувати, адже конституційний конфлікт завжди пов'язаний з політикою, а тому доволі складно знайти політично нейтрального медіатора.

Проте зазначене свідчить про специфіку застосування медіації в процесі вирішення конституційно-правових конфліктів, а не про неможливість її застосування. До того ж, в процесі рецепції запозичена з країни-донора ідея (концепція, доктрина, інститут тощо), в процесі сприйняття країною-реципієнтом може набувати специфічних форм,

ознак та якісно оновленої інтерпретації. Цьому сприяє ряд соціальних, економічних, політичних, організаційних, культурних та інших факторів. Тому процедура медіації в процесі вирішення конституційно-правових конфліктів, враховуючи специфіку, повинна додатково ґрунтуватися на принципах консенсусу та компромісу в ході вироблення колегіального рішення.

Консенсус є принципом колегіальної взаємодії в процесі вироблення узгодженого рішення на налагодження соціальної взаємодії, співробітництва між учасниками конституційного конфлікту.

Налагодження консенсусного діалогу в процесі медіації між владними інститутами та громадянським суспільством необхідно сприймати як альтернативний спосіб вирішення конституційно-правових спорів із залученням в якості медіаторів (посередників) громадські організації, політичні партії, незалежних експертів, вчених тощо. Наприклад, у сфері вирішення конституційних конфліктів в парламенті Х. Бесемер пропонує застосовувати медіаційні тренінги для голів комітетів (конструктивні слухання замість словесних баталій) [44, с.61]. Звісно, із виробленням у процесі медіаційної процедури оптимального вирішення проблеми з урахуванням балансу інтересів та прийняттого для кожної зі сторін спору варіанту. Медіаційна угода може мати належне юридичне оформлення і обов'язковий характер для учасників конституційного конфлікту, але на практиці її досить складно реалізувати без належної нормативно-правової регламентації зазначеної процедури.

Принцип компромісу сприяє вирішенню (урегулюванню) конституційного конфлікту спільними зусиллями сторін (у т. ч. третьої сторони медіатора) і полягає у виробленні взаємоузгодженого раціонального рішення на підставі взаємних поступок.

Варто зазначити, що інститут медіації органічно вбудовуватиметься в модель управління «good governance» («належне урядування») [800] через взаємодію громадських, державних, самоврядних інститутів та

таких його рис як: відповідність принципу верховенства права, прозорість, орієнтація на консенсус, рівність та врахування інтересів, відповідальність, ефективність і результативність.

Побудова сучасної демократичної держави супроводжується зміною парадигми конституціоналізму у світовій практиці, зокрема на сучасну теорію «демократичного конституціоналізму», що заснована на ідеї максимально можливого забезпечення залучення громадян до обговорення, пропозицій та прийняття рішень з найважливіших конституційних змін.

Концепція демократичного конституціоналізму передбачає формування демократичної політики в радикальному її сенсі як правління народу, що поширюється на усі питання, у тому числі й створення та зміну основних законів. Ця теорія обґрунтовує необхідність відкритості конституційних процесів для участі громадян та, визнаючи використання форм представницької демократії недостатнім, надає пріоритет безпосередній участі громадян [622]. У тому числі в процесі сприяння розвитку демократичного конституціоналізму варто використовувати інститут медіації для вирішення конституційних конфліктів.

Попри визнання необхідності та важливості рецепції інституту медіації в практику вирішення конституційних конфліктів, слід мати на увазі і ряд загроз, що може спричинити бездумне, невиважене запозичення та впровадження зарубіжного інституту.

Так, однією з проблем є, власне, особа медіатора, адже в процесі вирішення конституційних конфліктів класична модель професійного медіатора не завжди може бути застосована, або він повинен мати додаткові компетентності, щоб мати можливість брати участь у вирішенні (урегулюванні) подібних конфліктів, наприклад, додатково мати спеціальні знання з конституційного права, політології, соціології тощо. В ролі медіатора при вирішенні (урегулюванні) конституційних конфліктів у формі конституційних криз (між гілками влади чи між державною

владою та муніципальною) можуть бути використані не окремі медіатори, а медіаційні групи, що включатимуть фахівців з різних спеціальностей, у тому числі й авторитетних громадських діячів.

Зарубіжні дослідники Дж. Беркович та Дж. Рубін наголошують, що в якості медіатора можуть виступати міжнародні діячі, релігійні особистості, академічні вчені, представники уряду, транснаціональні організації, міжнародні організації чи інші особи, органи чи організації залежно від характеру суперечки [603].

Варто зазначити, що в процесі вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів залучення міжнародних організацій чи діячів, з одного боку, може спричинити активне їх втручання у внутрішньополітичні відносини і стати загрозою національному суверенітету, але з іншого – може стати єдиним способом виходу країни з конституційної кризи.

Зокрема, як успішний приклад політичної медіації можуть бути Кемп-Девідські угоди, підписані в 1978 році ізраїльським прем'єр-міністром Менахемом Бегіном і президентом Єгипту Анваром Садатом у Кемп-Девіді, Меріленд, США, у присутності американського президента Джиммі Картера, який виконував роль міжнародного посередника – свого роду політичного медіатора. Підписані представниками конфліктуючих сторін угоди стосувалися виводу ізраїльських військ з території Синаю, який завершився до 1982 року, і створення на територіях західного берега ріки Йордан і в секторі Газа палестинського самоврядування [287, с.6-7].

Важливою проблемою на шляху рецесії інституту медіації є добровільність і сумлінність виконання медіаційної угоди, для чого необхідним є високий рівень конституційної правосвідомості учасників конституційного конфлікту та готовність до компромісу.

В процесі рецесії інституту медіації необхідно насамперед сприяти її активній інтеграції в правову культуру та правосвідомість громадян. Для цього необхідно здійснювати поступову правороз'яснювальну роботу

з метою усвідомлення громадянами, що медіація не виключає і не замінює інститути, що вже існують, а лише надає громадянському суспільству та публічній владі додаткові можливості мирного вирішення (врегулювання) конфліктних ситуацій цивілізованими способами саморегуляції.

Отже, вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів із застосуванням медіації є новою інноваційною практикою, до якої необхідно поступово готувати українське суспільство та розробити нормативно-правову основу його функціонування, адже наразі немає методики, алгоритму, механізму процедури медіації та спеціалістів, що можуть її здійснювати. Але налагодження діалогу у комунікативній взаємодії між суб'єктами конституційних правовідносин є перспективним напрямком вирішення конституційних конфліктів. Також існує необхідність переосмислення пріоритетів конституційного будівництва в напрямку сприяння інтенсифікації рецепції якісно оновлених способів мирного вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів, яким у тому числі є й медіація.

Особливості застосування рецепції в процесі конституційно-правової модернізації публічної влади також супроводжуються динамічним процесом реформування системи законодавства в напрямку децентралізації публічної влади, поступовим оновленням інституційного дизайну конституційного механізму публічної влади, виокремленням муніципальної влади як окремого виду публічної влади, розвитком інституту місцевого самоврядування, заснованого на принципах децентралізації та субсидіарності.

Концептуалізація місцевого самоврядування як інституту конституційного ладу має важливе значення в контексті становлення конституціоналізму в Україні. Місцеве самоврядування відповідно до Європейської Хартії про місцеве самоврядування складає одну з основ будь-якого демократичного ладу, де в ст. 2 закріплено, що принцип місцевого самоврядування має бути визнаним у внутрішньому

законодавстві, і, по можливості, у конституції держави [164]. Отже, з моменту ратифікації цієї Хартії в 1997 р. розпочинається наступний етап рецепції цього інституту з поступовою інсталяцією в механізм публічної влади.

Але водночас сама ідея місцевого самоврядування має витoki з найдавніших часів, термін «local self-government» (місцеве самоврядування) до політико-правового обігу ввів ще у XIX ст. Рудольф фон Гнейст, принцип субсидіарності, на якому ґрунтується становлення місцевого самоврядування в Україні, також формується Й. Альтузіусом ще у XVII ст. Ці приклади доводять, що муніципально-правова рецепція може мати транзитивний крестемпоральний характер і проявляється у сприйнятті правового досвіду, виробленого зарубіжною практикою державотворення в різні часи та епохи [104, с.119].

Варто акцентувати увагу й на тому, що децентралізація сьогодні набуває глобального масштабу, адже за останні десятиліття в багатьох країнах світу проведені суттєві реформи в цьому напрямку. Хоча в межах загальної тенденції варто зазначити, що кожна держава має власні причини, проблеми, форми і наслідки децентралізації з огляду на особливості національних традицій, культури, ментальності тощо.

Конституційно-правова рецепція принципів децентралізації та субсидіарності в Україні орієнтована на демократичні перетворення та підвищення ролі місцевого самоврядування з урахуванням конкретних умов сучасності та адекватних можливостей держави, а найголовніше – виваженої, системної і послідовної реалізації комплексу започаткованих реформ. До того ж, створення ефективної системи місцевого самоврядування, розвиток спроможних громад, що мають певну фінансову самостійність, має допомогти державі у проведенні соціально-економічних перетворень і вирішенні багатьох питань як місцевого, так загальнодержавного значення [201, с.49].

Конституція України, закріплюючи місцеве самоврядування як один з елементів конституційного ладу, гарантує організаційну, правову та фінансову незалежність місцевого самоврядування. Як цілком справедливо зазначає О.В. Батанов, місцеве самоврядування не може розглядатися як структурний елемент системи державної влади. Це означає, що місцеве самоврядування як одна з основ конституційного ладу має джерелом свого існування не державну, а конституційну волю народу, виступає як фундаментальний конституційний принцип, який встановлює, визнає та гарантує управлінську незалежність територіальних громад. Місцеве самоврядування як елемент конституційного ладу України утворює умови для правотворчої, правозастосувальної та правореалізаційної діяльності, спрямованої на здійснення даного принципу. Також місцеве самоврядування в цій якості виступає як політико-правовий, соціально-економічний та культурний стан місцевого життя, яке склалося під впливом конституційного механізму або факторів, які викривлюють його. Віднесення інституту місцевого самоврядування до засад конституційного ладу також означає неможливість його скасування чи обмеження. Конституція нібито говорить, що законодавець на свій власний розсуд не має права вводити або ліквідовувати місцеве самоврядування. Завдання законодавця, таким чином, обмежується творчою конкретизацією даного інституту. Звідси місцеве самоврядування, після його визнання державою, здійснюється населенням за його власним природним правом, а не по праву держави. Тому будь-які посягання на права місцевого самоврядування варто оцінювати як посягання на основи конституційного ладу [33, с.119].

Становлення та розвиток інституту місцевого самоврядування та здійснення муніципально-правової реформи в напрямку децентралізації відбувається з урахуванням прогресивного зарубіжного досвіду Польщі, Литви, Латвії, Данії, Фінляндії, Швеції, Чехії, Франції, ФРН, Італії, Бельгії та інших країн демократичної орієнтації. Фундаментальними

принципами проведення сучасних реформ проголошується децентралізація публічної влади та субсидіарність у наданні публічних послуг. Водночас, якщо в зарубіжних країнах конституційне реформування публічної влади привело до формування дієздатних територіальних громад та реального місцевого самоврядування, яке ефективно та незалежно від держави під власну відповідальність надає жителям різноманітні публічні послуги, то в Україні ефект від цієї діяльності поки що суттєво не відчутний [33, с.119].

Останнім часом і в Україні були окреслені певні пріоритети розвитку держави та напрямки реалізації Концепції реформування територіальної організації влади та місцевого самоврядування, правову основу яких склав ряд вже чинних законів, а саме: «Про співробітництво територіальних громад» (2014 р.) [410], «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015 р.) [381], «Про засади державної регіональної політики» (2015 р.) [386] та інші нормативно-правові акти та проєктні ініціативи. Проте слід зазначити, що сучасний процес реформування часом має фрагментарний характер, і для найбільшої ефективності потребує комплексного, поступового, виваженого підходу як в процесі правотворення, так і в процесі правореалізації.

Міжурядові організації та інші транснаціональні суб'єкти беруть активну участь у вітчизняному механізмі реєстрації інституту місцевого самоврядування, серед яких можна назвати ОБСЄ, ПАРЕ, Рада Європи, Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи, Міжнародна спілка місцевих влад, Фондація українсько-польської співпраці (ПАУСІ), Асоціація європейських прикордонних регіонів (АСПР), Всесвітня Рада Місцевих Екологічних Ініціатив (ICLEI) та ін. При цьому міжнародні організації загалом сприяють процесу реформування місцевого самоврядування з урахуванням прогресивних ідей розвитку та функціонування цього інституту в зарубіжних країнах, але іноді їх вплив

має «нав'язливий» характер, що негативно позначається на ефективності процесу рецесії [104, с.118].

Зокрема, у моніторингу ЄС про виконання Україною Угоди про асоціацію з ЄС окремо наголошується на необхідності завершення реформи місцевого самоврядування і надається ряд рекомендацій щодо необхідності виконання зобов'язань. Серед яких, зокрема: проведення реформи місцевого самоврядування і територіальної організації влади (децентралізації); завершення остаточних перспективних планів формування спроможних громад на всій території України; прийняття Законів «Про внесення змін до Конституції України щодо реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади»; «Про місцеве самоврядування» та «Про місцеві державні адміністрації» (або про префектури – у разі внесення змін до Конституції); «Про адміністративно-територіальний устрій України», у якому слід затвердити мережу не більше 1500 міських, селищних і сільських громад, які відповідають критеріям спроможності, а також нові райони (приблизно 120 на всю територію країни). А також завершити процес передачі повноважень та відповідних фінансових ресурсів у рамках децентралізації до органів місцевого самоврядування [522, с.445]. Проте поки що зрушень у цьому напрямку не спостерігається.

На законодавчому рівні задля виконання міжнародних зобов'язань з метою підвищення ефективності механізму конституційно-правової рецесії та уникнення колізій між правовими нормами проводиться ряд експертиз, зокрема антидискримінаційна, гендерна, антикорупційна, євроінтеграційна, міжнародна тощо.

Так, антидискримінаційна експертиза проводиться з метою виявлення в проєктах актів положень, які містять ознаки дискримінації, та надання пропозицій щодо їх усунення [353; 387]. Гендерна експертиза, метою якої є проведення комплексного дослідження законодавства та проєктів нормативно-правових актів у частині їх відповідності

міжнародним договорам України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та резолюціям міжнародних конференцій, міжнародних організацій, їх органів з прав людини стосовно дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [354]. Антикоруptionна експертиза проводиться з метою виявлення в чинних нормативно-правових актах та проєктах нормативно-правових актів факторів, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, та розроблення рекомендацій стосовно їх усунення [384].

Окремо можна виділити євроінтеграційну експертизу, тобто аналіз внесених до Верховної Ради України всіма суб'єктами права законодавчої ініціативи законопроєктів на їх відповідність *acquis communautaire*. Нормативно-правові акти, які суперечать *acquis communautaire*, можуть прийматися лише за наявності достатнього обґрунтування необхідності прийняття такого акту і на чітко визначений у самому акті строк [383].

Міжнародна експертиза, відповідно до п. 2 ст. 3 Статуту Європейської комісії «За демократію через право», здійснюється на запит Комітету міністрів, Парламентської асамблеї, Конгресу місцевих та регіональних влад Європи, Генерального секретаря або державної чи міжнародної організації чи органу, що бере участь у роботі Комісії, а також на прохання держав [740].

Варто зазначити, що останній етап конституційного реформування в Україні починається в 2014 р. і пов'язується з моментом завершення «Революції Гідності» та прийняттям Закону «Про відновлення дії окремих положень Конституції України [373] та поверненням до парламентсько-президентської форми державного правління, а також підписанням Угоди про асоціацію з ЄС. Подальше конституційне реформування обумовлено необхідністю рецепції права ЄС (у т. ч. конституційного) в процесі гармонізації «*acquis communautaire (acquis)*» вітчизняною правовою системою. У 2016 р. з прийняттям Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [375] радикальної трансформації

зазнала судова гілка влади, зокрема було виключено розділ VII Прокуратура, а її статус регулюється ст. 131 [440], яка структурно міститься в розділі Правосуддя. До того ж повноваження прокуратури були суттєво обмежені.

Система судоустрою та статус суддів також отримали повне перезавантаження у відповідності до європейських стандартів; Конституційний суд фактично вийшов за межі судової гілки влади і був оновлений новим інститутом «конституційної скарги»; запроваджується інститут адвокатської монополії, закладається потенційна можливість обов'язкового досудового порядку урегулювання спору тощо.

Важливим кроком на шляху адаптації права України до права ЄС є закладена конституційна основа можливості визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду (ч. 6 ст. 124 Конституції України, який набув чинності з 30.06.2019 р.).

Причому перша спроба рецепції Римського статуту міжнародного кримінального суду [440] відбулась у 2000 році, коли Президент від імені України 20 січня 2000 року підписав його, ініціював ратифікацію та звернувся до КСУ з клопотанням про надання висновку щодо відповідності його Конституції. Але КСУ у п. 1 резолютивної частини рішення № 1-35/2001 від 11 липня 2001 року зробив висновок про те, що «... Римський Статут Міжнародного кримінального суду не відповідає Конституції України в частині, що стосується положень абзаца десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції» [112]. Тобто Конституційний Суд дав зрозуміти, що для ратифікації Римського статуту необхідно насамперед внести зміни до Конституції.

З 2000 р. ще неодноразово здійснювалися проєктні ініціативи, спрямовані на ратифікацію Римського статуту міжнародного кримінального суду (проєкт № 0072 [420] від 22.02.2014 р., № 0086 [421]

від 22.05.2014 р., № 10310 [419] від 17.05.2019 р.), але жодна з них так і не увінчалась успіхом.

Слід зазначити, що однією з програмних цілей ЄС є співробітництво з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 року та пов'язаних з ним документів (ст. 8) [521]. При цьому під час ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС Україна проголосила заяву про те, що зобов'язання України, які випливають із статті 8 Угоди щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року будуть виконані після внесення відповідних змін до Конституції України [409].

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що рецепція права ЄС в конституційне право України відбувається в умовах стрімкого оновлення законодавства та необхідності інсталяції інститутів в конституційний механізм публічної влади. На заваді цьому постає ряд факторів соціальних, економічних, політичних, інформаційних, корупційних тощо. Тому для ефективної конституційно-правової модернізації необхідно ще пройти складний шлях не тільки сприйняття та впровадження, але й засвоєння нових інститутів, орієнтованих на європейські цінності конституційного будівництва.

Висновки до розділу 3

Зазначено, що рецепція в процесі модернізації та розвитку системи конституційного права в Україні на сьогоднішній день обумовлюється: по-перше, необхідністю універсалізації загальнолюдських цінностей перед глобальними загрозами людства; по-друге, процесом євроінтеграції та необхідністю гармонізації, адаптації законодавства України (у т. ч. і

конституційного) до права ЄС; по-третє, науково-технічним прогресом та появою інновацій, рецепція яких сприятиме оновленню конституційних правовідносин.

Акцентовано увагу на тому, що теоретико-методологічні і концептуальні основи трансформаційних процесів, що охопили Україну, останнім часом змушують поглянути на сучасне державотворення крізь призму необхідності адаптації існуючої національної системи права у відповідності до вимог європейської. Саме тому наукове обґрунтування загальної концепції рецепції європейських стандартів державотворення у внутрішньонаціональне конституційне законодавство України, вироблення механізмів її реалізації, послідовне впровадження в практику державно-правового будівництва, обумовлене теоретичною та практичною значимістю вказаної проблеми, особливо в контексті євроінтеграції. До того ж проголошений Україною політичний курс на інтеграцію в європейські міждержавні структури накладає на нашу державу відповідальність та певні зобов'язання в сфері інституційного, організаційного та функціонального оновлення публічної влади та концептуалізації розвитку конституційних прав людини, а також зміцнення гарантій їх реалізації та захисту.

Запропоновано конституційно-правову модернізацію визначати як системний процес якісного оновлення конституційного законодавства (у т. ч. і конституції), спричинений розвитком суспільних відносин та науково-технічним прогресом. Тобто модернізація завжди орієнтована на конституційні інновації, тобто на те, чого не існувало в конкретній державі і що можна винайти самостійно або запозичити в зарубіжних країнах для розвитку власної системи конституційного права, причому це можуть бути як конкретні інститути або норми, так і певні технології, засоби юридичної техніки, методи управління та ін., наприклад, інститут електронного урядування, омбудсману, конституційної юстиції; технології е-голосування, е-виборів, краудсорсингу, аутсорсингу та ін.

Наголошується на необхідності рецепції відповідних конституційних стандартів у сфері забезпечення та реалізації прав людини в умовах цифрової трансформації, без яких неможливим є подальший розвиток конституціоналізму. Зокрема, у процесі цифрової трансформації існує необхідність розширення каталогу конституційних прав людини такими категоріями, як: право на переносимість даних (right to data portability) і право на забуття (right to be forgotten), право вільного доступу до інтернету, право на цифрову смерть, право на переміщення, право на доступ до цифрових медіа, право на отримання електронних послуг та ін.

Обґрунтовується необхідність конституційно-правової рецепції антидискримінаційних стандартів (запобігання дискримінації за ознаками статі, віку, стану здоров'я, етнічного походження, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, мови, соціального походження, політичних переконань та ін.) та механізмів подолання дискримінації в усіх її формах та проявах (утиск (моббінг), підбурювання, пособництво, відмова в розумному пристосуванні, віктимізація, сегрегація).

Акцентується увага на необхідності рецепції оптимальної моделі альтернативних (позасудових) інститутів позасудового захисту прав людини, зокрема таких як інститут омбудсмана та інститут медіації, які мали б змогу ефективно функціонувати та сприяти реальному захисту прав людини. Наголошується на необхідності розширення переліку спеціалізованих омбудсманів, таких як: «муніципальний омбудсман», «омбудсман з питань міграції», «медичний омбудсман» «уповноважений з питань охорони здоров'я» та ін.

Дисертантка наголошує на необхідності оновлення конституційно-правових інститутів та рецепції європейських конституційно-правових стандартів у сфері: місцевого самоврядування, судової влади, конституційної юстиції, адвокатури. Окрема увага приділяється

необхідності модернізації Конституції України шляхом внесення змін в контексті децентралізації та оновлення територіального устрою.

Встановлено необхідність рецепції зарубіжного досвіду в процесі підвищення ефективності розвитку форм безпосереднього народовладдя: виборів, референдумів, звернень та ін., а також інсталяція нетипових, інноваційних форм демократії (баркепм (блогкемп), партиципаторне бюджетування, краудсорсинг та ін.).

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ РЕЦЕПЦІЇ НА РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

4.1 Рецепція в умовах глобалізації та реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму

У сучасних умовах інтернаціоналізації та глобалізації усі сфери життєдіяльності світового суспільства формуються під впливом багатьох факторів: соціальних, політичних, економічних, історичних, науково-технічних, географічних, кліматичних та ін., виникає незворотна тенденція до поступової конвергенції (зближення, взаємопроникнення) правових систем.

Основними чинниками інтернаціоналізації (транснаціоналізації) права є, по-перше, євроінтеграційні процеси, що виявляються в прагненні багатьох країн приєднатися до Європейського Союзу, по-друге, тенденція тотальної демократизації та антропоцентричні вектори конституційного будівництва більшості світових держав; по-третє, розвиток вільної торгівлі та необхідність створення ефективної системи міжнародних правил; по-четверте, глобальні виклики людству (екологічні, демографічні, терористичні та ін.); по-п'яте, розвиток науково-технічного прогресу тощо. Все це сприяє поширенню правових ідей незалежно від політичних кордонів або соціокультурних особливостей, помагає «розмиванню» теоретичних меж, що окреслювали дослідники правових систем, та розширює правові горизонти з метою підготовки належного ґрунту для реалізації ідей Світового права (Mord Law) [619, с.19-60] та Транснаціонального права (Transnational Law) [688] .

Аналізуючи сучасні тенденції світового розвитку, Н.Н. Моїсєєв дійшов висновку, що людська цивілізація ХХІ століття підходить до точки біфуркації. З одного боку, до неї ведуть глобальні проблеми, що

вимагають свого вирішення. А з іншого, логіка розвитку людства є такою, що воно повинно стати єдиним цілим, об'єднаним спільною культурою, економікою і розумінням потреб людей всього світу [302, с.116].

Звісно, правові системи ніколи не існували автономно, проте «вільна торгівля правовими ідеями» [692, с.10] різко зросла за останні десятиліття, а міграція правових норм безперечно є «найпоширенішою формою правових змін» [798б с.73]. Конституційне право не стоїть осторонь від цього процесу, а сама Конституція є системоутворюючою матрицею, у якій закладаються програмці цілі державного будівництва та основні вектори розвитку конституціоналізму.

Варто зазначити, що традиційний конституціоналізм дійсно є національним правовим та ідеологічним здобутком держави і основним її завданням, проте останнім часом у науковому дискурсі поступово формуються різноманітні ідеї щодо можливості та необхідності запровадження концепцій транснаціонального конституціоналізму (Transnational Constitutionalism) [643; 652; 691; 772], глобального конституціоналізму (Global Constitutionalism) [126; 266; 585; 727; 731; 734], міжнародного (інтернаціонального) конституціоналізму (International Constitutional Law) [700], багаторівневого конституціоналізму (Multilevel constitutionalism) [725; 726; 794], в основу яких покладається створення та реалізація спільної нормативної моделі забезпечення та захисту прав людини, концепція організації публічної влади, боротьба з глобальними проблемами і т. ін. Адже, як стверджує Д. Радьяр та ряд інших дослідників, «...людство переходить до нової форми організації свідомості – від національно-культурної до глобальної планетарної» [429, с.15]. Вся попередня історія людства підводить нас до цього дуже важливого моменту в історії.

Сьогодні соціальна роль людства полягає в його свідомо організованій діяльності, спрямованій на забезпечення захисту природи і ресурсів життєдіяльності, а також на створення місця проживання для

різних соціальних груп на Землі і у Всесвіті. Це спонукало дослідників розпочати роботу над пошуком нових форм глобальної конституційно-правової взаємодії. Зокрема, останнім часом з'являються дослідження, спрямовані на розробку «ноосферного права» [56] чи навіть Ноосферної етико-екологічної Конституції чи Ноо-Конституції [50; 56; 714], розробники якої обґрунтовують необхідність запровадження нової форми правового регулювання у світовій спільноті та нових правил поведінки людей, узгоджених із загальними законами розвитку космопланетарного життя в глобальній системі природа – суспільство – людина [50, с.38]. Звісно, не заперечуючи загалом проти оригінальної ідеї, вважаємо, що на даному етапі розвитку людства вона переважно має забарвлення конституційного романтизму, ніж радикального прагматизму.

Сучасні тенденції цивілізаційного розвитку людства детерміновані глобальними процесами трансформації соціальної реальності, необхідністю зміни загальноправових та конституційних цінностей, раціоналізації та оптимізації в напрямку досягнення балансу міжнародних (інтернаціональних) та внутрішньонаціональних інтересів сучасної демократичної держави. У цьому процесі цілком логічною постає необхідність якісної зміни парадигми конституціоналізму, що наразі формується в умовах конвергенції правових систем сучасності та реалізації стратегії життєдіяльності перед глобальними викликами людству.

Загальновідомо, що правові системи ніколи не існували автономно, проте «вільна торгівля правовими ідеями» [692, с.10] різко зросла останнім часом, а міграція правових норм безперечно є «найпоширенішою формою правових змін» [798, с.73]. Конституційне право як провідна галузь національної системи права відіграє активну роль у процесі взаємодії та зближення правових систем, адже сама Конституція є системоутворюючою матрицею, у якій закладаються програмні цілі державного будівництва та основні вектори розвитку

конституціоналізму. Пріоритетним фактором взаємодії правових систем звісно є процес глобалізації, що має загальносвітовий характер, охоплює величезні маси людей, громадські національні та міжнародні організації, держави та їх коаліції (блоки).

Рецепція як конституційно-правовий феномен та процес відіграє важливу роль у сучасних умовах трансформації ідеї та цінностей конституціоналізму в контексті глобалізації та конвергенції правових систем сучасності. Адже традиційний конституціоналізм, який є національним правовим та ідеологічним здобутком демократичної держави, основним її завданням, наразі знаходиться під впливом глобальних тенденцій розвитку людства, а тому виникає необхідність у створенні системи універсальних конституційних норм, що мають транснаціональний та кросконституційний характер їх дії.

Як зазначає І.А. Алебастрова, конституції, як і правові системи різних держав загалом, активно запозичують одна в одній і в міжнародного права різні ідеї, механізми, інститути, тобто спостерігається конвергенція правових феноменів [10, с.44]. Тобто на сьогоднішній день відбувається глобальний процес тотальної рецепції, за якої країни намагаються запозичити найперспективніші інноваційні конституційно-правові тренди регулювання суспільних відносин.

Глобалізацію в розумінні її як загальносвітового процесу зближення правових систем відстоював ще Р. Ієринг, пропонуючи при цьому перейти від «рецептивної» до «продуктивної» юриспруденції як реакції на стрімкі зміни суспільного життя [690]. Аналізуючи сучасні тенденції світового розвитку, Н.Н. Моїсеєв дійшов висновку, що людська цивілізація ХХІ століття підходить до точки біфуркації. З одного боку, до неї ведуть глобальні проблеми, що вимагають свого вирішення, а з іншого – логіка розвитку людства є такою, що воно повинно стати єдиним цілим, об'єднаним спільною культурою, економікою і розумінням потреб людей всього світу [302, с.116].

Юридична глобалізація – це, насамперед, інтернаціоналізація права, тобто збільшення частки наднаціонального правового інструментарію при регулюванні тих чи інших суспільних відносин [612].

Прибічники запровадження категорій «глобальне право» та «глобальний конституціоналізм» наполягають на необхідності універсалізації правових норм, мутації правових систем та стиранні національного суверенітету та просторово-географічних меж дії правових норм.

Зокрема, В.І. Червонюк зазначає, що з явищем глобалізації пов'язане виникнення наднаціональних нормативних правових масивів, що знаходяться поза національною юрисдикцією і територіальним суверенітетом держави [550, с.25]. Глобалізація та універсалізація культури безпосередньо впливають навіть на замкнені правові сім'ї; відбувається стирання меж між різними типами правових систем, заснованих на спільності типів культур та цивілізацій. Відбувається те, що можна назвати стандартизацією чи мутацією правових систем та правового образу народів, що населяють різні країни та континенти [550, с.26].

Процес глобалізації, як зазначає Т.С. Подорожна, різко посилив взаємозалежність держав: у сферу міжнародних відносин втягується все ширше коло інтеграційних об'єднань, урядових і неурядових організацій. Керованість усіх цих процесів може бути забезпечена тільки через міжнародно-правове регулювання. Сьогодні здійснюється розробка міжнародно-правових норм у галузі боротьби з тероризмом, торгівлею наркотиками і транснаціональною злочинністю [360, с.378].

Інший дослідник, В.І. Крусс, дійшов висновку про можливість інтерпретації конституціоналізму як сучасної (постсучасної) філософії права. «Глобальна «експансія» конституційної державності в цивілізованому аспекті, її гуманітарні, пацифістські, культурні досягнення і, головним чином, їх очевидний потенціал (так само як і

найважливіший потенціал сприяння економічному і духовному відродженню людства) дають конституціоналізму вагомі підстави говорити про найфундаментальніші питання буття голосом часу і мовою загальнолюдських сенсів і цінностей» [241, с.18].

Серед зарубіжних правознавців також є прибічники теорії «глобального (світового) права», зокрема Гарольд Дж. Берман у своїх дослідженнях застосовує термінологію «глобальний закон» [668], його позицію розділяє і Девід Дж. Бедерман, який вказує на «проникність» [633] як одну з найважливіших проблем, що стоять перед міжнародним правом у своєму еволюційному шляху до справжнього світового права. На кризу концепції міжнародного права, з одного боку, вказує Р. Домінго, але з іншого – він визнає очевидність незворотного процесу інтернаціоналізації, що набирає швидкості завдяки глобалізації в усій багатоманітності її розуміння. «Глобалізація, зазначає Р. Домінго, настільки змінила ситуацію в усьому світі, що дехто починає говорити про третю хвилю глобальних знань. Це справжня технологічна революція, яка мала і надалі матиме вплив на всі аспекти цивілізації і, звичайно, на правову та демократичну систему» [644, с.90].

На ризиках побудови глобального світового правопорядку акцентує увагу У. Бек, який зазначає при цьому, що проєкція національних інститутів на глобальний рівень здатна відкрити нові можливості для політичної думки та дії, зокрема звеличити національну державу до всесвітньої, національні закони – до глобального права, національні організації та співтовариства – до міжнародних, національні конституції – до «космополітичного основного закону» тощо, проте подібне мислення «...легко зможе призвести до абсурду спроби вирватися з клітки національних концепцій» [42, с.234]. У його розумінні новий світовий порядок, що сприймається відповідно до принципів інтернаціоналізму, не заміщує національно-державні традиції, а розширює їх.

Глобалізація викликає бурхливу реакцію національних правових систем, які відмовляються загинути відповідно до закону вищого рівня, який загрожує їм обмеженням. Можна сказати, «якщо держави інтернаціоналізовані, суспільство глобалізується». Концептуальна криза міжнародного права є наслідком його схильності до боротьби з глобалізацією, не зазнаючи змін в її основних принципах, заснованих на застарілій структурі та доктрині, неприйнятних для суспільства, покликаною відображати справжню універсальність та солідарність. Р. Домінго в цьому зв'язку зазначає, що «...одяг міжнародного права став старим, витертим та непридатним для глобального суспільства. Його потрібно обміняти на новий, якісніший одяг...» [644, с.90].

На загальнолюдському рівні необхідність об'єднання диктується глобальною екологічною кризою, а також певним рівнем розвитку свідомості людей, розвитком особистості, природною потребою об'єднання. Об'єднання народів усього світу стало можливим після досягнення певного рівня світового розвитку і після страждань двох світових війн [169, с.68]. Останні події, пов'язані з глобальною пандемією коронавірусної інфекції COVID-19, змусили ООН екстрено скликати та провести 26 березня 2020 р. позачерговий віртуальний саміт глав держав та урядів держав-членів G-20, на якому учасники виступили з глобальним закликком, щоб активізувати скоординовані зусилля в протистоянні COVID-19 [658]. Пандемія, з якою зіштовхнулося людство, повинна стати останнім поштовхом до усвідомлення необхідності консолідації держав перед глобальними загрозами і створення наднаціонального масиву міжнародних правових норм, рецепція національними конституціями яких відбуватиметься в обов'язковому порядку. Переважно ці норми повинні стосуватися забезпечення прав людини та заходів щодо збереження, захисту та відновлення глобальної екосистеми.

На думку вітчизняної дослідниці, Є.О. Львової, що відстоює концепцію «глобального конституціоналізму», «в сучасних

глобалізаційних умовах жодна держава не зможе розвиватися в умовах автаркії та суцільної ізоляції. У такому аспекті глобальний конституціоналізм можна визначити як центр, навколо якого обертається сучасна міжнародна конституційно-правова доктрина, що пильнує застосування конституційних принципів (верховенства права, стримувань та противаг, захисту прав людини, демократизму) у міжнародній правовій сфері задля того, щоб підвищити ефективність та чесність міжнародного правового порядку» [265, с.59].

Гончаров В.В. розглядає поняття глобальний конституціоналізм як соціальну концепцію, що є системою знань політико-правового характеру, засновану на фундаментальних цінностях необхідності організації міждержавного та суспільного життя в загальнопланетарному масштабі відповідно до ідеологічної основи сучасного етапу розвитку капіталізму [127, с.189].

Дійсно, запровадження до обігу в юридичній науці терміну «глобальне право» і похідного від нього «глобальний конституціоналізм» є цілком закономірною тенденцією на тлі інтенсивного розвитку глобалістики як важливого напрямку переосмислення загальносвітових проблем сучасності. Проте одним з аргументів скептиків запровадження на сучасному етапі розвитку людства концепції «глобального конституціоналізму» є неможливість міждержавної консолідації держав та ведення конструктивного діалогу через культурні та релігійні відмінності, особливості національного менталітету і, нарешті, через неоднорідність економічного розвитку та геополітичного положення.

Можна також зустріти підхід до інтернаціоналізації конституційно-правового регулювання, який відбувається не тільки за рахунок міждержавної взаємодії і наднаціонального регулювання, а серед похідних явищ глобалізації вказується так звана «мультиплікація суб'єктів правотворчості і роздержавлення правових режимів» [745, с.500].

Прикладом у цьому зв'язку може стати невдала спроба прийняти Конституцію Європейського Союзу, яка повинна була сприяти розвитку європейської ідентичності та зародженню нового світового правопорядку. Це свідчить про те, що держави не готові відмовитися від національної та конституційної ідентичності, а тому концепція «глобального конституціоналізму» поки що залишається лише перспективною доктриною конституційного романтизму. Хоча Н. Волкер вважає, що за умови її прийняття вона стала б яскравим прикладом багаторівневого конституціоналізму [794, с.23]. Проте, незважаючи на невдачу з ратифікацією Договору, який встановлює Конституцію для Європи, від 29 жовтня 2004 р., доктрина європейського права виходить з наявності в ЄС конституції не в формальному сенсі (писаної), а в матеріальному (змістовній). Причому її формування почалося набагато раніше роботи Європейського Конвенту над проєктом «Конституція для Європи», відповідно, пов'язується вона насамперед із практикою Суду ЄС, який затвердив принципи права ЄС, які пов'язують як його інститути, так і внутрішньонаціональні органи влади держав-членів [181, с.27].

Багаторівневий конституціоналізм не обов'язково має на увазі державність кожного з рівнів. Відмінною рисою багаторівневої системи є те, що легітимність кожного з рівнів не впливає одне з одного, навпаки, кожен рівень влади має власну «первісну» легітимність. У системі багаторівневого конституціоналізму немає нормативної ієрархії, але плюралізм і кооперація, і рівні, що знаходяться в стані «постійної взаємозалежності», становлять одне конституційне ціле (єдність). Предмет багаторівневої конституції – створення спільних інституцій для вирішення проблем, які кожна держава окремо або шляхом простої взаємодії з іншими виявилася не здатною вирішити належним чином. Створення «супер-держави» не є її метою. Справжня мета багаторівневої конституції – спроба зробити державність відкритою і доповнити її наднаціональними і, можливо, глобальними структурами публічної

політики і діяльності, відповідно до потреб самих громадян. Саме громадянин і є центром даної системи [725-726]. Нейл Волкер називає цей процес постнаціональною конституційною констеляцією [794, с.10].

Існує думка, що багаторівневий конституціоналізм – штучна, нарочито складна конструкція, за сумнівними інтеграційними плюсами якої ховаються серйозні мінуси, головний з яких – регулятивна невизначеність. Глобальний багаторівневий конституціоналізм «втрачає» державу і головне джерело її конституційно-правового регулювання – конституцію (всередині своєї багаторівневої системи). Виникає так звана правова невизначеність, а в підсумку суперечки, неузгодженість, регулятивна розпорошеність... анархія. Як би не виправдовувались автори тим, що не мають на меті створення «супер-держави», а лише регулятивне впорядкування і єдність, у результаті все одно виникає кінцева конструкція, яка охоплює собою всі попередні рівні, якась «збірна» конституція, а виходячи із взаємозумовленості конституції і держави, ця кінцева конституція повинна мати на увазі «збірне» (супер-державу) [572, с.374].

Аналізуючи моделі базису та надбудови, У. Бек вважає, що в цьому зв'язку пріоритет віддається національно-державному базису. Він обґрунтовує це, по-перше, тим, що міжнародна політична архітектура (як практично, так і теоретично) копіює національний порядок. Відповідно глобальна демократія є можливою лише у випадку існування певної глобальної нації. По-друге, легітимність глобальної надбудови запозичена, оскільки вона спирається на легітимність базису – національної держави. Легітимність національного порядку пов'язана із національно-державною монополією на легітимність. В рамках глобально-національних концепцій міжнародний порядок є подібним до додаткового поверху над основною будівлею, коли один поверх надбудований над іншим, можна додати ще один [42, с.234]. Тобто усі вони будуються на одному політичному фундаменті з однакових

«будівельних блоків» національних аксіом. Така міжнародна Вавилонська вежа передбачає національну легітимність і національні інтереси. Міжнародна надбудова не змінює, а лише продовжує національний базис. Звідси У. Бек робить висновок, що коли держави вважатимуть за необхідне, вони зможуть позбутися міжнародної надбудови, повністю зруйнувавши її, але зберігаючи при цьому національний базис [42, с.235].

Поступово до наукового обігу запроваджується і термін «космополітичне право» [42, с.182; 537, с.18], яке, на думку В.М. Капіцина, відрізняється від міжнародного тим, що громадяни – «ці атоми» держави, орієнтуються не на державні, а на наддержавні символи-універсалії (права людини, толерантність, відкритість кордонів) і таким чином обирають юрисдикцію «через голову» держави, звертаючись, наприклад, до юрисдикції Європейського суду з прав людини [188]. При цьому він наголошує, що в цьому випадку відбувається «...нова ситуація, що свідчить про інфільтрацію до «тканини» правової політики держави не норм міжнародного права, а скоріше зародження стандартів якогось нового права...» [188].

Створену Організацію Об'єднаних Націй Н.Н. Моїсеєв [303, с.41] розглядає як прообраз колективного розуму людства. Цей об'єднаний глобальний розум поки знаходиться в стадії розвитку. Йому не вистачає сили проведення рішень в життя. У діяльності світової спільноти проявився дуже важливий феномен для роботи колективного розуму – консенсус, коли важливі рішення довго готуються, відшуковуються формулювання, які влаштовують усі сторони, і рішення приймається за спільної згоди, без голосування [268].

Викладене дозволяє констатувати, що на доктринальному рівні вже давно точаться дискусії щодо необхідності вироблення спільної парадигми конституціоналізму, яка буде адекватно сприйнята глобальним громадянським суспільством.

Відстоюючи концепт відкритих мультикультурних спільнот, Ю. Габермас доповнює його новим виміром «конституціоналізованого міжнародного права» і перспективою формування «космополітичного правового стану», що є вищою за конфлікти з приводу світоглядів [537, с.18].

Проте, як зазначають британські дослідники Дж.Л. Дьюнофф і Дж.П. Трахтман, «...до міжнародного права апелюють чи з метою захисту людини від держави, чи для захисту більш слабких держав від більш сильних» [749].

Дійсно, міжнародне право сприйняло в якості концептуальної основи ідеї конституціоналізму – як надзвичайно привабливі з точки зору їх внеску у формування механізму організації справедливого гуманного і солідарного управління. Їх привабливість слугує також для додаткового обґрунтування легітимності міжнародного права. В результаті в конституційному праві поступово запроваджується тенденція інтернаціоналізації, яку прийнято вважати однією з найважливіших сучасних тенденцій розвитку конституційного права [214, с.48-49], а в міжнародному – юридична наука стала виділяти транснаціональний конституціоналізм [772].

Проте серед науковців очевидною є неоднозначність доктринальних підходів до розуміння концепції розвитку конституціоналізму. Так, К. Лахмайер зазначає, що міжнародне (інтернаціональне) конституційне право передбачає поширення конституційного права не тільки на національному рівні, але також включає транснаціональне (transnational), наднаціональне (supranational) та міжнародне (international) конституційне право. Інтернаціональне конституційне право є парасолькою, за якою всі різні форми конституційного права згруповані разом і в перспективі перетворюються на мережу інтернаціонального конституційного права [700, с.98]. На його думку, мета концепції інтернаціонального конституційного права полягає в тому, щоб розробити загальну конституційну мережу,

враховуючи різні аспекти багатьох конституцій, але в межах однієї конституційної структури.

Перспективою інтернаціонального конституційного права є вирішення загальних світових проблем глобального масштабу, таких як: проблеми інформаційного суспільства, боротьби з тероризмом, біотехнологічні обмеження на дослідження, екологічні питання, конституційні межі економіки, встановлення демократії та верховенства права тощо. К. Лахмайер пропонує вирішувати ці проблеми не тільки на національному рівні, а й інтегрувати їх в систему інтернаціонального конституційного права, щоб проаналізувати правові взаємозв'язки в конституційній мережі (дескриптивно), а також розробити методи вирішення конституційних проблем (прескриптивно) [700, с.98-99].

Шинода Хідеакі також відстоює концепцію інтернаціонального (міжнародного) конституціоналізму і вважає, що міжнародне суспільство має свої власні правила, у які вбудовані суверенні держави [758, с.234]. Можна назвати це явище «новим інтернаціональним (міжнародним) конституціоналізмом». Хоча мало хто наважився б використовувати слово «конституціоналізм» для опису міжнародних правил, але відсутність конституційного світового уряду, на його думку, не змінює того факту, що в міжнародного співтовариства є свої конституційні правила і принципи [734, с.235]. Також автор наголошує, що «навпаки, новий режим міжнародного (інтернаціонального) конституціоналізму визначає суверенітет у концептуально іншій сфері, що не обмежує суверенітет, але формалізує його в рамках міжнародного суспільства» [758, с.235]. З викладеного свідчить, що дослідник обережно підштовхує до думки про можливість існування певної оновленої моделі державного суверенітету, який органічно буде існувати в межах міжнародної спільноти. Проте це твердження взагалі суперечить основним постулатам теорії державного суверенітету, під яким розуміється верховенство держави на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах.

Вітчизняний дослідник Ю.О. Волошин також наголошує на конституціоналізації міжнародного права (зовнішній конституціоналізації), яку характеризує як процес впливу сучасної доктрини конституціоналізму, норм і принципів конституційного права різних держав на нормативну систему міжнародного права. За таких умов міжнародне право перманентно зазнає тиску з боку конституційних принципів, тим самим набуваючи більш універсальної основи для свого подальшого розвитку в умовах міждержавної інтеграції [116, с.25].

Розгляд взаємодії правових систем як способу універсалізації права ґрунтується на розумінні такої взаємодії як об'єктивного зв'язку, що виникає між національними правовими системами. У сучасній літературі виокремлюються три типи співвідношень національних правових систем у формі їх взаємозалежності. Перший тип формується в разі появи у певному праві правових норм, встановлених за зразком норм іншої національної правової системи. Другий юридичний тип відносин пов'язаний із одночасною зміною норм права декількох національних правових систем під час імплементації положень міжнародного договору, укладеного між відповідними державами. Третій юридичний тип відносин між національними правовими системами виявляється в тому, що ці системи, врегульовуючи соціальні відносини у своїх країнах, надають юридичного значення іноземним правовим нормам [7, с.16].

Під впливом інтеграційних процесів, як зазначає Є.О. Львова, українське законодавство зазнає значної трансформації, необхідно виробити нормативно-правове забезпечення відповідного моніторингу за станом адаптації законодавства України до стандартів ЄС в електронній формі. Незважаючи на те, що останніми роками інтеграційний процес України до ЄС став дуже динамічним, варто підкреслити, що правова рецепція – це досить тривалий та складний процес. У довгостроковій перспективі особливу увагу в контексті адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу треба приділити правовій

рецепції норм, що забезпечують соціальні права людини (право на гідний рівень життя та соціальний розвиток людини). В результаті такого впливу здійснюється проникнення норм конституції та конституційного права в різні компоненти міжнародно-правової системи (конституціоналізація міжнародного правового порядку) та відповідно розвивається новітня галузь права – міжнародне конституційне право [266, с.81-82].

Більш радикальну позицію з цього приводу висловлює Р. Домінго, який взагалі вважає, що суверенітет, а разом з ним і поняття територіальної юрисдикції вже пройшли свій шлях і вичерпали себе. На його думку, після того як буде створено взаємозалежну міжнародну спільноту, держави та їх правові системи, а також уся міждержавна організація з професійною бюрократією повинні зробити наступний крок – юридичний стрибок уперед. Новий глобальний порядок і зміна парадигми в міжнародних відносинах потребують нової правової бази, побудованої на підставі глобальних принципів, які виходять за межі форми та обмежень моделі, заснованої на державі [644, с.115]. Дослідник фактично пропонує створювати новий глобальний світовий порядок, але вже без національних держав, із усіма притаманними цій політико-територіальній організації суспільства ознаками.

У зарубіжній правовій доктрині поступово формується думка про те, що застаріла теорія конвенційного конституціоналізму, відповідно до якого конституції легітимно засновані на внутрішньому законодавстві і на унікальній волі територіально визначеного народу, наразі заперечується тим фактом, що конституційна легітимність вимагає відповідності системі загальнолюдських норм, заснованих на розробці спільних звичаїв народів і націй. Традиційний національний конституціоналізм орієнтований на внутрішньонаціональну ідеологію, а транснаціональний конституціоналізм орієнтується на загальні конституційні традиції спільноти держав, підкріплені міжнародними нормами.

Загалом, поділяючи викладені позиції вітчизняних та зарубіжних вчених щодо необхідності створення глобальної системи конституційного правопорядку та їх прогностичні сподівання, вважаємо, що для життєздатності запропонованої моделі глобального конституціоналізму та досягнення консенсусу між державами в загальнопланетарному масштабі необхідно докласти максимум зусиль і зробити багато кроків в напрямку ідеологічної, релігійної та правової консолідації. Методологічною основою побудови сучасної держави є створення системи багаторівневого конституціоналізму, перший рівень якого складатиме національний конституційний правопорядок, другий – транснаціональний, а третій – глобальний.

Сьогодні глобальне суспільство переживає новий етап еволюційного розвитку – транзитивний (перехідний). Це стосується усіх сфер життєдіяльності, зокрема й трансформації парадигми традиційного конституціоналізму, необхідності вироблення доктрини транснаціональних конституційних цінностей та їх рецепцію в національний конституційний простір. В умовах транзитивного суспільства, коли ідеологія традиційного конституціоналізму вже не відповідає реаліям сьогодення, а концепція глобального конституціоналізму знаходиться на стадії становлення, необхідним є вироблення певної перехідної моделі, якою пропонуємо вважати транснаціональний конституціоналізм.

Вважаємо доцільним приєднатися до позиції вченого-юриста Ф.С. Джессупа, який також усвідомлює недоліки світового правопорядку і необхідність внесення змін до концепції міжнародного права [687, с.1], що наштовхує його на думку про необхідність використання терміну «транснаціональне право». Зокрема, Ф.С. Джессуп вважає, що концепція міжнародного права, як і саме слово «міжнародний», є неадекватними для вирішення світових проблем. Таку принципову позицію він обґрунтовує тим, що «...держава не є єдиним способом організувати світ», і все ж таки

міжнародне право вже давно стало законом, що застосовується тільки між народами і державами. Саме з цих причин він вважає необхідним застосовувати поняття «транснаціональне право», а не «міжнародне право» [688, с.2].

У контексті міждержавного співробітництва правова категорія «транснаціональне право» виникає в результаті розмежування міжнародного публічного права (як універсального, такі і регіонального) на міжнародне та наднаціональне, для їх спільного позначення. При цьому вважаємо, що змістове навантаження терміну «транснаціональний конституціоналізм» охоплює такі поняття як міждержавне співробітництво та мирне співіснування. Юрисдикція ж правових норм за цієї моделі конституціоналізму звісно виходить за межі юрисдикції національної держави, але має на меті добровільну рецепцію конституційно-правових норм у процесі виконання взятих зобов'язань, а не знищення внутрішньонаціонального конституційного правопорядку.

В умовах глобалізації рецепція є цілком очевидною рушійною силою розвитку транснаціонального конституціоналізму та вітчизняного процесу конституційно-правової модернізації. Основними телеологічними домінантами рецепції в умовах транснаціонального конституціоналізму можна визначити, по-перше, антропоцентричні тенденції розвитку сучасної демократичної держави, що ґрунтуються на принципах гуманізму, демократизму, рівності, соціальної справедливості, субсидіарності, непорушності прав людини, міжнародної солідарності тощо.

По-друге, розвиток інноваційних технологій вимагає реакції відповідних правових норм, адже цілком очевидним є їх вплив на розвиток, конституційне закріплення та реалізацію прав людини. Зокрема, розвиток комп'ютерних інформаційних технологій та створення глобальної мережі Інтернет, генної інженерії, нанотехнологій, біомедичних технологій, біопрінтингу, штучного інтелекту (у т. ч.

робототехніки) та ін. має революційні наслідки для становлення демократії та розвитку вітчизняного та транснаціонального конституціоналізму. Наприклад, лише з розвитком інноваційних технологій стало можливим говорити про появу таких прав людини у світі як сурогатне материнство, гендерна ідентичність (зміна статі), клонування, трансплантація органів тощо.

По-третє, необхідність універсалізації конституційно-правових норм з урахуванням цінностей транснаціонального конституціоналізму вимагає створення великих наднаціональних масивів правових норм. Духовний лідер індуїзму Шрі Шрі Раві Шанкар у 2007 р. запропонував прийняти на рівні ООН Загальну декларацію людських цінностей [779].

При цьому варто зазначити, що в текстах конституцій, прийнятих (чи оновлених) у XXI ст., спостерігається рецепція доктрини оновленого конституціоналізму, пов'язаного із розвитком науково-технічного прогресу, інноваційних технологій чи глобальних загроз людству.

Можна виокремити такі варіації цього процесу: з одного боку, зростаюча універсалізація конституційного права може привести до уніфікації конституційних норм різних держав; з іншого – конституціоналізація міжнародного права пов'язана зі створенням Конституції, єдиної для всього міжнародного співтовариства [360, с.276]. При цьому основу зазначеного процесу становить насамперед удосконалення конституційного законодавства в напрямі визначення дієвих механізмів забезпечення реалізації, захисту та гарантування прав, свобод і законних інтересів громадян України в повному обсязі [500, с.50].

Наприклад, сьогоднішній день вже складно уявити без комп'ютерної техніки та інтернету, які пронизують усі сфери життєдіяльності сучасної людини й, зокрема, активно використовуються у сфері організації та здійснення публічної влади. На рівні ООН неодноразово обговорювалося це питання і було визнано, що право на

Інтернет є невід'ємним правом людини, яке необхідно забезпечувати на всіх рівнях, а також акцентовано увагу на його вирішальній ролі в розвитку суспільства [676]. Проте в національних конституціях це право лише починає отримувати конституційне закріплення. Так, у Конституцію Греції ще в 2001 р. було додано ст. 5А, де в ч. 2 закріплено право усіх осіб на участь в інформаційному суспільстві та спрощення доступу до інформації, що передається в електронному вигляді [766].

Більш чітке формулювання міститься в Конституції Грузії, яка ще в 2018 році в процесі конституційної реформи внесла відповідні зміни і визначила право усіх на доступ до Інтернету та вільне користування ним (п. 4 ст. 17) [218].

Проте більшість держав, зокрема й Україна, визначають право на доступ до Інтернету на рівні поточного галузевого законодавства, що, з одного боку, дозволяє виконувати усі ратифіковані конвенції та рекомендації міжнародних організацій, а з іншого – не здійснювати ревізію конституції. Але все одно процес рецепції перспективних конституційних ідей, концепцій, доктрин все одно повинен торкатись і «тіла конституції» зокрема, адже конституція як акт найвищої юридичної сили не може бути індиферентним до глобальних процесів суспільно-правової модернізації [108, с.40].

Конституціоналізація правового порядку є необхідним результатом узгодження конституційних цінностей і принципів, а також усього корпусу конституційного та галузевого законодавства, а проникнення загальноновизнаних світових стандартів і цінностей у національні конституції та законодавство відбувається шляхом закріплення у спільних договорах основних принципів співробітництва [360, с.376].

Модернізація конституційного виміру функціонування сучасної демократичної держави, вирішення глобальних проблем людства через встановлення транснаціонального (а в перспективі і глобального) конституційного правопорядку вимагає ґрунтового аналізу та

виваженого підходу з огляду на проблеми нормативної легітимності, що можуть виникнути в процесі створення організованої системи кросконституційних кластерів [85].

Опоненти теорії транснаціонального (інтернаціонального) конституціоналізму вважають, що у гонитві за об'єднанням та універсалізацією законодавчих та правових систем національних держав важливо не втратити головну складову національного права: обумовлений історико-культурним походженням та розвитком держави і права менталітет народу, його правову культуру і самобутність, тобто ті аспекти, які надають культурно-національну специфіку кожній державі та її правовій системі [294, с.184].

Узагальнюючи викладене та усвідомлюючи необхідність універсалізації аксіологічних засад конституціоналізму, пропонується на глобальному рівні розробити та прийняти «Глобальну хартію конституційних цінностей», дія якої поширюватиметься на більшість демократичних держав та закріплюватиме пріоритети національного конституційного регулювання. Вона сприятиме універсалізації базових стандартів якісно оновленого розуміння системи загальновизнаних прав людини та суттєвому розширенню каталогу прав людини з урахуванням сучасних тенденцій розвитку науки і техніки.

Цей документ повинен визначити глобальні аксіологічні пріоритети розвитку конституціоналізму та складатись з кількох блоків. До першого в уніфікованому вигляді повинні увійти сучасні міжнародні стандарти в галузі прав людини (Міжнародний біль про права); до другого – інвайронментальні орієнтири розвитку сучасної держави; до третього – засади запобігання та протидії міжнародним злочинам.

Звісно, основною загрозою цього процесу може стати рецепція під егідою транснаціонального конституціоналізму нормативних моделей без урахування національних правових традицій, особливостей конституційної культури, національного менталітету. Що, зі свого боку,

може призвести до правової мутації, деформації конституційної правосвідомості, втрати конституційної ідентичності та, у кінцевому підсумку, до втрати державного суверенітету.

Однак, попри загрози, відчувається інноваційний потенціал у проєктуванні трансконституційних відносин, що полягає в поєднанні багаторівневих конституційних конфігурацій державного, міжнародного та європейського рівнів, а в перспективі сприятиме побудові і глобального конституціоналізму. Особливу увагу в процесі рецепції доктрини транснаціонального конституціоналізму слід приділяти тому, що вона повинна відбуватися лише за умови збереження конституційного патріотизму та національної ідентичності, а також органічного поєднання модернізаційних ідей реформування публічно-владного механізму з принципом раціонального універсалізму прав людини.

4.2 Інноваційний потенціал конституційно-правової рецепції та тенденції розвитку конституційного права

Сучасний розвиток конституційного права в умовах міждержавної політико-правової взаємодії, трансформації суспільних відносин, динамічного процесу реформування та конституційно-правової модернізації обумовлюється рядом соціально-економічних, політичних, духовно-культурних, ідеологічних, екологічних, інформаційних, географічних факторів, що вимагають зміни парадигми конституціоналізму, а також оновлення інституційної матриці функціонування конституційного механізму публічної влади.

На думку М.П. Орзіха, соціально-правовий статус конституційного права значно підвищується та ускладнюється у зв'язку з тенденціями його

політологізації, соціалізації, економізації, психологізації, впливу на нього сучасних досягнень інформатики, комп'ютеризації законодавчої діяльності, дослідницької роботи та навчання, біологізації та екологізації конституційно-правової проблематики при підвищенні теоретичного та практичного інтересу до законодавчої техніки та технології державно-правового будівництва, до права як своєрідного інженерного мистецтва [334, с.139].

Аналізуючи сучасний розвиток конституційного права, О.В. Батанов виділяє ряд тенденцій його розвитку, серед яких: глобалізація та інтернаціоналізація конституційного права; універсалізація конституційного права; диверсифікація конституційного права (або розширення різноманіття конституційно-правових інститутів); гуманізація та біологізація конституційного права; екологізація конституційного права; прогресуюча професіоналізація та спеціалізація, відділення президентів від виконавчої влади; муніципалізація та регіоналізація конституційного життя та конституційного права; приватизація конституційного права; математизація конституційного права; новелізація; інституціоналізація [36].

До тенденцій розвитку конституційного законодавства А.Р. Крусян відносить: інтенсифікацію законотворчого процесу за умови дотримання «якості» законів; новелізацію законодавства; адаптацію законодавства до законодавства Європейського Союзу; демократизацію конституційного законодавства та інтеграцію загальнолюдських принципів в національне конституційне законодавство України; підвищення людського виміру; соціалізації; гуманізації; удосконалення законодавства в напрямі відповідного конституційно-правового забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні [242, с.720].

Загалом, приєднуючись до думки дослідників та враховуючи світовий досвід конституційного розвитку, рецепцію якого можна було б використовувати в процесі розвитку вітчизняного конституційного права,

вважаємо, що серед основних тенденцій можна виділити: політизацію, новелізацію, цифровізацію, універсалізацію, транснаціоналізацію (у т. ч. європеїзацію), антропологізацію, гуманізацію та біологізацію, диверсифікацію, трансгуманізацію, інвайронменталізацію (екологізацію) тощо.

На наявність тенденції політологізації громадянського суспільства та відповідного конституційно-правового регулювання, які кореспондують духовно-культурній та політичній сферам індивідуальної свободи людини, звертає увагу А. Р. Крусян [243, с.21]. У контексті дослідження актуальних питань нормопроектної діяльності в конституційному праві Р.В. Чорнолуцький також звертає особливу увагу на тенденціях його політологізації [553, с.13]. Аналізуючи політичні чинники, які здатні завдавати впливу на діяльність органу-інтерпретатора конституції, а також на якість тлумачень її положень, І.Д. Сліденко пропонує розрізняти два різновиди впливу політики на діяльність органу-інтерпретатора конституції – політизацію та політологізацію, причому остання, на його думку, є позитивним моментом. Політизація розглядається ним з точки зору її поділу на загальну та односторонню. Одностороння є вкрай негативним явищем, якого потрібно уникати, а загальну зводити до мінімально можливого рівня. Небезпека політизації тлумачення конституції зводиться ним до наступного: втрачається імідж Суду як незалежного та об'єктивного арбітра; спотворюється ідея конституційного контролю; тлумачення такого роду відзначаються тенденційністю, а також низькою якістю і суперечливістю. Зі свого боку політологізація, «зважаючи на дійсний сенс цього терміну, є цілком позитивним явищем і при потребі цілком можливий її вияв під час тлумачень Конституції» [465, с.10-11].

Ці та інші тенденції в конституційному праві, як, власне, і праві загалом, дозволяють В.В. Джуню стверджувати, що «дослідження проблем конституційного правопорядку неможливе без розуміння

політичних реалій. Конституційне право можна вважати суцільною політикою на мові права. Методологічне значення здобутків політичної науки у соціології конституційного права зумовлено тим, що буття конституційного правопорядку реалізується через механізми політичного процесу» [149, с.239]. Інший вітчизняний вчений-конституціоналіст В.М. Шаповал доводить, що «між конституційним правом, передусім конституцією, і політикою наявний сутнісний взаємозв'язок. Конституція позначає основні напрями політичної діяльності, насамперед діяльності держави у суспільстві, а дотримання встановлених у ній принципів забезпечує цій діяльності правову визначеність і відповідність» [558, с.12]. Зі свого боку В.В. Речицький зазначає, що «конституційна реальність формується політичною реальністю, а не навпаки» та «політику і конституційне право можна вважати методологічно відмінними одна від одної процесуальними формами, за допомогою яких суспільство і держава організують свої справи» [439, с.109, 387].

Наступною тенденцією є новелізація конституційного права, яка обумовлюється розвитком інноваційних технологій та оновленням доктрини прав людини, а також інституційного дизайну конституційного механізму публічної влади. Як зазначає А. Тофлер, у житті людства за останні двадцять тисяч років виділяється три хвилі або революції: неолітична, індустріальна, інформаційна [770]. Але вважаємо, що на сучасному цивілізаційному етапі розвитку людство переживає саме антропо-технологічну революцію, яка супроводжується розвитком інформаційних, цифрових, біомедичних технологій та зміною аксіологічних орієнтирів сучасного конституціоналізму в напрямку людиноцентризму, гуманізму, біологізації.

Технологічні, економічні та соціально-політичні інновації впливають на весь масив суспільних відносин у глобальному вимірі цивілізаційного розвитку і вимагають відповідної реакції з боку правової системи, а передусім стосуються конституційного права як

фундаментальної основи функціонування сучасної демократичної правової держави.

Конституційно-правова рецепція є основним способом модернізації та розвитку конституційного права, а тому одним із завдань сучасної науки є дослідження проблем та перспектив сприйняття, впровадження та засвоєння системою конституційного права інновацій, які вже ефективно функціонують у зарубіжних країнах.

Для визначення розуміння сутності інноваційного потенціалу рецепції в конституційному праві насамперед варто зрозуміти семантику застосовуваної термінології. Так, слово інновація походить з англійської мови «innovation», що в перекладі означає нововведення, оновлення, покращення. У словниках термін «інновація» трактується у таких значеннях: 1) нововведення; 2) комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки, технологій, винаходів тощо [67, с.506]. Інновація – використання в тій чи іншій сфері суспільства результатів інтелектуальної (науково-технічної) діяльності, які спрямовані на вдосконалення процесу діяльності чи його результатів [47]. Отже, коли мова йде про інновацію, мається на увазі створення чи впровадження чогось нового або істотне покращення властивостей вже існуючого чи відновленого.

Як цілком справедливо зазначає Д.В. Грибанов, «..коли йдеться про «інновації в праві» слід мати на увазі, що йдеться про вироблення якихось нових корисних знань у будь-якій сфері життєдіяльності та їх реалізацію у будь-якому матеріальному втіленні з можливістю відновлення» [133, с.47]. Це широке розуміння інновацій, що застосовується в розумінні оновлення, зміни чи будь-якого перетворення, заснованого на новизні. Окрім цього, Г.О. Коноплева зазначає, що «...нновація може сприйматись як відмова від звичного, усталеного, сакраментального, традиційного на користь незвіданого...» [213, с.58].

Нормативне визначення терміну «інновація» міститься у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність», під яким розуміються новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [391].

Термін «інновація» вперше починає використовуватись у дослідженнях культурологів і означає введення деяких елементів однієї культури в іншу, а саме введення європейських звичаїв і способів організації в традиційні азіатські та африканські суспільства [349, с.7]. На початку ХХ ст. починають вивчатися закономірності розвитку економіки, пов'язані із розвитком науково-технічного прогресу. Саме тоді в 30-х роках ХХ ст. термін «інновація» починає застосовуватись у науковому обігу австрійським вченим у сфері економіки Й.А. Шумпетером. Саме він у роботі «The Theory of Economic Development» застосував цей термін при аналізі змін у розвитку економічних систем на основі «інноваційних комбінацій», уперше розглянув питання впливу інновацій на розвиток і дав визначення інноваційного процесу [26, с.320; 570].

Поступово термін «інновація» вводиться і до обігу юридичної науки для позначення чогось нового, що привноситься до правової системи, а саме: ідей, концепцій, правових інститутів, норм, практик і т. ін. Причому мається на увазі не тільки і не стільки запозичення іноземного правового елементу, скільки необхідність впровадження та сприйняття правовою системою того «нового», що є результатом творчої діяльності людини, заснованої на нових ідеях, винаходах, відкриттях.

Говорячи про інноваційний потенціал, слід мати на увазі, що власне слово «потенціал» походить від латинського «*potentia*» – сила, міць, можливість, здатність, яка існує у прихованому вигляді й здатна виявитися за певних умов [51, с.428]. У словниках термін «потенціал»

розуміється як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил і т. ін., що можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері [206, с.861; 470, с.402; 51, с.428].

Отже, під інноваційним потенціалом рецепції як конституційно-правового феномену пропонується розуміти інституційно-системний механізм сприйняття новітніх конституційно-правових ідей, принципів, норм із поступовим їх впровадженням та засвоєнням, що базується на використанні науково-технічних винаходів у процесі підвищення ефективності функціонування окремих конституційно-правових інститутів та усього конституційного механізму публічної влади. Важливо акцентувати увагу на тому, що саме конституційно-правові інновації в кінцевому підсумку приводять до якісного оновлення всієї правової системи [82, с.22-23].

Доволі слушну думку в цьому контексті висловлює Д.В. Грибанов, який зазначає, що інновації з'являються із досягненням певного якісного рівня розвитку науки і техніки в їх неодмінній взаємодії та інтеграції, у зв'язку з розробкою та впровадженням новітніх технологій, що отримують економічне застосування в крупному масштабі. В результаті впливу, обумовленому впровадженням інноваційного розвитку на право, змінюються і деякі сутнісні характеристики правових понять та процесів. Змінюються внутрішні характеристики права, з'являються нові процеси, правові поняття та юридичні конструкції, підходи до розуміння тих чи інших правових явищ [133, с.48].

Еволюційний розвиток науки і техніки та перехід до інноваційно-орієнтованої економіки вимагає відповідної реакції з боку права як основного регулятора суспільних відносин. Поява нових економічних інновацій вимагає негайного закріплення відповідних фактичних обставин, пов'язаних з інноваціями у правових моделях, щоб правова норма могла реагувати і спричиняти відповідні правові наслідки, пов'язані з виникненням, зміною чи припиненням правовідносин. В

іншому випадку правові норми залишатимуться індиферентними до обставин реальної дійсності.

Останнім часом можна спостерігати активний процес впливу інноваційних технологій на функціонування всіх сфер життєдіяльності в Україні взагалі та конституційного механізму публічної влади зокрема. Так, активно розвивається і поступово інтегрується до правової системи України концепція розвитку електронного урядування та електронної демократії, технології краудсорсингу та аутсорсингу державно-владних функцій, конституціоналізація цифрових прав людини, оновлюється розуміння традиційних прав людини та запроваджуються нові права тощо.

Пріоритетними факторами, що впливають на розвиток конституційного права, є інформатизація та цифровізація. Сучасний етап розвитку людства характеризується наявністю та масовим використанням цифрових технологій, які впливають на соціальну, економічну, політичну та інші сфери суспільних відносин. Цей процес отримав назву «цифрова революція» Industry 4.0 і характеризується радикальною трансформацією не тільки суспільних відносин, але й сприяє формуванню нового типу правосвідомості.

Потік інформаційних даних останнім часом настільки швидкий, що загальне їх накопичення лише за два роки (2012–2014) – цетабайт [645], і це було менше ніж за попередні дані людської цивілізації, але вже в 2020 році ця цифра становила близько 59 цетабайтів. Цей процес отримав назву «Велика революція даних». Згідно з прогнозами Global DataSphere Міжнародної корпорації даних, очікується, що ці дані триватимуть до 2024 року [757].

Право як регулятор суспільних відносин не може залишатись індиферентним до сучасних технологічних інновацій, а тому існує нагальна потреба адаптації правових інститутів до умов цифрової реальності. Тобто, вплив цифрового середовища на правову реальність

поступово стає міждисциплінарною, фундаментальною проблемою сучасності, що потребує доктринального переосмислення, вироблення концептуальних засад та загальної стратегії розвитку. Конституційне право як фундаментальна та універсальна галузь національної системи права створює систему норм, покликаних становити основу правового регулювання суспільних відносин, а тому для ефективного функціонування конституційно-правових інститутів необхідно здійснювати їх модернізацію з урахуванням розвитку цифрових та інформаційних технологій.

Правове регулювання та реалізація конституційних прав людини в умовах цифрової трансформації особливо актуалізується в умовах пандемії COVID-19, коли, з одного боку, держава, вживаючи запобіжні заходи поширення інфекції, змушена суттєво обмежувати права людини, а з іншого – існує необхідність оптимізації механізму реалізації прав людини шляхом надання можливості їх здійснення, зокрема й у цифровому форматі. Зокрема, право на освіту, на працю, на підприємницьку діяльність, на судовий захист, на участь у виборах та референдумах, на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості і т. ін. отримують в умовах цифрової трансформації зовсім інше розуміння механізму реалізації та супроводжуються пробільністю правового регулювання [83].

Насамперед варто зазначити, що правовий дискурс останнім часом збагачується такими термінами як цифрові права особистості, цифрове самовизначення, право на Інтернет, цифрові сервіси, віртуальна реальність, кіберпростір, цифровий суверенітет, штучний інтелект, хмарні сервіси, інтернет речей, блокчейн та ін. А отже, поступово формується окремий міжгалузевий правовий інститут цифрових прав людини. Також в літературі висловлюється позиція, прибічники якої взагалі виокремлюють цифрове право як самостійний напрямок правового регулювання [190].

Цифрові права (digital rights) є порівняно новою правовою категорією, а тому їх перелік, визначення та необхідність виокремлення викликає дискусію в науковому юридичному середовищі. Так, існує думка, що поняття «цифрові права» доцільно розглядати не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в Інтернеті, зокрема свободи вираження поглядів та права на приватність онлайн. Зважаючи на величезну роль, яку відіграє Інтернет у сучасному житті, виокремлення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчати потреби захисту прав людини в онлайн-середовищі, окремі гарантії яких сьогодні розпорошені в рекомендаціях, резолюціях та інших актах міжнародних інституцій [369, с.6]. Інші дослідники вважають цифрові права похідними від інформаційних, але не тотожними, і наголошують на необхідності їх виділення в окрему групу [131]. Також цифрові права розуміють і як права громадян на доступ, використання, створення і публікацію цифрових творів, право на вільний доступ до мережі Інтернет (інших комунікаційних мереж) з використанням комп'ютерів та інших електронних пристроїв [190, с.35-36].

Попри дискусійність окресленої проблематики, варто визнати, що розвиток цифрових технологій дійсно впливає на розвиток конституційних прав людини, необхідність доктринального переосмислення та оптимізації нормативного врегулювання. Тому вважаємо, що наразі існує необхідність виділення окремої групи «цифрових прав», до яких варто віднести: право на доступ до електронних пристроїв та телекомунікаційних мереж (Інтернет), право на захист персональних даних, право на інформаційне самовизначення (ідентифікацію), право на анонімність, право на забуття, право на вільну передачу та поширення інформації, на цифрову сметрь тощо. Проте необхідно зважати й на те, що в процесі реформування та здійснення конституційно-правової модернізації варто враховувати можливість та

необхідність реалізації фундаментальних прав людини, які вже визначені в Конституції України, але реалізуються в умовах цифрової трансформації.

На рівні ООН неодноразово обговорювалося це питання, і було визнано, що право на Інтернет є невід'ємним правом людини, яке необхідно забезпечувати на всіх рівнях, а також акцентовано увагу на його вирішальній ролі у розвитку суспільства, а права, які людина має в офлайновому середовищі, повинні також захищатись і в онлайнному середовищі. ООН закликає всі держави поважати і захищати право на недоторканність особистого життя, зокрема й в контексті цифрової комунікації [677]. Але на відміну від офлайнового середовища, у якому конституційні механізми захисту прав людини є більш-менш врегульованими, в онлайнному середовищі це зробити доволі важко. Тобто наразі відбувається процес якісно оновленого розуміння змісту прав людини, що спричиняє необхідність вироблення системи конституційних гарантій та механізмів захисту прав людини в контексті цифрової трансформації. Дійсно, можна погодитись із думкою про те, що конституційний захист прав у віртуальному середовищі забезпечити складніше, ніж в реальному світі. Це пов'язано не тільки з обмеженими технологічними функціями, які можуть виконувати органи охорони правопорядку, але й з переосмисленням співвідношення конституційних прав і свобод у цифровому просторі.

Оскільки цифрові права доволі складно обмежити внутрішньонаціональними рамками, вважається, що правове регулювання має носити транснаціональний характер і має регулюватися міжнародними актами. Зокрема, Європейською спільнотою вже розроблено Хартію цифрових прав [765], а також в юридичній літературі висловлюються пропозиції щодо необхідності розробки та прийняття Цифрової Конституції [563], Конституції Інтернету [289, с.72-73] та ін. Але поки що не існує дієвого міжнародного акта, рецепція в національне

конституційне законодавство якого закріплювала б усі аспекти реалізації та захисту цифрових прав людини.

На необхідності прийняття Конституції Інтернету наголошує А.М. Медушевський, аргументуючи свою позицію тим, що світовій спільноті необхідний документ рангу конституції, який встановлюватиме єдині цінності, принципи і норми Інтернету. Такий документ гіпотетично повинен включати: по-перше, Білля про права, який гарантує їх рівність і невід'ємний характер для всіх учасників інтернет-комунікації; по-друге, визначення інститутів, відповідальних за підтримку непорушності цих прав і стійкості розвитку всієї системи; по-третє, наявність інститутів медіації, функціонально аналогічних судовій владі, які здійснюють незалежний і неупереджений контроль дотримання прав і вирішення виникаючих конфліктів; по-четверте, визначення інстанції і порядку повного або часткового перегляду цих фундаментальних положень у разі виникнення такої необхідності [289, с.72-73].

Усвідомлюючи необхідність конституціоналізації цифрових прав, вважаємо, що прийняття Конституції Інтернету чи Цифрової Конституції наразі є недоцільним, а от у запропонованій «Глобальній хартії конституційних цінностей» необхідно закріпити окремий розділ, присвячений цифровим правам людини. Адже тоді рецепція цифрових прав національними конституціями сприятиме універсалізації конституційних стандартів в цій сфері.

Викладені пропозиції є лише прогностичними пріоритетами розвитку конституційного права, але на сьогоднішній день окремі держави вже почали процес конституціоналізації цифрових прав і мають відповідний в цій сфері прогрес, який можна було б запозичити й Україні.

Так, аналіз нормативного досвіду зарубіжних країн дозволяє виділити два шляхи внутрішньонаціонального нормативного регулювання цифрових прав: по-перше, це конституціоналізація цифрових прав, за якої відбувається зміна тексту конституції з метою врегулювання цифрових

прав на найвищому конституційному рівні, а по-друге, це цифровізація конституційних прав, за якої права, закріплені в конституції, набувають оновленого тлумачення чи врегулювання на підставі рішень органів конституційної юрисдикції, практики європейського суду з прав людини або у профільному законодавстві [83, с.130].

Перший шлях є актуальним переважно для держав, які розробляють і приймають конституції у ХХ столітті, але є і приклади ревізії вже прийнятих конституцій. Так, Конституцію Греції ще в 2001 р. було доповнено ст. 5А, де у ч. 2 закріплено право усіх осіб на участь в інформаційному суспільстві та спрощення доступу до інформації, що передається в електронному вигляді [766]. Більш чітке формулювання міститься в Конституції Грузії, яка в 2018 році в процесі конституційної реформи внесла відповідні зміни і визначила право усіх на доступ до Інтернету та вільне користування ним (п. 4 ст. 17) [218].

Другий шлях переважно використовують держави, які визнають необхідність нормативного закріплення та оновленого розуміння фундаментальних конституційних прав у цифрову епоху, але поки що не готові до зміни Конституції. Доволі часто для цього використовують або органи конституційної юрисдикції, які, не змінюючи «тіло конституції», тлумачать окремі конституційні норми з урахуванням цифрової реальності, або приймають окремі закони, що регулюють окремі цифрові права [83, с.130].

Яскравим прикладом у цьому контексті є Німеччина, де регулювання цифрових прав (на інформаційне самовизначення, на забезпечення цілісності та конфіденційності інформаційно-технологічних систем (ІТ-право), на таємницю листування, поштових відправлень і телекомунікацій, на недоторканність житла [178]) переважно має так зване «судове походження», адже за відсутності нормативного закріплення в профільному законодавстві регулюється рішеннями Федерального Конституційного суду Німеччини. Тобто унормування

відбувається за мірою необхідності, у випадках виникнення правового конфлікту. Разом з тим сутність цих прав не змінюється, а лише інтерпретується крізь призму цифрової трансформації.

У цьому контексті цікавим є досвід Франції, яка, здійснюючи поступове тлумачення цифрових прав органом конституційної юрисдикції, усвідомила необхідність прийняття кодифікованого нормативно-правового акта. А саме: Конституційна рада Франції в 2009 році визнає доступ до Інтернету основоположним правом людини, вказавши, що запропоновані у французькому законі про захист прав інтелектуальної власності в Інтернеті норми щодо можливого автоматичного та позасудового відключення доступу порушників до Інтернету мають бути скасовані [636]. Це стало передумовою прийняття в 2016 р. Закону «Про цифрову республіку» [705].

Більшість держав здійснюють нормативне регулювання цифрових прав за допомогою поточного профільного законодавства. Так, в Італії в 2015 р. парламентом була схвалена Декларація про права в Інтернеті, де в ст. 2 визначається, що доступ до Інтернету є основним правом людини та умовою її повноцінного індивідуального та соціального розвитку, а також закріплюється, що кожен має рівне право на доступ до Інтернету на рівних умовах із технологічно адекватними та сучасними методами, які усувають будь-які економічні та соціальні перешкоди [639]. Нова Зеландія в 2015 р. приймає Акт про цифрову комунікацію [640], у Бразилії з 2014 р. діє Закон про порядок використання Інтернету [764].

Зарубіжні дослідники також акцентують увагу насамперед на необхідності зміни конституційної парадигми у зв'язку із стрімким розвитком цифрових технологій. Так, Е. Селесте звертає увагу на те, що права людини в Інтернеті можуть мати таку ж природу, як ті, що існують у фізичному світі, але при цьому вони відкривають нові можливості. Конституції все ще ефективні у віртуальному вимірі, оскільки охоплюють ту частину поведінки людини, яка симетрично знаходить свою рівновагу

у фізичному світі. І навпаки, коли конституційні норми застосовуються до нових форм взаємодій, виникають два варіанти: або конституційній нормі вдається регулювати нову поведінку, або остання істотно не впливає на Конституцію. Обґрунтовує свою позицію дослідник тим, що, наприклад, під час розробки та прийняття Конституції Ірландії в 1937 р. неможливо було передбачити цифрову революцію та нові форми взаємодій, що впливали з неї. Тому цифрові права можуть бути врегульовані іншими юридичними джерелами або концептуалізовані на теоретичному рівні, але не мати обов'язкового характеру. Так, свобода інформації, захист даних та інформаційне самовизначення та доступ до Інтернету – це принципи, які не кодифіковані в тексті Конституції Ірландії, але визнаються на законодавчому чи іншому нормативному рівні [614].

Цифрова трансформація передбачає необхідність рецепції відповідних конституційних стандартів у сфері забезпечення та реалізації прав людини, без яких є неможливим подальший розвиток конституціоналізму в умовах цифрової трансформації. Одним із них є необхідність нормативного визначення та врегулювання права на доступ до Інтернету.

Переважає більшість держав, зокрема й Україна, визначають право на доступ до Інтернету на рівні профільного законодавства, що, з одного боку, дозволяє виконувати всі ратифіковані конвенції та рекомендації міжнародних організацій, а з іншого – не здійснювати ревізію Конституції. Але все одно процес рецепції перспективних конституційних ідей, концепцій, доктрин повинен торкатись і «тіла Конституції», адже Конституція як акт найвищої юридичної сили не може бути індиферентним до глобальних процесів суспільно-правової модернізації. Freedom House, оцінюючи рівень свободи в Інтернеті серед 65 країн та вивчаючи проблеми підключення, блокування, фільтрування, а також ризиків арешту або нападу на користувачів у відповідь на їх онлайн-діяльність, у своєму щорічному звіті «Freedom on the Net» за 100-бальною

шкалою надала Україні 56 балів і визнала її як країну з частково вільним Інтернетом [657].

У процесі цифрової трансформації перелік конституційних прав людини поступово розширюється та отримує якісне оновлення змістової інтерпретації. Наприклад, останнім часом Європейський суд з прав людини дедалі частіше стикається з необхідністю розширення традиційного (класичного) каталогу прав людини, такими як: право на переносимість даних (right to data portability) і право на забуття (right to be forgotten). Іншими словами, право суб'єкта інформації заперечувати проти подальшого опрацювання його особистих даних, і обов'язок оператора даних видаляти інформацію негайно після того, як вона перестає бути необхідною для цілей обробки [182, с.12].

Право на забуття (право бути забутим) (від англ. right to be forgotten) трактується як право людини, що дозволяє їй вимагати за певних умов видалення своїх особових даних із загального доступу через пошукові системи, тобто посилань на ті дані, які, на її думку, можуть завдати їй шкоди. Це стосується застарілих, недоречних, неповних, неточних або надлишкових даних чи інформації, законні підстави для зберігання якої зникли зі спливом часу [14]. Вперше реалізація особою права на забуття стала предметом судового розгляду у справі за скаргою Маріо Костехи Гонсалеса (Mario Costeja Gonzalez) на Google Inc та Видавничий дім La Vanguardia Ediciones SL, яка розглядалася найвищою судовою інстанцією ЄС – Європейським Судом Правосуддя, який 13 травня 2014 року постановив, що європейське законодавство дає право громадянам країн ЄС звертатися до будь-яких пошукових систем з проханням видалити посилання, що стосуються особистої інформації про заявника. Видаленню підлягають неадекватні і застарілі дані, а також ті, які є надмірними щодо цілей, для яких вони були розміщені в Інтернеті [480].

Фактично зазначене рішення стало прецедентом, який змушує переглянути і зрозуміти необхідність розширення каталогу

конституційних прав людини з урахуванням можливостей їх цифрової реалізації та рецепіювати їх спочатку в конституційне право, а потім і в інші галузі права.

Також розвиток інформаційних технологій сприяє якісно оновленій інтерпретації існуючих прав людини, таких як «конфіденційність (privacy)», а також проблеми «посмертної конфіденційності (posthumous privacy)» [594] та цифрової смерті.

При цьому для ефективного забезпечення та реалізації цифрових прав людини необхідно розробити і концепцію цифрових обов'язків та відповідальності за порушення цих прав. Можна погодитись із позицією О.О. Бочкова, який акцентує увагу на тому, що цифровізація загострює проблему ризиків на державному та особистісному рівнях: у галузі виробництва та використання зброї масового ураження, загрози ядерної війни, тероризму, дотримання прав власності, хакерських вторгнень та кіберзлочинності, фінансових махінацій, поширення наркотиків, порушення таємниці особистого та сімейного життя, свободи слова, авторського права та ін. [58, с.4-5]. Тому на державу покладається обов'язок не тільки розширювати перелік цифрових прав та здійснювати їх конституціоналізацію, але й вживати превентивні заходи з метою недопущення зазначених ризиків та охорони правопорядку.

У рамках ООН вже прийнято ряд резолюцій, присвячених захисту окремих цифрових прав, зокрема Резолюції Генеральної Асамблеї «Про захист прав в Інтернеті» від 27 червня 2016 року [767], «Про право на недоторканність приватного життя в цифровому столітті» [768]. Аналогічні акти існують у форматі регіональних міждержавних об'єднань, наприклад, на рівні Комітету Міністрів Ради Європи в 2005 р. прийнята Декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві [638]. Але ці акти переважно мають рекомендаційний характер і не завжди імплементуються у внутрішньонаціональне законодавство.

З розвитком інформаційних та цифрових технологій пов'язана і поява «елементів штучного інтелекту», що також викликає необхідність правового переосмислення. Дійсно, перед юридичною наукою поставлені «вкрай складні завдання, що вимагають розібратись у філософії і природі майбутніх правовідносин, визначити, коли можливе створення складних автономних систем, які будуть мати волю і стануть розумними в тому повсякденному розумінні, яке зараз описується поки переважно в науково-фантастичній літературі» [694].

Правове регулювання діяльності окремих «елементів штучного інтелекту» наразі рецепіюється і в практику конституційного будівництва; зокрема, у 2018 р. була розроблена та прийнята Європейська етична хартія про використання штучного інтелекту в судових системах [650], у якій закріплений ряд принципів: принцип поваги до основних прав (гарантування, що розробка та впровадження інструментів штучного інтелекту і послуг сумісні з основними правами); принцип недискримінації (конкретно запобігати розвитку або посиленню будь-якої дискримінації між індивідами або групами осіб); принцип якості та безпеки (стосовно обробки судових рішень та даних слід використовувати сертифіковані джерела та нематеріальні дані з моделями, розробленими в мультидисциплінарному порядку, у безпечному технологічному середовищі); принцип прозорості, неупередженості та справедливості (зробити доступні та зрозумілі методи обробки даних, санкціонувати зовнішній аудит); принцип «під контролем користувача»: виключає приписи, підходи та забезпечення того, щоб користувачі були обізнаними учасниками та контролювали зроблений вибір [650].

При цьому цифрові та інформаційні технології впливають не тільки на модернізацію концепції прав людини, але й на функціонування конституційного механізму публічної влади, однією з таких технологій є краудсорсинг, рецепція якого сприятиме підвищенню ефективності запровадження партисипаторної демократії в Україні.

Практика застосування колективного розуму для вирішення певних суспільних завдань не є новою, але термінологічне визначення «краудсорсинг» «crowd – натовп» і «sourcing – використання ресурсів» отримав вперше у 2006 р. завдяки Дж. Хоу [674]. Під краудсорсингом Дж. Хоу пропонує розуміти виконання певної функції компанії або установи, яка раніше виконувалася певним працівником, невизначеному колу осіб у формі відкритого конкурсу. Це може прийняти форму спільного виробництва, але також часто здійснюється індивідуально окремими особами. Вирішальною умовою цієї технології за інтерпретацією Дж. Хоу є використання формату відкритого конкурсу і велика мережа потенційних працівників [672]. Пізніше Дж. Хоу розвинув теорію краудсорсингу та визначив пріоритети цієї технології у сфері бізнесу у виданні «Краудсорсинг: колективний розум як інструмент розвитку бізнесу» [673].

Оскільки технологія краудсорсингу довела свою ефективність в управлінні бізнесом, поступово вона запозичується і знаходить своє застосування в соціології, менеджменті, економіці тощо. Основна ідея краудсорсингу полягає в тому, щоб вирішенням конкретної проблеми займалися не тільки професіонали, а й зацікавлені (небайдужі) особи. Безумовною перевагою цієї технології є участь не однієї особи, а групи людей, що акумулює велику кількість інтелектуальних ресурсів.

Застосування краудсорсингу в процесі функціонування конституційного механізму публічної влади для зміцнення демократії та залучення громадян до прийняття державно-владних рішень є перспективною інноваційною технологією комунікативної взаємодії публічної влади та громадянського суспільства.

Як приклад можна привести спробу створення громадськістю конституції в Ісландії. Так, економічна криза в Ісландії під впливом глобальних подій 2008 року спровокувала масштабні громадські акції протесту із закликами переписати конституцію, яка була прийнята в 1944

р., коли країна отримала незалежність від Данії. У 2010 році була створена Конституційна рада (ініціативна група з 25 громадян в мережі Інтернет, яку обрали з 522 осіб), що розробила і опублікувала в квітні 2011 р. на своєму сайті (<http://stjornlagarad.is/frettir/lesa/item35451/>) перший проєкт, а потім дозволила громадянам коментувати його через сторінку Facebook (<https://www.facebook.com/Stjornlagarad>). Члени ради були також активні в Twitter, розміщували відео в YouTube і поширювали зображення в Flickr. Остаточний проєкт конституції був представлений в серпні 2011 р. в ісландський парламент. Більшість громадян (80 % при явці 66 %) на референдумі 23 жовтня 2013 року схвалили проєкт Основного закону своєї країни [219]. Проте цей референдум не має імперативного значення, а тому його результати мають бути схвалені Альтингом – парламентом Ісландії.

Також краудсорсинг поступово впроваджується в практику електронного урядування ряду європейських держав для організації постійної вікі-співпраці органів влади та громадянського суспільства в регіонах і муніципальних утвореннях. Так, у США краудсорсингові проєкти об'єднані в рамках ресурсу DigitalGov, місія якого полягає в тому, щоб створити уряд, що навчається, будує, поставляє і вимірює цифрові послуги в 21-му столітті. Цей сервіс спрямований на те, щоб надати людям у федеральному уряді інструменти, методи, практику та політичні вказівки, які вони потребують для забезпечення ефективних і доступних цифрових послуг [641].

В Україні рецепція та ефективне використання технології краудсорсингу є одним із факторів ефективної реалізації безпосереднього народовладдя. Зокрема, краудсорсинг можна використовувати для забезпечення та збалансування інтересів різних соціальних груп, зміцнення соціального діалогу між публічною владою та громадянським суспільством, здійснення громадського контролю за органами публічної

влади, запобігання корупції, обговорення законопроектів, внесення законодавчих ініціатив тощо.

На сьогодні технологія краудсорсингу в Україні певним чином реалізується в процесі запровадження з 2015 р. сервісу електронних петицій, електронної платформи громадської ради доброчесності та ін. Окрім того, зростає актуальність використання дистанційних інструментів впливу на прийняття рішень органами державної влади. Особливо це проявляється в рамках коштів міжкультурної комунікації в Інтернеті. Формами такої комунікації можна вважати форуми, блоги (блогкемпи та баркемпи). Наприклад, перший баркемп в Україні відбувся в жовтні 2007 року і був присвячений блогам та новим медіа, звідки й назва Блогкемп. 20 грудня 2018 р. – молодіжний баркемп «Сила твоєї ініціативи» за підтримки «Громадські Ініціативи України» (м. Бобринці, Кіровоградська область, Кропивницький район) [304]; 30 березня 2018 року, м. Суми, – баркемп «Співпраця НУО і влади. Роль мереж і коаліцій».

Проте однозначно краудсорсинг потребує нормативного визначення, без якого складно буде уникнути вироблення невиправданих та неефективних рішень, адже попри усі позитивні сторони запровадження цієї технології, існує й загроза накопичення непотрібних ідей, що можуть генеруватися користувачами, які тільки завантажуватимуть органи влади і не принесуть жодної користі.

Отже, у процесі розвитку конституційного права України потенціал цифрової трансформації на сьогоднішній день реалізується не в повному обсязі, а перспективні тенденції мають такі пріоритети, як: розвиток мережеских форм взаємодії, комунікативних технологій контролю і планування, формування якісно оновленої моделі розвитку цифрових прав. Також для підвищення ефективності реалізації цифрових прав необхідно застосовувати рецепцію правового матеріалу з країн, де конституційно-правова модернізація вже відбулася з урахуванням

цифрової трансформації та має позитивний досвід нормативного регулювання, зокрема й на найвищому конституційному рівні.

Проте зазначене дозволяє розглянути лише один з аспектів інноваційного розвитку конституційно-правових інститутів та механізм їх рецесії у вітчизняну систему конституційного законодавства. Поряд із інформаційними технологіями можна назвати й такі інновації, як розвиток нанотехнологій, генної інженерії, біомедичних технологій, штучного інтелекту (у т. ч. робототехніки) та ін. На винахід та розвиток усіх цих інновацій повинне реагувати відповідним чином і конституційно-правове законодавство в тому числі, адже цілком очевидним є їх вплив на розвиток, конституційне закріплення та реалізацію прав людини.

Розвиток інноваційних біомедичних технологій і генетики та геномної медицини вимагає на глобальному рівні визначення та універсалізації основних засад та стандартів, які виступатимуть пріоритетами національного конституційно-правового регулювання. Як зазначає Б.В. Островська, застосування досягнень в генетиці, ембріології, цитології, трансплантології значно впливають на збереження та продовження життя людини та актуалізують біоетичні проблеми правового регулювання [340, с.8-9].

Зокрема, сьогодні існує спроба на міжнародному рівні врегулювати та визначити основні засади та можливості використання біомедичних технологій та генної інженерії, а саме: було прийнято ряд міжнародних документів: Міжнародна декларація про генетичні дані людини 16 жовтня 2003 року [682]; Загальна декларація про геном людини та права людини від 11 листопада 1997 року [781]; Загальна декларація «Про біоетику та права людини» 19 жовтня 2005 року [780], а також Декларація Організації Об'єднаних Націй «Про клонування людини» від 8 березня 2005 року, у якій міститься заклик до заборони усіх форм клонування людини, оскільки вони несумісні з людською гідністю та захистом життя людини (п. б) [777]. Їх рецесія у конституційне законодавство впливатиме на

якісно оновлене розуміння традиційних прав людини та розширення переліку існуючих, але, з іншого боку, в них окреслюються лише загальні засади, рецепція яких повинна відбуватися за допомогою методів дискреційної конституційно-правової трансформації та конституційної інтерпретації.

Відомий футуролог Ф. Фукуяма вказує, що розвиток саме біомедичних технологій вплине практично на всі соціальні інститути: «Вони переорієнтують існуючі соціальні ієрархії і позначатися на швидкості матеріального, інтелектуального і політичного розвитку, і вони змінять природу глобальної політики» [536, с.122].

Біомедичні технології сприяють здійсненню конституційно-правової рецепції прав людини на: штучне запліднення, сурогатне материнство, клонування, генетичну модифікацію, штучне переривання вагітності, трансплантацію органів, біопринтинг, евтаназію, зміну статі, гендерну ідентифікацію тощо, хоча варто зазначити, що не усі вони можуть ефективно засвоюватися системою конституційного права, адже мають конфліктогенний характер на межі балансу між раціональним та екзистенціальним вимірами біоетичних стандартів.

Варто зазначити, що на законодавчому рівні це питання є або взагалі не врегульованим в окремих державах, або має фрагментарний характер, тому можуть виникати зловживання внаслідок нормативної пробільності. Але, наприклад, у Конституції Швейцарської конфедерації [485] закріплюються регулювання репродуктивної медицини і генної інженерії (ст. 119); зокрема, встановлюється заборона на клонування, сурогатне материнство, втручання в матеріал людських гамет і ембріонів, комерційне використання людського зародкового матеріалу і похідних з ембріонів. Окреме конституційне регулювання отримала трансплантаційна медицина (ст. 119-а), а також особливості захисту від зловживань навколишнього середовища та ін. (ст. 120). Цей приклад ілюструє можливість та необхідність конституційного регулювання

інноваційних досягнень науки і техніки, але сприйняття та засвоєння ускладнюється особливостями релігії, культури, менталітету окремої нації.

Фундаментальний етичний виклик, наприклад, пов'язаний із використанням технології біопринтингу, а саме включення до складу «біо-чорнила» (bio-ink) ембріональних стовбурових клітин людини, що зумовлює необхідність знищення людських ембріонів з метою отримання зазначених клітин; існує дискусія щодо правової природи людського ембріона. Так, була висловлена позиція, яка заслуговує на увагу, про те, що ембріон *in vitro* є джерелом і початковою стадією людського буття, тому його знищення є правопорушенням, навіть якщо воно було скоєно з метою порятунку іншого людського життя. Цим обумовлено заборону на патентування технологій, пов'язаних із використанням людських ембріонів, так звана «моральна клауза» [760].

Отже, останні наукові досягнення дозволяють стверджувати, що технологія тривимірного друку органів людини (біопринтинг) стає принаймні етично нейтральною, оскільки вона вже не зазіхає на основні суспільні інтереси, а також на принципи гуманності і моралі. Це з неминучістю повинно вплинути на вироблення моделі правового регулювання відносин, пов'язаних зі створенням біопринтних органів людини [46].

Варто підкреслити, що саме поняття конструювання людини протягом свого існування у вітчизняній філософській традиції зазнало значну еволюцію, наповнилося численними конотаціями і в різні роки виявлялося в одному семантичному полі з такими поняттями, як «фабрикація людини», «проектування людини», «дизайн людини». Ці метафори в останні роки повною мірою розкривають багатий тезаурус проблеми біотехнологічного конструювання людини, пропонуючи такі словосполучення, як: «вдосконалення людини», «розширення людини», «біотехнологічне удосконалення» і ряд інших [365, с.23].

Прибічниками технологій біопринтингу та інших біомедичних технологій є трансгуманісти, які вважають, що ми живемо в епоху перехідного етапу від звичайної людини до постлюдини: нанотехнологія, біотехнологія, інформаційні технології, штучний інтелект, завантаження свідомості в пам'ять комп'ютера, кріоніка, генна інженерія, нейрофармацевтика, створення нейропротезів і прямих інтерфейсів «машина-мозок» – усе це до 2030–2050 років дозволить створити постлюдину, здібності якої принципово відрізнятимуться від здібностей сучасних людей. Трансгуманісти хочуть не «залишитися людьми», а стати досконалішими істотами [65, с.109]. Цей рух об'єднує деяких учених і філософів, а в 2008 році було створено міжнародну неурядову організацію «Всесвітня асоціація трансгуманістів», що переслідує ту саму глобальну мету. До цих рухів тяжіють також прихильники іморталізму (зокрема, на основі кріоніки), постгендерізму (зміна статі), техногайянізму (екологія й захист навколишнього середовища) та ін. [65, с.110]. Проте, попри наявності вказаних сентенцій та спроб філософського переосмислення можливості існування «модифікованої людини», існує багато проблем із визначенням її конституційно-правового статусу.

Наступною є тенденція інвайронменталізації (екологізації) конституційного права. Інвайронменталізм «environmental» – поняття, взяте з англійської мови, що означає: «що відноситься до навколишнього середовища, обстановці, оточенню, екзогенний (як спеціальний термін)» [12, с.61-62].

Взаємодія суспільства і довкілля – центральна ідея американського інвайронменталізму. У ньому виділяються три течії: консерваціонізм, екологізм і біоцентризм. Інвайроменталізм знайшов свій вияв у філософії, соціології, правознавстві, політекономії, етиці, а також у ряді соціальних рухів, спрямованих на поліпшення якості середовища проживання [267, с.137].

Вчений-еколог Н.Ф. Реймерс визначає термін «інвайронментологія» або «енвіроніка», як «середовищелогію», охорону навколишнього середовища [433, с.13]. О.Н. Яницький у дослідженні «Інвайронменталізм – ідеологія майбутнього?» розмірковує про інвайронменталізм як про нову екологічну парадигму [581]. Інвайронменталізм або інвайронментологія переважно є науково-дослідною сферою екології, яка прагне до об'єктивного дослідження і пояснення емпіричного (історичного) факту, події, явища, ситуації в їх взаємозв'язку з навколишнім середовищем.

З філософської точки зору Лю Чжэн досліджує феномен «екорозумної цивілізації» і вважає, що сьогодні свобода природокористування обмежується моральними, правовими нормами та природними законами розвитку життя на Землі. Ігнорування їх веде до деградації природи і людини, наростання соціально-економічних труднощів, а в кінцевому рахунку – до загибелі людства і живої природи. Пошук шляхів подальшого суспільного розвитку в даний час пов'язаний з науковим обґрунтуванням його нової концепції [267, с.139].

Природні системи піддаються різним антропогенним впливам. Збільшення викидів в атмосферу призводить до концентрації хімічних речовин; при обмеженій здатності до самоочищення відбувається випадання «кислотних дощів», виникає парниковий ефект. Механічні порушення: ядерні вибухи, запуски ракет тощо. виснажують озоновий шар, що впливає на підвищення рівня ультрафіолетового випромінювання. Забруднення повітря також пов'язано зі спалюванням примітивних видів палива. Як локальні (зміна мезоклімату мегаполісів), так і глобальні кліматичні зміни безпосередньо пов'язані із забрудненням атмосфери. Потепління веде до підвищення рівня Світового океану за рахунок танення льодовиків і впливає на океанські течії, які, у свою чергу, формують вигляд прибережних територій [267].

Світова спільнота поступово замислюється над необхідністю збереження навколишнього середовища, а тому на міжнародному рівні було прийнято ряд декларацій: Декларація Ріо про навколишнє середовище та розвиток (1992) [743], Конвенція про біологічне різноманіття ООН (1992) [631], Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992) [698], Декларація етичних принципів щодо зміни клімату (2017) [637] та ін. У 1998 році приймається Кіотський протокол (додатковий документ до Рамкової конвенції ООН) зі змін клімату, відповідно до якого сторони прагнуть звести до мінімуму несприятливі наслідки кліматичних змін, вплив на міжнародну торгівлю та соціальні, екологічні та економічні наслідки [698]. Його ратифікувала 191 країна (окрім США). Україною він був підписаний у 1999 р., а ратифікований у 2004 р. [405]. Проте до сьогодення більшість держав так і не виконують взяті на себе зобов'язання, а тому проблеми рецепції інвайронментальної (екологічної) пріоритетизації в конституційному праві наразі є актуальними проблемами сьогодення.

На доктринальному рівні тенденція екологізації конституційного права постійно обговорюється і активно дискутується. Зокрема, вітчизняний вчений О.В. Батанов зазначає, що кожна людина стикається з природою та оточуючим середовищем у процесі своєї життєдіяльності, виступаючи при цьому в різних іпостасях – як житель міста або іншого населеного пункту, як працівник або посадова особа, як громадянин держави або член всього світового співтовариства. Як показують дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, стан здоров'я людей на 80 відсотків залежить від довкілля. Тому діяльність держави щодо його охорони, забезпечення екологічної безпеки набуває важливого значення [37, с.37].

Саме тому екологічні загрози, які наразі набувають глобального масштабу, актуалізують необхідність зміни парадигми транснаціонального конституціоналізму з орієнтацією на

інвайронментальний вектор розвитку або навіть виокремлення окремої сфери його розвитку – «транснаціонального еко-конституціоналізму».

Більшість сучасних держав на конституційному рівні закріплюють обов'язок зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Так, Конституція Литовської Республіки (1992 р.) встановлює, що держава дбає про охорону природного середовища, тваринного та рослинного світу, окремих природних об'єктів та місцевостей, які представляють особливу цінність. Відповідно до Конституції Португалії (1976 р.) закріплюється, що усі мають право жити у людському здоровому середовищі, в умовах екологічної рівноваги та зобов'язані захищати це середовище.

Конституція України також проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16). Проте як у вітчизняній, так і в зарубіжній практиці конституційного будівництва ці права залишаються задекларованими, але нереалізованими повною мірою.

Проте в конституціях так званого «нового покоління», розроблених з урахуванням сучасних міжнародних стандартів конституційного будівництва за умови збереження національних традицій, особлива увага приділяється цільовим конституційним настановам інвайронментальної спрямованості, відповідно до яких планується будувати нову форму суспільного співіснування в гармонії з природою. Зокрема, у Конституції Еквадору 2008 р. [628], у ст. 14 визнається право населення на здорове та екологічно збалансоване середовище, яке гарантує стійкість та гідний спосіб життя, який вони називають «sumak kawsay». При цьому природа «Pacha Mama» вперше у світовій практиці конституційного регулювання отримує «умовну» конституційну правосуб'єктність і наділяється певними правами, такими як: право на повагу до свого існування, на

підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів (ст. 71), на відновлення (ст. 72).

Також віддається пріоритет використанню екологічно чистих технологій та екологічно чистих та альтернативних джерел енергії. Встановлюється заборона на розробку, виробництво, право власності, маркетинг, імпорт, транспортування, зберігання та використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, високотоксичних стійких органічних забруднювачів, агрохімікатів, заборонених у міжнародному масштабі, та експериментальних біологічних технологій і агентів та генетично модифікованих організмів, шкідливих для здоров'я людини або які загрожують продовольчому суверенітету або екосистемі (ст. 15).

Варто зазначити, що Конституція Еквадору дійсно увібрала перспективні ідеї розвитку конституціоналізму, проте очевидним є той факт, що існування конституції ще зовсім не означає втілення її постулатів у реальні суспільні відносини, але при цьому закріплення на конституційному рівні навіть декларативних норм сприятиме поступовому зміненню конституційної правосвідомості громадян, адже насамперед конституція є політико-правовим документом, який є еталоном, взірцем, ідеальною моделлю побудови правопорядку в державі і відображає, зокрема, програмні цілі розвитку державності в країні.

У Конституції Республіки Фіджі [629] закріплюється право на достатню кількість їжі та води (ст. 36); на житло та санітарію (ст. 35), при цьому на державу покладається обов'язок вжити розумних заходів у межах наявних ресурсів для досягнення поступової реалізації права кожної людини.

У юридичній літературі іноді з'являються дослідження, присвячені необхідності розширення каталогу прав людини правом на інсоляцію (сонячне світло). Зокрема, П.М. Андрєєва пропонує інсоляцію розуміти як правову цінність і розглядати її в суб'єктивному та об'єктивному розумінні. У суб'єктивному сенсі право на інсоляцію інтерпретується як

претендування людини на таку природну цінність, як Сонце, його світло і енергію, а як суб'єктивне право розуміється як сукупність правомочностей, що належать конкретному суб'єкту права, у можливості належним чином користуватися сонячним світлом. В об'єктивному сенсі сукупність норм (комплексний правовий інститут), що регламентують інсоляцію, пропонується розглядати як правовий режим, що гарантує і забезпечує інсоляцію в житті людини [13, с.11].

Отже, інвайронменталізація (екологізація) конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

Підсумовуючи, варто зазначити, що коли мова йде про інноваційний потенціал рецепції, мається на увазі лише конструктивний аспект запозичення нетипового правового матеріалу, яке має на меті досягнення якісних змін в напрямку підвищення ефективності функціонування конституційного механізму публічної влади, спрямованого насамперед на забезпечення прав людини. Проте слід пам'ятати про те, що іноді поряд із запозиченням конструктивних конституційних інновацій до правової системи можуть проникнути і деструктивні новації, пов'язані із зловживанням правом, які стають дестабілізуючим фактором конституційно-правової модернізації і можуть навіть представляти загрозу національній безпеці держави в інформаційній, екологічній, економічній, біологічній та інших сферах життєдіяльності.

4.3 Негативні наслідки рецепції для розвитку конституційного права

Рецепція є основним способом модернізації та розвитку конституційного права як фундаментальної галузі національної системи права, має яскраве політико-правове забарвлення і прямо залежить від конституційної правосвідомості та конституційної культури, адже успіх здійснюваних реформ залишиться лише імітацією конституціоналізму якщо суспільство не буде їх сприймати і дотримуватись.

В процесі конституційно-правової рецепції може виникнути ряд деструктивних правових наслідків, які гальмуватимуть реформаційні процеси та сприятимуть виникненню конституційно-правових деформацій, таких як: дисгармонізація, конституційно-правова мутація, декультурація, анігіляція, конституційна комплікація та інші. Виникнення деструктивних наслідків рецепції в конституційному праві впливає на розвиток усіх галузей національної системи права, і це обумовлено рядом причин та факторів (соціальних, економічних, політичних тощо).

Особливістю конституційного реформування в Україні є необхідність рецепції універсальних міжнародних та європейських конституційних стандартів за умови збереження національної ідентичності та конституційних традицій. Це ідеальна модель конституційно-правової рецепції, але для її досягнення необхідно не тільки ідеалізувати інститути зарубіжного та міжнародного права, але й здійснювати системну модернізацію конституційного права трансформуючи, адаптуючи сприйнятий правовий матеріал під особливості національної системи права, враховуючи потенційні загрози та деструктивні правові наслідки.

Сучасний процес сприйняття права ЄС являє собою унікальний процес, який прагне утримати негативні імпульси національних держав і сприяти миру через права людини і верховенство права [799, с.238]. Але

А.Аль-Бшераві, викладач університету Куфа (Ірак), досліджуючи проблеми правової трансплантації, зазначає, що її успіх є можливим лише за сприятливих умов, до того ж «...у сфері права або медичної допомоги трансплантація є можливою лише за необхідності, адже трансплантація норм з іноземної правової системи є потенційним джерелом правової невизначеності; вона повинна застосовуватися лише в тому випадку, якщо очікується більше переваг, ніж незручностей. Трансплантація повинна бути життєво важливою, щоб мати легітимність» [587, с.328].

Доступність запозичення іноземного правового матеріалу робить рецепцію поширеним способом розвитку національного права. Цілком обґрунтованою є позиція А. В. Єгорова, відповідно якої «...правові елементи, які вже сформувались в певній сфері здаються досить привабливими. Здатними створити чи закласти основу формування аналогічного стану суспільства в умовах іншої, для суб'єктів рецепції національної правової реальності [158, с. 166]. Але цей процес, як зазначає В.О. Рібаков, може містити «...спокусу швидкого наслідування і навіть копіювання, тоді виникає ефект «правового відторгнення» чужорідного акту з тканини нормативного масиву...» [448, с.16].

Дійсно процес побудови сучасного конституціоналізму характеризується в тому числі й емуляцією як окремих правових норм, так і цілих правових масивів і цьому є раціональне пояснення: ефективність та стійкість функціонування зарубіжних чи міжнародних правових норм. Емуляція (англ. emulation - наслідування) – це процес копіювання правового матеріалу суб'єкта-донора з метою розвитку системи права країни-реципієнта.

Але у більшості випадків, як наголошує Ю.М. Оборотов, запозичене виявляється менш ефективним, ніж його буття у власній правовій культурі. До того ж може відбуватись і деформація запозичених інститутів, норм і цінностей під впливом компонентів тієї правової культури, у яку вони включаються [452, с.18].

Серед основних причин конституційно-правових деформацій саме на пострадянському просторі Г.Г. Арунцян виділяє три групи:

- 1) інерційність правомислення та правозастосовної практики;
- 2) викривлення чи недопрацювання в конституційно-правових рішеннях;
- 3) декоративне запозичення чи механічне копіювання провідних конституційних цінностей без створення для їх реалізації необхідних передумов, що призводить до викривлення основних конституційних цінностей та принципів реального життя [23, с.222].

Цей перелік безумовно можна продовжувати, але перш ніж перейти до визначення причин конституційно-правових деформацій та деструктивних наслідків рецепції доцільно розглянути основні їх різновиди.

Одним із негативних наслідків конституційно-правової рецепції є анігіляція. Термін «анігіляція» (лат. *annihilatio*; *nihil* ніщо, букв., перетворення в ніщо, знищення) означає в загальнотеоретичному контексті – перетворення частки та античастки при їх зіткненні в інші частки, наприклад, перетворення протона та антипротона в кілька я-мезонів або перетворення електрона і позитрона у фотони [206, с.74].

В юридичній сфері переважно застосовується термін «правова анігіляція» під якою розуміється процес інтеграції іноземних юридичних норм в національну правову систему, в результаті якого відбувається поглинання чи знищення їх традиційним середовищем. В результаті з'являються різні правові мутації [248, 249, 461]. Частково можна погодитись із запропонованим визначенням, проте вважаємо, що анігіляція це скоріше не процес, а результат, наслідок в тому числі й інтеграційних процесів.

Правова анігіляція, зазначає Є.Ю.Куришев, є наслідком, по-перше, мутаційних процесів, що відбуваються в будь-якому з елементів правової системи, що викликані незбалансованістю застосування запозичення,

повторюваності та наступності внаслідок діяльності суб'єктів рецепції права; по-друге – соціальних потрясінь, викликаних повною зміною економічної формації та регулювання суспільних відносин за допомогою елементів «нової» правової системи; по-третє – механічним запозиченням елементів «чужої» правової системи [248, с.52-53].

Виходячи із семантики загальнотеоретичного визначення терміну «анігіляція» та екстраполюючи його на конституційне право можна запропонувати наступне визначення – «анігіляція в конституційному праві» це деструктивний результат процесу конституційно-правової рецепції, що характеризується «відторгненням» або «ігноруванням» зарубіжного або міжнародного правового матеріалу суб'єктами правозастосування країни-реципієнта.

Окрім анігіляції негативним наслідком рецепції в конституційному праві можна вважати декультурацію. Вітчизняний вчений Ю.М. Оборотов пропонує правову декультурацію розуміти як різновид деформації правової культури під впливом іншої (чи інших) правових культур, що створює напругу в правовій сфері й ускладнює правовий розвиток [326, с.18].

Термін «декультурація» порівняно із «анігіляцією» має більш широке значення, адже його можна розглядати не тільки стосовно конституційного права, а усієї правової системи. Декультурація характеризується категоричним несприйняттям правової системи зарубіжного правового матеріалу

Серед негативних наслідків рецепції можна назвати й конституційну комплікацію (від англ. complication – ускладнення, заплутаність), яку можна визначити як процес накопичення великої кількості запозичених та впроваджених конституційно-правових норм, які регулюють одне й те саме коло суспільних відносин, але по-різному, що спричиняє виникнення колізій та плутанини в процесі правозастосування. Така ситуація може виникнути в разі фрагментарного рецепіювання без належного

моніторингу існуючого законодавства, наприклад, коли рецепційовані правові норми з певної сфери суспільних відносин «накладаються» на вже існуючі у вітчизняному законодавстві. Конституційна комплікація також може виникати у випадку швидкого невваженого процесу рецепції, який відбувається під «тиском» і може викликати певні ускладнення, розбіжності та колізії в процесі правозастосування.

Виникнення зазначених негативних наслідків рецепції в конституційному праві детермінується рядом причин. Однією з таких причин, що гальмують процес рецепції є вимушений чи примусовий характер її реалізації.

У зарубіжній літературі дослідники також наголошують на тому, що ефективність рецепції безпосередньо залежить від способу її реалізації, зокрема, якщо вона буде реалізована без зовнішнього тиску. До того ж найбільш очевидним зовнішнім впливом є реалізація певних правових ідей за допомогою військової сили [654, с.337-343]. Більш ґрунтовно ідея примусової трансплантації була розроблена в дослідженні М. Рейнштейна [742].

Іноді право держав, що домінують в економіці і в зовнішній політиці, повністю замінює право тих держав, які знаходяться в орбіті їх впливу. Так було в період будівництва соціалістичної системи, коли право СРСР було сприйнято законодавством багатьох країн соціалістичної орієнтації. Так було і під час краху соціалістичної системи, коли держави так званих нових демократій стали створювати нові правові системи, взявши за зразок західні моделі права. Але вплив зарубіжних правових національних систем може проявлятися не тільки у формі колоніальної експансії або «експорту» актів держав, що домінують в економіці і зовнішній політиці. Викладене дозволяє зробити В.І. Лафітському висновок, що взаємовплив правових систем може бути не тільки позитивним, але й руйнівним [254, с.114].

Белінков А.В. у цьому зв'язку зазначає, що в процесі реформ правові норми, які не проходять крізь свідомість народу, ними не усвідомлені й внутрішньо не прийняті, потребують постійного «продавлювання», причому він зазначає, що таких механізмів продавлювання самі запозичені норми не мають (для своєї культури вони органічні) – і тут уже діють «туземні» способи і методи [43, с.38].

У ході насильницької рецепції внаслідок окупації чи колонізації можуть бути спричинені серйозні та невідворотні наслідки в культурній та юридичній сферах, зміст яких може виявлятися терміном з біології. Мова йде про «мутації», що характеризує «...не тільки економічні, але й інші суспільні процеси. Це явище стійкого порядку, що руйнує генетичний код живого організму, але не пропонує нічого нового» [268, с.152]. Є.Ю. Куришев вважає, що «правові мутації» – це результат викривлення рецепційованого права [248, с.46].

Наступна причина неефективності рецепції полягає в міждержавній правовій взаємодії різних типів правових систем. Хоча на сьогодні цілком очевидно є тенденція до їх конвергенції (зближення), але все одно в процесі рецепції слід зважати на їх відмінні особливості. Так, А.В. Хірсін застосовує термін «юридична конвергенція» і пропонує його розуміти як наслідок транснаціоналізації суспільних відносин, перенесення їх різновидів з одних соціокультурних ареалів в інші, що виявляється як забезпечення цих імпортованих відносин адекватними засобами правового регулювання, та стверджує, що «хоча право різних країн формується, здебільшого, у досить відмінних одне від одного культурних контекстах, використовує різну техніку й організаційні механізми своєї реалізації, воно тяжіє, однак, до певних асимптотичних координат свого інтегрування та зближення» [544, с.312].

Варто пам'ятати, що між правовими системами завжди є спільні та відмінні риси, тобто вони не є ідентичними. Проте навіть після дуже успішної трансплантації виникає еволюційний динамізм і правова система

продовжує розвиватися власним шляхом. Базові концепції чи інститути, що перебувають в іншому середовищі, починають змінюватися; відбувається внутрішнє «забруднення» [587, с.329].

Глобалізація і універсалізація права безпосередньо впливають навіть на замкнені системи, тобто фактично відбувається стирання меж між різними типами правових систем, насамперед заснованих на спільності типів культур і цивілізацій. Відбувається те, що можна назвати стандартизацією або мутацією правових систем і правового способу народів, що населяють різні країни і континенти. Це особливо помітно на рівні європейського континенту. Розширення числа держав Європейського Союзу та Ради Європи уніфікує правовий розвиток країн, що входять в ці спільноти [550].

Варто акцентувати увагу й на тому, що в процесі сприйняття зарубіжних чи міжнародних норм не слід забувати й про збереження специфіки національної системи права. Неможливо запозичувати цивілізаційні особливості, що складаються в результаті тривалого шляху історичного розвитку етносу під впливом певного природно-соціального середовища [366, с.24].

Під час взаємодії правових систем у рамках конвергенції гіпотетично може статися і інший процес, внаслідок якого правові системи не набудуть більшої упорядкованості й одноманітності, а залишаться в тому ж стані (стагнація взаємодії правових систем), або ж, навпаки, внаслідок помилки осіб, які проводять реформу законодавства, чи інших причин ускладнять взаємодію правових систем або зменшать ступінь відповідності їх один одному (дисгармонізації правових систем). Процес дисгармонізації правових систем, зокрема, може виникнути в тому випадку, якщо діяльність по зближенню правових систем виявилася занадто швидкою і не мала належного рівня підготовки прийнятих рішень, а змінена зовнішня обстановка вимагала введення суттєвих змін до законодавства будь-яких держав [501, с.111].

Для того щоб не сталося «відторгнення» рецепійованого правового матеріалу, В.О. Рибаків пропонує правотворчому органу враховувати: а) подібність типів права (історичного типу, правової сім'ї); б) подібність предмета правового регулювання; в) системні зв'язки з іншими нормативними актами в країні-донора та країні-реципієнта; г) практику застосування реалізації запозиченого матеріалу, щоб уникнути формальних аналогій [448, с.16].

Ще однією причиною негативних наслідків рецепції є неготовність суспільної свідомості до сприйняття конституційно-правових інновацій або зарубіжних конституційних цінностей. Наприклад, у процесі конституційно-правової рецепції антидискримінаційних стандартів, зокрема щодо дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, відбувається їх відторгнення громадянським суспільством.

Зокрема, на запрошення Уряду і на виконання резолюції 32/2 Ради з прав людини Незалежний експерт з питання про захист від насильства і дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності у період із 30 квітня до 10 травня 2019 року здійснив офіційний візит до України на предмет оцінювання становища лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерів і гендерно-різноманітних осіб у країні та виявлення належної практики і прогалин у дотриманні національних і міжнародних норм у галузі прав людини з метою боротьби з насильством і дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [152].

Незалежного експерта було поінформовано про узгоджену кампанію, спрямовану на здійснення впливу на всі гілки влади задля дискримінації щодо лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерів і гендерно-різноманітних осіб. З 2018 року національні та місцеві органи влади, Парламент і Омбудсман стали мішенню тисяч петицій, що надходили

через їхні веб-сайти та підтримувалися – а іноді ініціювалися – релігійними авторитетами [152].

Під час візиту Незалежний експерт помітив існування сильних стимулів не робити нічого, що порушило б відчуття соціальної злагоди, тому що інакше відповідні особи зіткнуться з жорсткою дискримінацією в галузі зайнятості, освіти та охорони здоров'я. Як результат, більшість членів вищезгаданої спільноти не наважуються публічно заявити про свою орієнтацію. Головна задача української держави полягає в тому, щоб ужити заходів, необхідних для виявлення, аналізу і, у кінцевому підсумку, усунення корінних причин цієї невидимості [152]. Тобто відбувається процес рецепції в Україні, який з одного боку характеризується необхідністю виконання взятих на себе зобов'язань, а з іншого спостерігається категоричне неприйняття громадянським суспільством.

Дійсно, правові та економічні інститути, елементи політичної системи, що запозичуються зараз, вимагають якісно іншого відношення до права, до його ролі в житті суспільства. Такому позитивному відношенню насамперед заважає деформація правосвідомості громадян (сформована також в результаті реформ як їх кінцевий результат) [43, с.107].

Причиною виникнення деструктивних наслідків є і суто технічне (механічне) перенесення та впровадження зарубіжного чи міжнародного правового матеріалу в конституційне право. Як зазначає Є.В.Потапенко, правові запозичення не повинні бути «сліпими», «механічними», адже запозичений правовий елемент може суперечити не тільки правовому матеріалу країни-рецепієнта, але й самій соціальній дійсності [366, с. 24]. Це може викликати негативні наслідки у вигляді порушення цілісності правової системи, правової анігіляції та юридичної декультурації.

З іншої сторони механічні запозичення і рецепція західних правових ідей без їх адаптації до реальних умов країни-реципієнта, на думку Є. С. Смирнової дійсно призводять до «правової еkleктичності», але

значення інституційного контексту правових норм не можна применшувати, також неприпустимо применшення значення норм, що містяться в підписаних державами міжнародних угодах [477, с.53].

З метою запобігання негативним проявам необхідно здійснювати рецепцію шляхом узгодження універсальних міжнародних та європейських конституційних стандартів та цінностей, на підставі критичного аналізу, узагальнення позитивного та негативного зарубіжного досвіду функціонування правових норм та інститутів які країна-реципієнт прагне запозичити.

Окрім досліджених негативних наслідків, конституційно-правова рецепція універсальних міжнародних стандартів, зарубіжних норм чи доктринальних ідей може несвідомо містити потенційну загрозу зміни традиційних аксіологічних засад конституціоналізму, які слід враховувати при проведенні конституційного реформування в Україні також.

Сучасний процес конституційного будівництва в світі пов'язаний із рецепцією оновленої концепції права людини на життя та тенденцією антропологізації та гуманізації конституційного права. Так, у контексті оновленого розуміння права на життя в зарубіжній доктрині і практиці дискутується питання про необхідність визначення конституційно-правового статусу «ембріону» та моменту, з якого починається життя людини.

Зокрема, «ембріон» чи «плід» не визнається особою ні в європейському внутрішньому законодавстві, ні національними судами, які його тлумачити. Таке розуміння загалом відповідає чинному законодавству по всій Європі: тридцять дев'ять держав-членів Ради Європи – дозволяють жінці припинити вагітність без обмежень під час першого триместру або пізніше (за медичними показниками). Винятками є Андорра, Ірландія, Ліхтенштейн, Мальта, Польща і Сан-Марино, які підтримують суворі обмеження на аборти (лише за деякими медичними показниками) [792].

Але в ст. 4 Американської конвенції з прав людини, яка передбачає, що право на життя повинно бути захищене «...загалом, з моменту зачаття...» [588]. Саме тому більшість політико-правових дискусій щодо можливості заборони абортів точиться саме в США.

Проте в 2020 році Конституційним Трибуналом Республіки Польща було прийняте рішення про фактичну заборону абортів, що викликало збурення та ряд протестних акцій з боку громадянського суспільства. При цьому в конституційному поданні заявник (депутати сейму) важливість такої інтерпретації необхідності захисту конституційного права на життя та заборони абортів аргументує ознаками євгенічної практики, яка спрямована на проведення генетичного відбору до народження, що суперечить людській гідності, принципу недискримінації. На думку Заявника, легалізація переривання вагітності через високу ймовірність тяжких і незворотних порушень плода або невиліковних захворювань, що загрожують його життю, недостатньо виправдана на шляху вирішення конфлікту між зобов'язанням захистити життя зачатої дитини і свободою жінки та захистом її психологічного комфорту [728].

У пункті 1 резолютивної частини свого рішення Конституційний трибунал чітко сформулював, що оцінений ним нормативний акт порушує конституційні гарантії захисту людського життя на кожному етапі свого розвитку [728]. Тобто з моменту прийняття цього рішення у ст. 4а. Закону «Про планування сім'ї, захист людського плоду та умови дозволу абортів» єдиними підставами для здійснення переривання вагітності визнаються: 1) коли вагітність становить загрозу для життя або здоров'я вагітної жінки або 2) коли є обґрунтована підозра в тому, що вагітність відбулася через заборонений акт [717].

У цьому випадку можна простежити рецепцію, яка здійснена із застосуванням методу конституційної інтерпретації, проте таке суворе обмеження штучного переривання вагітності дійсно розширює зміст права на життя, наділяючи ним і «плод», але, з іншої сторони,

неготовність суспільства сприймати та виконувати закріплені в законодавстві норми, зокрема з етичних міркувань, може призвести до їх порушення або до такого явища як «абортний туризм». Знову ж таки основними аргументами протестувальників стала потенційна можливість народження дитини з генетичними чи іншими хворобами, які ускладнюватимуть емоційно-психологічні та економічні сторони і життя новонародженій дитині, і її батьків.

Іноді запозичення відбувається не для того, щоб сприяти добросовісному переосмисленню траєкторії розвитку права, а має більш темний набір мотивацій. Як зазначають Н. Теббе та Р. Тсаї, в екстремальних ситуаціях запозичення може бути проведене з використанням засобів, метою яких є корумпованість правової сфери. У кожному із сценаріїв запозичення для корумпованості права буде вираженням недобросовісності і повинно розглядатися як шкідливе для верховенства права [762, с.482].

Іншою стороною реалізації конституційного права людини на життя є поступове запровадження до правового дискурсу таких понять як «неправомірне життя (wrongful life)» або «неправомірне народження (wrongful birth)», «неправомірна вагітність (wrongful pregnancy)». При цьому не слід їх плутати, адже «неправомірна вагітність» відноситься до тих випадків, коли батьки здорової дитини від свого імені пред'являють позов про грошові та моральні збитки, які вони зазнали внаслідок народження небажаної дитини; «неправомірне життя» – це позови, пред'явлені дитиною з обмеженими можливостями, яка стверджує, що якби лікар-відповідач або медичні працівники, які відповідають за недбалість, дали пораду батькам чи лікували їх, дитина не народилася б хворою; «неправомірне життя» – це право не народжуватися. Суть позову дитини полягає в тому, що відповідачі протиправно позбавили батьків інформації, яка перешкоджала б народженню дитини [592].

Судова практика США та інших зарубіжних країнах у цій сфері є неоднозначною, а саме кілька штатів задовольнили позови за неправомірне життя «wrongful life» [630; 667; 733; 773], але існують і інші позиції, зокрема американських науковців, відповідно до яких «давнім фундаментальним принципом нашої системи є визнання «найвищої цінності людського життя». Законне право не народжуватися «not to be born», тобто «бути мертвим», а не жити з деформаціями – це теорія, яка повністю суперечить сучасному законодавству. «Закони штату захищають життя; немає захисту права на «нежиття» (non-life)» [659, с.1324], а в судовій справі *Bruggeman v. Schimk* зазначається, що за будь-яких обставин «погіршене життя» «impaired life» є кращим за «нежиття» «non-life» [610].

Зазначене доводить, що розширення каталогу прав людини та рецепція в конституційне право України таких прав людини: «неправомірне життя (wrongful life)» або «неправомірне народження (wrongful birth)», «неправомірна вагітність (wrongful pregnancy)» та ін. може негативно позначитися на реалізації принципу цінності людського життя як такого.

З огляду на сучасний стан «технологічної революції» виробляються й різні інші концепції розвитку прав людини, рецепція яких може мати загрози функціонування національного конституційного правопорядку та стикатись із неготовністю суспільства та правової системи до їх сприйняття. Надмірне захоплення конституційними інноваціями з одного боку може негативно позначитись на розвитку конституційного права, але з іншого існує необхідність дослідження сучасних конституційних трендів та визначення потенційної можливості їх інсталяції в практику вітчизняного конституційного будівництва.

Наприклад, останні дослідження доводять, що наразі існує потреба у визначенні конституційного статусу «кіборгізованих» осіб (тобто осіб, які

живуть з інтегрованими в їх організм «кіборг-девайсами»). Це є вимогою часу і обумовлюється науково-технічним прогресом.

У всьому світі існують мільйони людей, оснащених «кіборг-технологіями», починаючи від протезування кінцівок та протезування рук, керованих думкою, до нейропротезів, імплантованих в мозок, а також людей, оснащених серцевими кардіостимуляторами або дефібриляторами, протезами сітківки та кохлеарними імплантатами. У міру того, як люди стають дедалі більше оснащеними «кіборг-протезами», піднімаються важливі питання права та політики, що призводить до значних викликів усталеній правовій доктрині прав людини. Виникає безліч запитань з цього приводу, таких як: який взаємозв'язок між правовою доктриною та кіборг-технологіями, які стосуються усвідомлення себе, свого буття; тобто, оскільки ми продовжуємо вдосконалювати себе технологіями, їм повинні відповідати закони з метою захисту людяності, а також усвідомлення буття та ідентичності як «*homo sapiens*»? [596, с.1].

У зарубіжних країнах рецепція оновленого розуміння концепції прав людини наразі відбувається на доктринальному рівні, зокрема філософські та конституційні основи нових законів, що регулюють нейропротезування, психофармакологію та інші форми вибіркової психічної самомодифікації, досліджує М. Бліц [607].

Інший дослідник, Н. Леві, також визнає, що ми вже змінюємо свій розум, змінюємо своє оточення, і не повинні розглядати як неетичну еквівалентну зміну, що працює через нашу нейрохімію [704]. Іншими словами, стверджує він, суспільства вже давно дозволяють і навіть схвалюють зміну людьми того, що Е. Кларк та Д. Чалмерс описують як «розширений розум «*extended mind*»» [619], а саме: використання певних інструментів та машин для виконання функцій, які в іншому випадку виконувались би виключно всередині нашого розуму. Вони аргументують свою позицію тим, що «якщо ми дозволяємо ці зміни мислення ззовні, чому б не дозволити їх і зсередини» [619].

Недаремно Папа Франциск у своєму виступі в ООН у 2015 році зазначав, що люди ризикують стикнутися із «ідеологічною колонізацією шляхом нав'язування аномальних моделей і стилів життя, чужих людській ідентичності» [709].

Проте загроза рецепції цієї доктрини в конституційне право міститься не тільки в етичному та ідеологічному підґрунті цієї проблеми, але й в тому, що, наприклад, у конституційно-правовому регулюванні в Україні з досліджуваної проблематики спостерігається пробільність, проте, з одного боку, необхідність рецепції існує, але з іншого – є й потенційні загрози, адже досягнення у сфері геномної медицини піднімають серйозне питання про місце людини в системі конституційних цінностей. Так, Г.Б. Романський вказує на зміну ідеології, яка має глобальний характер: 1) нове бачення проблеми абортів (плід може бути доношений штучним шляхом); 2) зміна гендерних уявлень про жінку (втрата монополії на дітородну функцію); 3) народження дитини перетвориться на технологію; 4) допуск до технології гомосексуальних пар; 5) легалізація репродуктивного клонування [445, с.266].

Процес глобалізації та необхідність універсалізації конституційних стандартів в різних сферах життєдіяльності суспільства безперечно є реалією сьогодення та тенденцією розвитку конституційного права, але цілком справедливо зазначає І.І. Лукашук, що глобалізація – процес двосторонній. З одного боку, вона здатна поліпшити життя населення, дати достаток, підвищити виробництво; з іншого – може поглибити нерівність [263, с.6].

Завдання сучасної демократичної держави полягає в тому, щоб розширити можливості свого населення за використання благ глобалізації та одночасно звести до мінімуму її негативні наслідки. Прийняття рішень при виникненні перед людством складних глобальних проблем залежить від спільних зусиль держав, від їх можливості досягти більш високого

рівня управління соціальними процесами як на національному, так і на глобальному рівні [477, с.44].

Викладене лише частково ілюструє проблеми конституційно-правової рецепції і загрози та негативні наслідки, що виникають в цьому процесі, але надалі існує необхідність проведення ґрунтовних досліджень в напрямку переосмислення сучасних доктринальних ідей та тенденцій розвитку конституційного права, а також вивчення позитивного та негативного зарубіжного правового досвіду функціонування конституційно-правових інститутів та норм.

Ще однією причиною виникнення негативних наслідків рецепції також є семантичний дисонанс юридичної термінології, обумовлений некоректним перекладом. У багатьох випадках рецепція не призведе до копіювання певного тексту, а скоріше – до сприйняття ідеї, але в інших випадках у процесі перекладу зарубіжної чи навіть міжнародної норми можуть виникнути складнощі з ідентифікацією оригінального розуміння правового матеріалу.

Наприклад, у процесі ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування [164], рецепція якої відбувається й до сьогодні, спостерігалися розбіжності термінологічного розуміння сутності «місцевого самоврядування» між вітчизняним законодавством та ратифікованою хартією, яка була обумовлена некоректним перекладом терміну «local authorities», який в українському варіанті означає «орган місцевого самоврядування», але також його можна розуміти і як «місцеву владу».

Як зазначається в експертному висновку, оприлюдненому Інститутом громадянського суспільства: порівняння варіантів Хартії різними мовами може викликати деякі труднощі в її тлумаченні. Наприклад, словосполучення «local authorities» англійською мовою (укр.: місцеві влади) на французьку мову перекладено як «collectivités locales» (укр.: місцеві органи влади); у юридичній лексиці французької

мови термін «authority» зазвичай стосується адміністрації, а не органів місцевого самоврядування (у політичному розумінні). У випадку використання в англійській мові термінів «powers and responsibilities» (укр.: влада та повноваження), у французькому тексті Хартії звучить як «competence» (укр.: компетенція) [161].

Інший приклад стосується Конвенції про захист прав людини і основних свобод», яка ратифікована Україною в 1997 р. [208], у якій термін «fundamental» було перекладено як «основний», але в 2006 р. були внесені відповідні зміни і слово «основні» було замінено на «основоположні» [374].

Окрім вже зазначеного, на процес рецепції та її негативні наслідки впливає механізм інсталяції конституційно-правових інновацій без урахування національних традицій. Сьогодні в жодному випадку не може бути вільним від минулого, абсолютно новим. Як доволі влучно зазначає В.М. Синюков, «...щоб розвивати сьогоднішнє, необхідно зберігати й минуле – минуле в сучасному» [461, а с.554].

Як справедливо зазначає В.А. Павловська-Кравчук, законодавство країни має перебувати в постійному тісному зв'язку з правовим менталітетом. Іншими словами, творення національних правових систем без урахування специфіки національних коренів, характеру нації, особливостей її світосприйняття, розуміння добра і справедливості є не тільки нелогічним, а й певною мірою безрезультатним процесом, оскільки «чуже», «незрозуміле» право просто не сприйметься, а значить, і не виконуватиметься. Відтворення правових норм (перш за все соціальних) здійснюється в надрах громадянського суспільства й опосередковується політичною діяльністю [344, с.156].

Механічним та непродуманим є перенесення на український ґрунт елементів західної правової традиції, котрі розходяться з особливостями національного правового менталітету. Як відмічає В.М. Пасічник, «...в Україні часто механічно із Заходу переймали готові моделі, а суть

української ідеї спрощено зводилася до повернення України до «цивілізованого» світу. Так було закріплено стереотип «нецивілізованості» українців щодо «цивілізованих» європейців та американців. Тут спостерігається підміна української національної ідеї ідеєю міжнародної інтеграції, що подається як панацея у розв'язанні суспільних проблем. Однак без усвідомлення власної національної ідентичності така інтеграція неможлива, оскільки відсутня основа для визначення своєї спорідненості чи відмінності з тими країнами, з якими Україна хоче інтегруватися» [348, с.57].

Особливості українського правового менталітету, зазначає В.С. Кобко-Одарій, передбачають побудову національної правової системи з урахуванням історичних ідей справедливості, правди, єдності, соборності. Саме тому вітчизняний законодавець при створенні нових законів повинен виходити не лише з формального дотримання основних правових цінностей, котрі прийняті в цивілізованих суспільствах, але й суспільних інтересів українського народу та моральних принципів. Дослідниця навіть пропонує здійснювати експертну оцінку будь-якої законодавчої ініціативи на предмет відповідності проєктів законодавчих актів особливостям національного правового менталітету, основним цінностям, сформованим правовою спадщиною [194, с.182].

Для існування сучасних правових культур важливого значення набуває міжцивілізаційний діалог, у рамках якого: 1) засвоюється прогресивний досвід при збереженні цивілізаційних особливостей кожного співтовариства, культури й менталітету народу; 2) сприймаються тільки ті положення, що дане співтовариство в змозі опанувати; 3) сприйняті елементи іншої цивілізації набувають нового вигляду; 4) діалог цивілізацій приводить до розвитку цілісності всіх цивілізацій і забезпечує плюралізм існуючих культур [326, с.19].

Узагальнюючи викладене, можна зробити ряд висновків та узагальнень. Рецепція зарубіжних чи прогресивних ідей, концепцій,

доктрин, правових інновацій у процесі розвитку конституційного права однозначно є незворотним процесом сьогодення як в Україні, так і в усьому світі. Рецепційований конституційно-правовий матеріал і навіть міжнародні правові норми в процесі засвоєння можуть мати негативні наслідки, такі як: дисгармонізація, конституційно-правова мутація, декультурація, анігіляція, конституційна комплікація та інші.

Основними причинами виникнення деструктивних наслідків рецепції є: по-перше, неготовність суспільної свідомості до сприйняття конституційно-правових інновацій або зарубіжних конституційних цінностей; по-друге, впровадження зарубіжних конституційно-правових інститутів, норм, принципів або ратифікація міжнародних угод без урахування традицій чи особливостей національного менталітету; по-третє, примусовий чи нав'язаний характер рецепції, що викликає правове «відторгнення»; по-четверте, семантичний дисонанс юридичної термінології та плутанина, викликана некоректним перекладом; по-п'яте, відмінні особливості правових систем; по-шосте, технічне (механічне) копіювання правових норм та ін.

У процесі запобігання виникненню деструктивних наслідків у ході конституційно-правової рецепції необхідно зберігати баланс потенційної необхідності здійснення рецепції з реальними можливостями вітчизняної правової системи, особливостями національного менталітету та правовими традиціями. Зокрема, пропонується для запобігання виникненню зазначених деформацій та ризиків у процесі рецепції конституційно-правових інновацій дотримуватися таких умов: 1) рецепцію будь-яких конституційно-правових інновацій необхідно здійснювати, формуючи завчасно правосвідомість громадян до цього процесу, адже запозичення, здійснені невідповідним суспільством, можуть призвести до відторгнення, деформації чи викривлених уявлень про запроваджені інститути; 2) у процесі рецепції будь-якого конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми

необхідно чітко закріплювати моделі фактичних обставин, пов'язаних з інноваціями; 3) одночасно з нормативним закріпленням конституційно-правових інновацій необхідно передбачати і механізм відповідальності; 4) приймаючи рішення про рецепцію конституційно-правових інновацій слід зважати на матеріально-технічні та фінансово-економічні можливості держави для ефективного їх сприйняття та засвоєння, а також на якість інноваційного мислення суб'єктів конституційного правовикористання

Висновки до розділу 4

Доведено, що в контексті міждержавного співробітництва правова категорія «транснаціональне право» виникає в результаті розмежування міжнародного публічного права (як універсального, такі і регіонального) на міжнародне та наднаціональне, для їх спільного позначення. При цьому змістове навантаження терміну «транснаціональний конституціоналізм» охоплює такі поняття, як міждержавне співробітництво та мирне співіснування. Юрисдикція ж правових норм за цієї моделі конституціоналізму звісно виходить за межі юрисдикції національної держави, але має на меті добровільну рецепцію конституційно-правових норм в процесі виконання взятих міжнародних зобов'язань, а не знищення внутрішньонаціонального конституційного правопорядку.

Пропонується на глобальному рівні прийняття «Глобальної хартії конституційних цінностей», дія якої поширюватиметься на більшість демократичних держав та закріплюватиме пріоритети національного конституційного регулювання. Вона сприятиме універсалізації базових стандартів якісно оновленого розуміння системи загальновизнаних прав

людини та суттєвого розширення каталогу прав людини з урахуванням сучасних тенденцій розвитку науки і техніки. Цей документ повинен визначити глобальні аксіологічні пріоритети розвитку конституціоналізму та складатись з кількох блоків. До першого в уніфікованому вигляді повинні увійти сучасні міжнародні стандарти в галузі прав людини (Міжнародний біль про права); до другого – інвайронментальні орієнтири розвитку сучасної держави; до третього – засади запобігання та протидії міжнародним злочинам.

Визначено, що основною загрозою цього процесу може стати рецепція під егідою транснаціонального конституціоналізму нормативних моделей без урахування національних правових традицій, особливостей конституційної культури, національного менталітету. Що, зі свого боку, може призвести до правової мутації, деформації конституційної правосвідомості, втрати конституційної ідентичності та, у кінцевому підсумку, до втрати державного суверенітету. Однак, попри загрози, відчувається інноваційний потенціал у проектуванні трансконституційних відносин, що полягає в поєднанні багаторівневих конституційних конфігурацій державного, міжнародного та європейського рівнів, а в перспективі сприятиме побудові і глобального конституціоналізму. Особливу увагу в процесі рецепції доктрини транснаціонального конституціоналізму слід приділяти тому, що вона повинна відбуватися лише за умови збереження конституційного патріотизму та національної ідентичності, а також органічного поєднання модернізаційних ідей реформування публічно-владного механізму з принципом раціонального універсалізму прав людини.

Аргументовано, що конституційно-правові інновації обумовлені розвитком науки і техніки, зокрема генної інженерії та геномної медицини, нанотехнологій, біомедичних технологій (кіборгізації, біопринтингу), штучного інтелекту (у т. ч. робототехніки,) та ін. Під впливом цих факторів з'являється оновлена система конституційних прав

людини на: сурогатне материнство, штучне запліднення, гендерну ідентичність (зміна статі), клонування, трансплантація органів, інсоляцію та ін.

З'ясовано, що коли мова йде про інноваційний потенціал рецепції, мається на увазі лише конструктивний аспект запозичення нетипового правового матеріалу, яке має на меті досягнення якісних змін в напрямку підвищення ефективності функціонування конституційного механізму публічної влади, спрямованого насамперед на забезпечення прав людини. Проте слід пам'ятати про те, що іноді поряд із запозиченням конструктивних конституційних інновацій до правової системи можуть проникнути і деструктивні новації, пов'язані із зловживанням правом, які стають дестабілізуючим фактором конституційно-правової модернізації і можуть навіть представляти загрозу національній безпеці держави в інформаційній, екологічній, економічній, біологічній та інших сферах життєдіяльності.

Визначено тенденції розвитку конституційного права, серед яких: універсалізація, транснаціоналізація, диверсифікація, трансгуманізація, біологізація, інвайронменталізація (екологізації), цифровізація конституційного права та ін.

Доведено, що деструктивними наслідками конституційно-правової рецепції можуть бути: дисгармонізація, конституційно-правова мутація, декультурація, анігіляція, конституційна комплікація та інші. При цьому «анігіляція в конституційному праві» це деструктивний результат процесу конституційно-правової рецепції, що характеризується «відторгненням» або «ігноруванням» зарубіжного або міжнародного правового матеріалу суб'єктами правозастосування країни-реципієнта. Декультурація порівняно із «анігіляцією» має більш широке значення, адже його можна розглядати не тільки стосовно конституційного права, а усієї правової системи. Декультурація характеризується категоричним несприйняттям правової системи зарубіжного правового матеріалу. Конституційна

комплікація - це процес накопичення великої кількості запозичених та впроваджених конституційно-правових норм, які регулюють одне й те саме коло суспільних відносин, але по-різному, що спричиняє виникнення колізій та плутанини в процесі правозастосування.

Визначено, що основними причинами виникнення деструктивних наслідків рецепції є: по-перше, неготовність суспільної свідомості до сприйняття конституційно-правових інновацій або зарубіжних конституційних цінностей; по-друге, впровадження зарубіжних конституційно-правових інститутів, норм, принципів або ратифікація міжнародних угод без урахування традицій чи особливостей національного менталітету; по-третє, примусовий чи нав'язаний характер рецепції, що викликає правове «відторгнення»; по-четверте, семантичний дисонанс юридичної термінології та плутанина, викликана некоректним перекладом; по-п'яте, відмінні особливості правових систем; по-шосте, технічне (механічне) копіювання правових норм та ін.

Доведено, що у процесі запобігання виникненню деструктивних наслідків у ході конституційно-правової рецепції необхідно зберігати баланс потенційної необхідності здійснення рецепції з реальними можливостями вітчизняної правової системи, особливостями національного менталітету та правовими традиціями.

Запропоновано для запобігання виникненню деформацій та ризиків у процесі рецепції конституційно-правових інновацій дотримуватися таких умов:

- 1) рецепцію будь-яких конституційно-правових інновацій необхідно здійснювати, формуючи завчасно правосвідомість громадян до цього процесу, адже запозичення, здійснені невідповідним суспільством, можуть призвести до відторгнення, деформації чи викривлених уявлень про запроваджені інститути;

2) у процесі рецепції будь-якого конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми необхідно чітко закріплювати моделі фактичних обставин, пов'язаних з інноваціями;

3) одночасно з нормативним закріпленням конституційно-правових інновацій необхідно передбачати і механізм відповідальності;

4) приймаючи рішення про рецепцію конституційно-правових інновацій слід зважати на матеріально-технічні та фінансово-економічні можливості держави для ефективного їх сприйняття та засвоєння, а також на якість інноваційного мислення суб'єктів конституційного правовикористання.

ВИСНОВКИ

Запропоновано визначення поняття «рецепція в конституційному праві (конституційно-правова рецепція)» – це конституційно-правовий феномен і процес міждержавної політико-правової взаємодії, який має кростемпоральний характер і полягає в можливості чи необхідності сприйняття, впровадження та засвоєння зарубіжного конституційноправового матеріалу або міжнародно-правової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку.

Обґрунтовано виділення специфічних ознак, що характеризують рецепцію в конституційному праві, враховуючи його роль і значення як фундаментальної та пріоритетної галузі права: це конституційно-правовий феномен і тривалий перманентний процес міждержавної політико-правової взаємодії; може мати односторонній, двосторонній, багатосторонній характер; проявляється у сприйнятті, впровадженні та засвоєнні різнопланового конституційно-правового матеріалу як доктринального (ідеї, принципи, доктрини, концепції та ін.), так і нормативного (конституційно-правові норми, інститути та ін.), а також міжнародних правових норм; переважно має усвідомлений, політико-правовий, публічно-владний характер; може мати добровільний, вимушений або примусовий характер; є не просто прямим трансфером конституційних формулювань (хоча і такий варіант не виключається), а передбачає необхідність обов'язкового засвоєння конституційною системою держави-реципієнта; є найбільш дієвим способом конституційно-правової модернізації та розвитку системи конституційного права, а в Україні є способом євроінтеграції; має кростемпоральний характер; може мати як конструктивні наслідки, що

сприяють розвитку системи конституційного права, так і деструктивні, що призводять до конституційно-правових деформацій; конституційно-правовий матеріал переважно реципується із країн з більш розвиненою системою конституційного права, де інноваційні конституційні інститути, норми, концепції, доктрини апробовані часом і довели свою ефективність, або рецинуються міжнародно-правові норми, в яких закріплено універсальні конституційні стандарти та цінності.

Констатовано, що зарубіжні та вітчизняні дослідники протягом останніх десятиліть неодноразово здійснювали спроби дослідити та описати процеси міждержавної правової взаємодії, що супроводжуються відповідними правовими переміщеннями, обмінами і запозиченнями, та розробити оригінальні концепції, застосовуючи різноманітні метафори для позначення цього правового явища, такі як правова трансплантація, конституційна медицина, правова мутація, правові контамінації, конституційна міграція, транспозиція в праві, правова дифузія, правова інфільтрація, а також «щеплення», «імплантація», «повторне наповнення», «взаємне запилення», «подразнення», «перехресне запилення», «подразнення», «циркуляція» та ін., які здебільшого є лише відображенням різноманітних семантичних відтінків рецепції як загальноправового феномену.

Встановлено, що поширена в зарубіжній правовій доктрині теорія правових трансплантацій по суті є оновленою доктриною рецепції права, але й вона не має однозначного розуміння та чіткого визначення. Тому можна стверджувати, що еволюція теорії трансплантації пройшла певний шлях і наразі має кілька інтерпретацій – від суто механістичної до органічної, а іноді отримує розширене тлумачення та фактично ототожнюється із запропонованим розумінням рецепції права.

Визначено, що механізм рецепції в конституційному праві доцільно розглядати як цілісну єдність статичних елементів (об'єктів, суб'єктів) і динамічних процесів конституційно-правової модернізації

(інституційноправового, організаційно-правового, функціонально-телеологічного та ін.), пов'язаних із сприйняттям зарубіжного конституційноправового матеріалу або міжнародно-правової норми, сукупність яких дає можливість простежити динамічну стійкість процесу розвитку системи конституційного права та ефективність її функціонування. Зокрема, до основних ознак, що характеризують механізм рецепції в конституційному праві, можна віднести: 1) цілісність; 2) організаційну єдність; 3) системність; 4) динамізм; 5) циклічність; 6) структурованість; 7) функціональність.

Враховуючи специфіку конституційного права як фундаментальної та пріоритетної галузі національного права, структуру механізму рецепції варто розуміти як універсальну, багаторівневу, збалансовану, системно організовану доктринально-нормативну конституційну модель, яка складається із сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих базових елементів та блоків, які, з одного боку, характеризуються внутрішньою цілісністю та взаємоузгодженістю, а з іншого – диференціацією, певною відокремленістю та автономністю. У структурі механізму рецепції слід виділяти ряд базових елементів: об'єкти, суб'єкти, форми та методи. При цьому об'єкти та суб'єкти характеризують статичну сторону, а форми та методи – динамічну (процес функціонування).

Доведено, що об'єкти рецепції в конституційному праві – це зарубіжний конституційно-правовий матеріал або міжнародно-правова норма, щодо якого існує потенційна можливість або необхідність сприйняття, впровадження та засвоєння системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку. Пропонується здійснювати диференціацію об'єктів рецепції в конституційному праві, поділяючи їх на дві групи: доктринальні та нормативні.

Визначено, що суб'єкти рецепції в конституційному праві – це потенційні учасники механізму рецепції, котрі можуть виступати як суб'єкт-донор або суб'єкт-реципієнт конституційно-правового матеріалу

(міжнародно-правової норми) чи транснаціонального суб'єкта рецепції. До суб'єктного складу механізму рецепції в конституційному праві входять: суб'єкти-донори конституційно-правового матеріалу (міжнародноправової норми) – держави-донори та міжурядові організації; суб'єктиреципієнти конституційно-правового матеріалу (міжнародно-правової норми) – держави-реципієнти, субдержавні (субнаціональні) суб'єкти рецепції, які поділяються за обсягом конституційної правосуб'єктності (офіційні, неофіційні), та за ступенем впливу на механізм рецепції (активні, пасивні); транснаціональні суб'єкти рецепції в конституційному праві – міжнародні неурядові організації, міжнародні дослідницькі установи, мережеві громадські ініціативи.

Пропонується форму рецепції в конституційному праві визначати як діалектичну єдність зовнішнього прояву міждержавної правової взаємодії та внутрішньої системно-структурної організації політико-правового процесу модернізації й розвитку конституційного права, із застосуванням зарубіжного чи міжнародного правового матеріалу.

Обґрунтовується необхідність поділу форми рецепції: на зовнішню (конституційні запозичення, конституційна експансія, конституційний консенсус) та внутрішню (правоутворення, правореалізація, правозастосування). В основу зовнішнього поділу форми рецепції покладено зовнішній порядок міждержавної політико-правової взаємодії та особливості суб'єктно-об'єктного складу. Основним критерієм поділу внутрішньої форми є внутрішньонаціональний політико-правовий процес та особливості сприйняття, впровадження і засвоєння конституційно-правового матеріалу чи міжнародно-правової норми системою конституційного права державиреципієнта та особливості національного механізму конституційноправового регулювання суспільних відносин.

Запропоновано під методом рецепції в конституційному праві розуміти систему нормативно-визначених та організаційно-забезпечених способів, засобів і прийомів, що застосовуються в процесі сприйняття,

впровадження та засвоєння зарубіжного конституційно-правового матеріалу або міжнародноправової норми національною системою конституційного права з метою її модернізації та розвитку. Доведено доцільність поділу методів конституційно-правової рецепції: на загальні методи конституційно-правового регулювання та спеціальні методи конституційно-правової рецепції. Пропонується до загальних методів відносити основні: субординаційний (імперативний) та координаційний (диспозитивний) з домінуванням імперативного, а також додаткові: загальної регламентації, конституційного нормозакріплення, конституційного установлення, декларацій, рекомендацій, конституційного зобов'язання, конституційного дозволу, конституційної заборони, державно-владного впливу, конкретного конституційного регулювання.

Аргументується можливість виділення серед спеціальних таких методів конституційно-правової рецепції: аксіоматичної конституційноправової інсталяції; дискреційної конституційно-правової трансформації; аксіологічної конституційної універсалізації; конституційної інтерпретації.

Запропоновано здійснювати класифікацію рецепції в конституційному праві та її диференціацію за такими паралельно існуючими критеріями: за кількістю суб'єктів процесу конституційно-правової рецепції (одностороння (сингулярна), двостороння (бінарна) та багатостороння (кумулятивна)); за ступенем вольового впливу суб'єктів рецепції в конституційному праві (добровільна, вимушена та примусова); за методами сприйняття та впровадження (імперативна, консультативна, рекомендаційна); за ступенем сприйняття та засвоєння (акультурація, асиміляція, декультурація); за правовими наслідками (ефективна та фіктивна); за ступенем активності суб'єктів (активна, пасивна, інтерактивна); за ступенем інтенсивності конституційно-правової модернізації (традиційна (еволюційна), революційна (кризова),

інноваційна); за ступенем організованості процесу конституційноправової рецепції (організована, хаотична (фрагментарна)); за формою сприйняття (запозичення, експансія, консенсус); за територією (транснаціональна, регіональна, локальна (партикулярна)); за об'єктами конституційно-правової рецепції (доктринальна, нормативна).

Зазначено, що рецепція в процесі модернізації та розвитку системи конституційного права в Україні на сьогоднішній день обумовлюється: по-перше, необхідністю універсалізації загальнолюдських цінностей перед глобальними загрозами людства; по-друге, процесом євроінтеграції та необхідністю гармонізації, адаптації законодавства України (у т.ч. і конституційного) до права ЄС; по-третє, науково-технічним прогресом і появою інновацій, рецепція яких сприятиме оновленню конституційних правовідносин.

Запропоновано конституційно-правову модернізацію визначати як системний процес якісного оновлення конституційного законодавства (у т.ч. і конституції), спричинений розвитком суспільних відносин та науково-технічним прогресом. Тобто модернізація завжди орієнтована на конституційні інновації – на те, чого не існувало в конкретній державі й що можна винайти самостійно або запозичити в зарубіжних країнах для розвитку власної системи конституційного права, причому це можуть бути як конкретні інститути або норми, так і певні технології, засоби юридичної техніки, методи управління та ін. – наприклад, інститут електронного урядування, омбудсману, конституційної юстиції; технології е-голосування, е-виборів, краудсорсингу, аутсорсингу та ін.

Підкреслюється необхідність рецепції відповідних конституційних стандартів у сфері забезпечення та реалізації прав людини в умовах цифрової трансформації, без яких неможливим є подальший розвиток конституціоналізму. Зокрема, в процесі цифрової трансформації існує необхідність розширення каталогу конституційних прав людини такими, як право на переносимість даних (right to data portability) і право на

забуття (right to be forgotten), право вільного доступу до інтернету, право на цифрову смерть, право на переміщення, право на доступ до цифрових медіа, право на отримання електронних послуг та ін.

Обґрунтовується необхідність конституційно-правової рецепції антидискримінаційних стандартів (запобігання дискримінації за ознаками статі, віку, стану здоров'я, етнічного походження, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, мови, соціального походження, політичних переконань та ін.) та механізмів подолання дискримінації в усіх її формах і проявах (утиск (моббінг), підбурювання, пособництво, відмова у розумному пристосуванні, віктимізація, сегрегація).

Констатується необхідність рецепції оптимальної моделі альтернативних (позасудових) інститутів позасудового захисту прав людини, зокрема таких, як інститут омбудсмана та інститут медіації, які мали б змогу ефективно функціонувати та сприяти реальному захисту прав людини. Підкреслюється необхідність розширення переліку спеціалізованих омбудсманів, таких як «муніципальний омбудсман», «омбудсман з питань міграції», «медичний омбудсман» «уповноважений з питань охорони здоров'я» та ін.

Визнано необхідним оновлення конституційно-правових інститутів та рецепції європейських конституційно-правових стандартів у сферах: місцевого самоврядування, судової влади, конституційної юстиції, адвокатури. Окрема увага приділяється необхідності модернізації Конституції України шляхом внесення змін у контексті децентралізації та оновлення територіального устрою. Встановлено необхідність рецепції зарубіжного досвіду в процесі підвищення ефективності розвитку форм безпосереднього народовладдя: виборів, референдумів, звернень та ін., а також інсталяція нетипових, інноваційних форм демократії (баркемп (блогкемп), партиципаторне бюджетування, краудсорсинг та ін.).

Доведено, що в контексті міждержавного співробітництва правова категорія «транснаціональне право» виникає в результаті розмежування

міжнародного публічного права (як універсального, так і регіонального) на міжнародне та наднаціональне, для їх спільного позначення. При цьому змістовне навантаження терміну «транснаціональний конституціоналізм» охоплює такі поняття, як міждержавне співробітництво та мирне співіснування. Юрисдикція ж правових норм за цієї моделі конституціоналізму, звісно, виходить за межі юрисдикції національної держави, але має на меті добровільну рецепцію конституційно-правових норм у процесі виконання взятих міжнародних зобов'язань, а не знищення внутрішньонаціонального конституційного правопорядку.

Пропонується на глобальному рівні ухвалення «Глобальної хартії конституційних цінностей», дія якої поширюватиметься на більшість демократичних держав та закріплюватиме пріоритети національного конституційного регулювання. Вона сприятиме універсалізації базових стандартів якісно оновленого розуміння системи загальновизнаних прав людини та суттєвому розширенню каталогу прав людини з урахуванням сучасних тенденцій розвитку науки і техніки.

Аргументовано, що конституційно-правові інновації обумовлені розвитком науки і техніки, зокрема генної інженерії та геномної медицини, нанотехнологій, біомедичних технологій (кіборгізації, біопринтингу), штучного інтелекту (у т.ч. робототехніки) тощо. Під впливом цих факторів з'являється оновлена система конституційних прав людини: на сурогатне материнство, штучне запліднення, гендерну ідентичність (зміна статі), клонування, трансплантацію органів, інсоляцію та ін.

Визначено тенденції розвитку конституційного права, серед яких: універсалізація, транснаціоналізація, диверсифікація, трансгуманізація, біологізація, інвайронменталізація (екологізації), цифровізація конституційного права та ін.

Доведено, що деструктивними наслідками конституційно-правової рецепції можуть бути: дисгармонізація, конституційно-правова мутація, декультурація, анігіляція, конституційна комплікація та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов А.Е. Правовая аккумуляция (на примере Испании в период римской республики) : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2005. 183 с.
2. Авраменко Л. В. Наступність (сприйняття та запозичення) в праві України: теоретичні аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 125–130.
3. Авраменко Л.В. Розмежування наступності у праві з іншими суміжними поняттями. *Проблеми законності*. 2012. № 121. С. 3–13.
4. Автономов А. С. Избирательная власть М. : Права человека, 2002. 88 с.
5. Агафонов С. А. Інститут Президента в системі державної влади України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2003. 16 с.
6. Агєєв О.Д. Конституційно-правовий статус омбудсмана з питань міграції: зарубіжні моделі та перспективи запровадження в Україні: автореф. дис. канд.. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2017. 21 с.
7. Азнагулова Г. М. Рецепция права как форма взаимодействия национальных правовых систем : автореф. дисс. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Казань, 2004. 25 с.
8. Азнагулова Г.М. Взаимодействие международного и внутригосударственного права и конституция Российской Федерации. *Lex Russica*. 2015. № 8. (Том CV). С. 84–95.
9. Акерман Л. А. Рецепція права та правова акумуляція. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 128–131.
10. Алебастрова И.А. Транснациональный конституционализм: интернационализация конституционного и конституционализация международного права. *Международное право и международные*

организации / International Law and International Organizations. 2015. № 1. С.38-48.

11. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. 810 с.

12. Алмаев Г. Н. Экологический ситуационизм. *Ситуационные исследования*. Вып. 2. Казань, 2006. С. 61-62

13. Андреева П. Н. Право на инсоляцию в системе прав и свобод личности: сравнительно-правовое исследование Специальность: 12.00.01, теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: дисс. кандид. юрид. наук. М., 2020. 195 с.

14. Андрощук Г. Суд ЄС: Google виграв спір щодо права на забуття. *Юридична Газета*. 2019. №40 (694) URL:<https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/sud-es-google-vigrav-spir-shchodo-prava-na-zabuttya.html>

15. Аничкин Е.С., Кокина М.Н. Виды рецепции в российском конституционализме. *Евразийский юридический журнал*. 2015. № 5 (84). С. 125–127.

16. Анохин Ю.В. О некоторых аспектах совершенствования механизма обеспечения прав человека в России: теория концепции правовой технологии. *Философия права*. 2017. № 1 (80). С. 133-138.

17. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права / в кн.: Очерки сравнительного права / Отв. ред. В.А. Туманов. М. : Прогресс, 1981. С.37-71.

18. Антонюк О. А. Міжнародна публічна медіація: у пошуках максимальної ефективності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 348-354. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_85

19. Арановский К.В. Конституционная традиция и ее распространение в российском обществе : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. Санкт-Петербург, 2004. 54 с.

20. Артеменков В. К. Инвариантные элементы структуры юридического лица как системной целостности. *Журнал российского права*. 2012. № 2. С. 56-62.

21. Артемчук Д. О. Поділ державної влади в контексті конституційної юриспруденції: загальнотеоретичні і функціональний аспекти: дис. ... канд. юр. наук (доктора філософії): 12.00.02, Київ, 2019. 255 с.

22. Арутюнян А.Ш. Конституционно-правовой статус президента Республики Армения: дисс. ... доктора. юрид. наук: 12.00.02. Москва., 1997. 372 с.

23. Арутюнян Г.Г. Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии: сборник избранных публикаций и выступлений на международных форумах, посвященных данной проблематике. К.: Логос, 2011. 308 с.

24. Архипов В.В. Рецепция гражданско-правовых норм в трудовое право. *Трудовые споры*. 2007. № 4. С. 41–46.

25. Ахмедшаева М.А. Рецепция права как фактор модернизации национального права. *Political Science Studies*. 2020. Vol. 58. С. 126–146.

26. Базилевич В. Д. Неортодоксальна теорія Й. А. Шумпетера. Історія економічних учень: У 2 ч. 3-є вид. К.: Знання, 2006. Т. 2. 575 с.

27. Баймуратов М. А. Международное публичное право : учебник. Х. : Одиссей, 2003. 752 с.

28. Баймуратов М.А. Основные способы европейской правовой интеграции. Михайло Баймуратов: право як буття вченого. *Збірник наукових праць до 55-річчя професора М.О. Баймуратова* / упорядник та відп. ред. Ю.О. Волошин. К.: Логос, 2009. С. 10-16.

29. Баймуратов М. О., Григор'єв В. А. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні. Одеса : АО БАХВА, 2003. 192 с.

30. Баранов П.П. Основные приоритеты модернизации современного российского конституционного законодательства. *Северо-кавказский юридический вестник*. 2012. № 4. С. 78–85.

31. Барчук В.Б. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт забезпечення національної безпеки: автореф. дис. ...канд. юр. наук: 12.00.02 Київ, 2006. 21с.

32. Барышникова Т. Ю., Кузнецов Ю. А. Юридическая конструкция трудовых актов: пределы рецепции цивилистических конструкций. *Вестник трудового права и права социального обеспечения*. Вып. 6 : Юридические конструкции в трудовом праве и праве социального обеспечения / под ред. А. М. Лушникова, М. В. Лушниковой; Яросл. гос. ун-т. им. П. Г. Демидова. Ярославль: ЯрГУ, 2012. С. 94–104.

33. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: конституційно-правові проблеми організації та функціонування: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2011. 478 с.

34. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / Відп. ред.. М.О.Баймуратов. К.: Юридична думка, 2010. 656 с.

35. Батанов О.В. Муніципальний омбудсман як елемент локальної системи захисту прав людини: інституційні та функціональні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2016. №1. С.65-69.

36. Батанов О.В. Розвиток конституційного права в умовах глобалізації / Доктринальні засади розвитку держави та права: національні та міжнародні тенденції: монографія / заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л., Київський університет права. К. : Видавництво Ліра-К, 2014. С. 92–109.

37. Батанов О. В. Конституційне право у сучасному світі: основні напрями та форми розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 7. С. 32-42.

38. Батракова И. В. Президентская власть и её разновидности. Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ., 2001. Вип. 10–11. С. 649–654.
39. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Випуск 61. С. 78–86.
40. Безбородов Ю.С. Методы и формы правовой конвергенции в международном праве : дисс. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.10, Екатеринбург, 2019. 433 с.
41. Безруков А.В. Архитектоника конституционно-правового механизма обеспечения правопорядка органами публичной власти. *Труды Академии управления МВД России*. 2016. № 1 (37). С. 5–9.
42. Бек У. Космополитическое мировоззрение. М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 336 с.
43. Белинков А.В. Модернизация права в России (теоретический анализ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : Москва, 1999. 169 с.
44. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах / пер. с нем. Н.В. Маловой. Калуга: Духовное познание, 2005. 176 с.
45. Білоскурська О.В. Правосвідомість та правова культура, як невід'ємні складові конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та Законів України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 525. Правознавство. С. 28–32.
46. Богданов Д. Е. Технология биопринтинга как легальный вызов: определение модели правового регулирования. *Lex russica (Русский закон)*. 2019. № 6 (151). С. 80–91.
47. Богданова О. Інноваційна діяльність: проблеми та становлення. *Регіональні становлення*. 2002. № 1. С. 126–127
48. Бойко І.Й. Вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні. *Науковий вісник*

Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. Вип. 2. С. 87–96.

49. Бойцова В., Бойцова Л., Ломовский В. Конституционное право в российской правовой системе. *Общественные науки и современность.* 1993. № 5. С. 36–47.

50. Большаков Б.Е., Гордина Л.С. Устойчивое развитие и ноо-конституция человечества. *Международный электронный журнал. Устойчивое развитие: наука и практика*. 2011. Вып. 2 (7). С.21-43. URL:www.uzrazvitiye.ru

51. Большая советская энциклопедия (в 30 т.). Гл. ред. Прохоров А. М. Изд-е 3-е. М.: Советская энциклопедия, 1975. Т. 20. Плата – Проб. 608 с.

52. Большая советская энциклопедия / под ред. А. М. Прохорова. М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1975. Т. 22. Ремень – Сафи. 628 с.

53. Большой юридический словарь. Додонов В.Н., Ермаков В.Д., Крылова М.А. и др. М., 2001. 790 с. С.476.

54. Бондаренко О. В. Конституційна модернізація: онтологічне розуміння, аксіологічна значущість, компаративна цінність...дис. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02. Київ, 2019. 256 с.

55. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ppip/2010_9/Bondaren.pdf

56. Бородин Е.А. Философский проблемы становления ноосферного права: инвайронментальный дискурс «живого права». дисс. канд. филос. наук. спец. 09.00.11. Иваново, 2015. 167 с.

57. Боу А.-М.М. Время народов : сборник / пер. с фр. М.: Междунар. Отношения, 1985. 334 с.

58. Бочков А.А. Современное государство в условиях цифровой реальности. *Право. Экономика. Психология.* 2019. №3. С.3-9

59. Боярчук К.О. Поняття та основні способи імплементації норм міжнародного права. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті

професора П.Є. Казанського : матер. третьої Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2–3 листопада 2012 р.) / відп. за випуск М. І. Пашковський ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 78–82.

60. Бродовська В.Й., Грушевський В.О., Патрик І.П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів : словник. К. : ВД «Професіонал», 2007. 512 с.

61. Булатов Р. Б. Муниципальная власть и проблемы ее реализации в Российской Федерации : конституционно-правовой анализ : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02. С.-Пб., 2006. 363 с.

62. Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. К. : Вища школа, 1981. 311 с.

63. Варламова Н.В. Сравнительное правоведение: современные методологические подходы. *Общественные науки и современность*. 2014. №2. С. 79–91.

64. Веденеев Ю. А. Избирательная власть: исторический контекст, политико-правовая сущность и механизм осуществления. Бюллетень Центральной избирательной комиссии Российской Федерации. 1995. № 2 (28). С. 39–49.

65. Ведмедєв В.М. Рецепція абсурдного у філософсько-антропологічному дискурсі: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04. Київ, 2018, 195 с.

66. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 992 с.

67. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

68. Венеціанський стиль європейської конституційної спадщини: офіційний сайт Постійного представництва України при Раді Європи <https://coe.mfa.gov.ua/news/970-veneciansykyj-stily-jevropijsykoji-konstitucijnoji-spadshhini>

69. Верлос Н. В. Конституційні засади рецепції міжнародних електоральних стандартів гендерного квотування у виборче законодавство в Україні. Конституційно-правові академічні студії. №2. 2016. С.25-31.

70. Верлос Н.В. Запозичення технології краудсорсингу для ефективною реалізації народовладдя в Україні. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 06 травня 2019 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С.19-21.

71. Верлос Н.В. Наступність як вид рецепції в конституційному праві України. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 9 листопада 2018 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С.9-11

72. Верлос Н.В. Проблеми рецепції інституту омбудсмана як форми захисту конституційних прав людини. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, 18 травня м. Запоріжжя, / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С.16-19

73. Верлос Н.В. Проблемы применения медиации в процессе разрешения конституционно-правовых конфликтов. Правовая культура в современном обществе: сборник научных статей / Министерство внутренних дел Республики Беларусь, учреждение образования «Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь; редкол.: И.А.Демидова (отв. ред). Могилев: Могилевский институт МВД, 2018. С.209-213.

74. Верлос Н.В. Актуальні проблеми рецепції інституту конституційної скарги в сучасних умовах державотворення в Україні. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19 травня 2017 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С.20–22.

75. Верлос Н.В. Гендерна рівність у виборчому процесі: проблеми рецепції на сучасному етапі державотворення. Запорізькі правові читання: Тези доповідей Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 травня 2016 року / За заг. Ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. С.49-52.

76. Верлос Н.В. Гендерные квоты в процессе формирования органов публичной власти в Украине: проблемы рецепции европейских стандартов / Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика: материалы Международной заочной научно-практической конференции (Могилев, 20 мая 2016 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь»; редкол.: В. Е. Бурый (отв. ред.) [и др.]. Могилев : Могилев. институт МВД, 2016. С.39–42.

77. Верлос Н.В. Децентралізація / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т.5 : Адміністративне право / ред. кол.: Ю.П. Бітяк, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. 960 с. С.292-295.

78. Верлос Н.В. Доктринальні підходи до визначення поняття «рецепція» у конституційному праві. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. Том 11. № 3. С.23-32.

79. Верлос Н.В. Європейські електоральні стандарти гендерної рівності: проблеми рецепції конституційним законодавством України. Від громадського суспільства – до правової держави: Тези доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21 квітня 2017 року, м. Харків). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С.142–144.

80. Верлос Н.В. Загальна характеристика специфічних ознак рецепції в конституційному праві. *Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-*

практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 листопада 2020 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. С.11-14.

81. Верлос Н.В. Заимствования в конституционном праве: от инноваций к деформациям. Сборник научных статей по материалам III Международной научно-практической конференции «Правовая культура в современном обществе» (Беларусь, г. Могилев 14–15 мая 2020 года) С.46-50. URL:http://elib.institutemvd.by/handle/MVD_NAM/4476

82. Верлос Н.В. Інноваційний потенціал рецепції як конституційно-правового феномену. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2019. № 3-4. С.19-27.

83. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С.129-133.

84. Верлос Н.В. Контрадикторність підходів до розуміння «рецепції» як правового феномену. Запорізькі правові читання: тези доповідей щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25 травня 2015 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.64-67.

85. Верлос Н.В. Кросконституційний вплив європейських стандартів в процесі становлення конституціоналізму в Україні. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2018. № 3. С.7-14.

86. Верлос Н.В. Медіація / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т.5 : Адміністративне право / ред. кол.: Ю.П. Бітяк, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. С.478-481.

87. Верлос Н.В. Медіація в процесі вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів. Вчені записки Таврійського національного університету. Серія: Юридичні науки. 2018. Том 29 (68). № 3. С.18-26.

88. Верлос Н.В. Механізм рецепції в конституційному праві: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2020. №4. С.409-412.

89. Верлос Н.В. Омбудсман в механізмі захисту прав людини в Україні: пошук ефективної моделі в контексті запозичення зарубіжного досвіду Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. 2018. № 2. С.23-32.

90. Верлос Н.В. Проблеми застосування рецепції як засобу конституційного реформування в сучасних умовах євроінтеграції. Юридична освіта та юридична наука в Україні: витоки, сучасність, перспективи: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м.Запоріжжя, 16-17 жовтня 2014 року / За аг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С.31-33.

91. Верлос Н.В. Проблеми розмежування рецепції права та правової акультурації: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2020. №5. С.235-238.

92. Верлос Н.В. Проблемы рецепирования отдельных форм электронной демократии в условиях конституционно-правовой модернизации в Украине / Информационные технологии и право (Правовая информатизация – 2015) : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 28 мая 2015 г.) / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь; под общ. ред. Е. И. Коваленко. электрон. дан. Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2015. С.79-83

93. Верлос Н.В. Рецепція в конституційному праві: проблеми визначення доктринальної дефініції. *Часопис Київського університету права*. 2020. №3. С.88-92.

94. Верлос Н.В. Рецепція доктрини транснаціонального конституціоналізму у вітчизняну практику державотворення. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.35-37

95. Верлос Н.В. Рецепція європейських стандартів державного будівництва в сучасних умовах конституційно-правової модернізації в Україні / Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 8 грудня 2016 року) : у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2016. Ч. 1. С.17-19.

96. Верлос Н.В. Рецепція європейських стандартів е-демократії в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет*. 2016. № 3. С.86-92.

97. Верлос Н.В. Рецепція європейського права в сучасному процесі конституційного реформування. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17 листопада 2014 р. / За заг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С.15–17.

98. Верлос Н.В. Рецепція інноваційних форм муніципальної демократії в Україні. Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: збірник тез доповідей IV Щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Київ, 10 грудня 2020 року) / За загальною редакцією О.В. Слобожана та В.В. Кравченка: К.: АПСВТ, 2020. С.109-114.

99. Верлос Н.В. Рецепція інституту медіації як альтернативного способу захисту конституційних прав людини і громадянина в Україні *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки.* 2018. № 1. С. 29-39.

100. Верлос Н.В. Рецепція та інтеграція: проблеми розмежування правових категорій. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 листопада 2019 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С.10-12

101. Верлос Н.В. Рецепція у зарубіжній правовій доктрині: проблеми концептуалізації в контексті конституційного розвитку. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки.* 2020. № 3. С.159-164.

102. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України в умовах євроінтеграції: доктринальний та праксеологічний аспекти. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи : зб. наук. праць (до 60-річчя зав. каф. конст., адмін. та міжнар. права Маріупольськ. держ. ун-ту, д.ю.н., проф., акад. Укр. акад. наук, Заслуж. діяча науки і техн. М.О. Баймуратова)/ за ред. д.ю.н., проф. Ю.О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2015. С.538-554

103. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України: онтологічний та доктринальний аспекти. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки.* Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2017. № 4. С.26-32.

104. Верлос Н.В. Рецепція у муніципальному праві. Право України. 2020. №10. 110-122.

105. Верлос Н.В. Розвиток конституційного права України в умовах цифрової трансформації: механізм рецепції міжнародних стандартів. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки.* 2020. № 1. С.21-25

106. Верлос Н.В. Соборність як провідний принцип національної єдності. Соборність України: історичне минуле, сучасні виклики, прогнози на майбутнє: матеріали міжрегіональної відео конференції 22 січня 2015 року / М. Горідько, Т. Коломоєць, В. Мільчев, М. Іванов, Т. Лушагіна, Є. Цокур, С. Адамович, Б. Волошинський, Р. Сливка, В. Бойко, Т. Демченко. Чернігів: ЦППК, 2015. С. 5-7.

107. Верлос Н.В. Сутнісні особливості визначення рецепції як правового феномену. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Запоріжжя, 12 листопада 2015 р. / За заг. ред.. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.31–34.

108. Верлос Н.В. Телеологічні доміанти рецепції в умовах реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №1. Ч.3 С.34-42

109. Верлос Н.В. Цифрові права людини в сучасному світі крізь призму тлумачення органами конституційної юрисдикції. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві : збірник матеріалів і тез Міжнародної онлайн-конференції (м. Київ, 25 червня 2020 р.) Київ : ВАІТЕ, 2020. С.52-56

110. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві: сутнісна характеристика крізь призму аналізу і синтезу наукової думки. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2014. Вип.8. С.35-45.

111. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

112. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року

Справа N 1-35/2001 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>

113. Висновок щодо відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції Проекту Закону про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) від 20.12.2017 р. URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66337

114. Висновок Щодо проекту закону про внесення змін до Конституції України «Щодо недоторканності народних депутатів України та суддів» прийнятий Венеціанською комісією на її 103-му пленарному засіданні (м. Венеція, 19-20 червня 2015 року) URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2015_013_2015_06_19.pdf

115. Волкова Н.Н. Рецепция гражданско-правовых норм в налоговом законодательстве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12 00 14 – административное право, финансовое право, информационное право. Москва : Российская академия правосудия, 2008. 22 с.

116. Волошин Ю. О. Феномен конституціоналізації міжнародного правопорядку на сучасному етапі міждержавної інтеграції. Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. 2011. Вип. 1. С. 20–30.

117. Воротников А.А., Марченко В.А. О понятии рецепции в современной юридической науке. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. № 1 (114). 2017. С. 11–16.

118. Гарашко А.Ю. Рецепция общественных правовых начал государственными правотворческими институтами. *Российский журнал правовых исследований*. 2018. Т. 5. № 3 (16). С. 58–62.

119. Гарчева Л.П., Ярмыш А.Н. Конституционное право Украины : учебное пособие. 2-е издание исправленное и дополненное. Симферополь: ДОЛЯ, 2002. 300 с.

120. Георгиян Э. Институт президентской власти в современном мире: на примере США и Франции. Социалистическая законность. 1991. № 11. С. 68–72.

121. Герчанівська П.Е. Культурологія: термінологічний словник. К. : Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.

122. Голубева Л. А. Контрольно-надзорная власть в Российской Федерации. 10 лет Конституции РФ (историко-теоретический анализ) : материалы Межвузовской науч.-практ. конф. (СПб., 28 января 2004 г.). СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2004. С. 87–94.

123. Голяк Л.В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02 Київ, 2009. 228 с.

124. Гомонай В.В. Рецепція права як фактор євроінтеграційних процесів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 1. С. 8–14.

125. Гончаренко В.О. Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 200 с.

126. Гончаров В.В. Глобальный конституционализм: социально-философский анализ: диссертация на соискание учёной степени доктора философских наук. специальность 09.00.11. Краснодар, 2017. 418 с.

127. Гончаров В.В. Проблемы содержания и типологии глобального конституционализма как социальной концепции. *Пробелы в российском законодательстве*. 2016. №6. С.181-197.

128. Гончарук Р. А. Читацька рецепція як складова літературної комунікації. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. Філологічні науки. 2016. Книга 2. С. 27–31.

129. Горский Д.П. Определение (или дефиниция) / Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. 7-е изд. перераб и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.

130. Гоша І.О. Конституційно-правове забезпечення гармонізації законодавства України із законодавством ЄС: проблеми теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Маріуполь, 2012. 193 с.

131. Грачева С.А., Черемисинова М.Е. Вопросы конституционного обеспечения цифровых прав. *Вестник МГПУ. Серия «Юридические науки»*. 2018. № 4 (32). С. 56–70.

132. Гревцов Ю.И., Козлихин И.Ю. Энциклопедия права : учебное пособие. СПб. : СПбГУ, 2008. 772 с.

133. Грибанов Д.В. Инновации и модернизация в жизни, экономике и праве: понятийный аппарат. *Бизнес, Менеджмент и Право*. 2012. № 1. С. 46–51.

134. Гринько С.Д. Поняття та ознаки рецепції римського приватного права. *Часопис цивілістики*. Науково-практичний журнал Національного університету «Одеська юридична академія». 2012. Випуск 12. С. 74–77.

135. Гринько С.Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Національна академія правових наук України, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва. Київ, 2013. 36 с.

136. Гультай М. До питання про формування доктрини конституційної скарги в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 117–127.

137. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Х. : Право, 2010. 312 с.

138. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй від 08.09.2000 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_621.

139. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань Резолюція 36/55 Генеральної

Асамблеї ООН від 25.11.1981 р.

URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text

140. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин від 18.12.1992 р.

URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text

141. Декларація про право на розвиток від 04.12.1986 р.
URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_301#Text

142. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Н. И. Бухарин [и др.] ; РАН, Институт международных экономических и политических исследований. М. : Наука, 2005. 182 с.

143. Денисова А.В. К вопросу о системосохраняющем механизме в праве. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. 2014. № 3 (29). С. 146–150.

144. Денисова Е.М. Проблема рецепции римского права в России. *Вестник ТвГУ. Серия Право*. 2012. Вып. 32. С. 328–336.

145. Депутатські привілеї: зарубіжний досвід та пропозиції для України: інформаційно-аналітичне дослідження / авт. Д.Ковриженко (кер. авт. кол.) О.Чебаненко, О. Гришук, Н. Колодяжна, Я. Беседа. К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2007. 33 с.

146. Державне управління : словник-довідник / уклад. : В.Д. Бакуменко та ін.; за заг. ред. В.М. Князева, В.Д. Бакуменка. К. : Вид-во УАДУ, 2002. 228 с.

147. Державний веб-портал бюджету для громадян
URL:<https://openbudget.gov.ua/analytics/incomes>

148. Державний реєстр виборців: офіційний веб-сайт
URL:https://www.driv.gov.ua/ords/portal!/cm_core.cm_index?start

149. Джунь В. В. Соціологія конституційного права: монографія. Київ: Ін Юре, 2015. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. 384 с.

150. Директива N 508 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про дотримання державами-членами Ради Європи своїх зобов'язань» від 26.04.1995 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_157.

151. Дмитриева Г.К. Сближение частного права разных государств в условиях глобализма: международно-правовые механизмы. *Lex Russica*. 2012. № 6. С. 1303–1314.

152. Доповідь Незалежного експерта із питання про захист від насильства і дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності за підсумками його візиту до України: Рада з прав людини Сорок четверта сесія 15 червня – 3 липня 2020 р. Пункт 3 порядку денного Заохочення і захист усіх прав людини, цивільних, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, зокрема права на розвиток 20.04.2020 р. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/Report%20of%20the%20Independent%20Expert%20on%20SOGI_Visit%20to%20Ukraine%2030%20April-10%20May%202019_UKR.pdf

153. Доронина Н.Г. Диффузия в праве как направление унификации международного частного права: к вопросу об объекте информационного права. *Журнал российского права*. 2015. № 5. С. 125–134.

154. Дудко А.И. Рецепция в конституционном праве России : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Челябинск, 2010. 26 с.

155. Евстифеев Д.М. Метод конституционно-правового регулирования общественных отношений. *Российский юридический журнал*. 2014. № 1 (94). С. 15–25.

156. Егоров А.В. Сравнительное правоведение и правовая рецепция. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Д. Экономические и юридические науки*. 2013. № 6. С. 164–167.

157. Егоров А.В. Сравнительное правоведение как самостоятельное направление правовых исследований. Актуальные проблемы сравнительного правоведения: теория и практика : сборник научных статей /

по итогам Междунар. конференции (Витебск, 21–22 апреля 2017 г.). Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. С. 78-81.

158. Егоров А.В. Теоретико-методологические основания сравнительного правоведения: монография. Витебск: ВГУ имени П.М.Машерова, 2014. 207 с.

159. Егорова А.Г. Иностранное право в практике национального нормотворчества. *Право. Экономика. Психология*. 2015. № 1. С. 25–31.

160. Егорова А.Г. Реализация иностранного правового элемента в условиях национальной правовой системы Актуальные проблемы сравнительного правоведения: теория и практика : сборник научных статей / по итогам Междунар. конференции (Витебск, 21–22 апреля 2017 г.). Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. С. 81-84.

161. Експертний висновок щодо відповідності національного законодавства України положенням Європейської хартії місцевого самоврядування: Інститут громадянського суспільства 23.02.2012 р. URL: <https://www.csi.org.ua/publications/ekspertnyj-vysnovok-shhodo-vidpovidno/>

162. Енгибарян Р.В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции. М.: Норма. 2007. 496 с.

163. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. М.: Русский язык, 2000. URL: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/z/займствовать>.

164. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

165. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: монографія. Одеса: юридична література, 2008. 240 с.

166. Єзеров А.А. Конфліктність та конфлікт у конституційному праві / Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / М.П.Орзіх, М.В.Афанасьєва, В.Р.Барський. К.: Юрінком Інтер, 2011. С.124-160.

167. Жебровська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2017. 222 с.

168. Жінок у місцевій владі побільшало – але рівно для прохідного балу демократії. URL:<https://www.uwf.org.ua/news/11944>

169. Жульков, М. В. Ноосферные энергии и глобальное сознание. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2015. 332 с.

170. Завьялова М.П. Расторгуев В.Н. Единство и преемственность сознания. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1988. 208 с.

171. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

172. Закоморна К.О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Харків. 2000. 19 с.

173. Зауваження та пропозиції до проекту Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 2425а-1 від 3 липня 2013 року): Висновок Верховного Суду України: URL:[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/B55ACEE8B068BA2AC2257C70004BDE89](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/B55ACEE8B068BA2AC2257C70004BDE89)

174. Захаров Ю.Р. Содержание и форма в системе : автореф. дисс. ... канд. филос. наук. М., 1978. 21 с.

175. Зеленкевич И.С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права. Северо-Восточный научный журнал. 2010. № 2. С. 42-47.

176. Зміна №6 до Класифікатора Професій ДК 003:2010: Затверджена Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 26.10.2017 р. №1542: URL:<http://www.msp.gov.ua/files/zmina6.pdf>

177. Ибрагимов А. М. Президентская власть в США. Махачкала : Изд.-полигр. центр ДГУ, 1996. 43 с.

178. Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии / Сост. проф., д-р Юрген Швабе, Торстен Гайсслер/ Отв. ред. Клаудиа Кроуфорд М. : Инфотропик Медиа 2018. 1048 с.

179. Ильченко Т. Ю. Рецепция российской конституции. *Право и государство: теория и практика*. 2015. № 9. С. 47–50.

180. Ильюшихин И.Н. Понятие и признаки налогового правоотношения. *Правоведение*. 2000. № 2. С. 127–145.

181. Интернационализация конституционного права: современные тенденции : монография / Под ред. Н.В. Варламовой и Т.А. Васильевой. М. : ИГП РАН, 2017. 224 с.

182. Интернет: прецедентная практика Европейского Суда по правам человека / Совет Европы. Европейский Суд по правам человека, 2012. 41 с.
URL:https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_Internet_RUS.pdf

183. Исакова М.К. Механизм советского общенародного государства : дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1984. 172 с.

184. Институт омбудсмана : Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини
URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ru/page/secretariat/history/institute/>.

185. Инструмент ЕС «Twinning»: офіційний сайт Міністерства закордонних справ URL:<https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/dopomoga-yes-u-sferi-institucijnoyi-rozbudovi/instrument-yes-twinning>

186. Калюжный Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : [підруч. для вищ. навч. закл.]. К. : «МП Леся», 2014. 240 с.

187. Канатбек А. Институт президентской власти: понятийный аппарат и научные подходы
URL:http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/3732/institut_prezidentskoi.pdf;

188. Капицын В. М. Универсализм versus контекстуализм: антиномическое влияние на развитие правовой политики:

URL:https://istina.msu.ru/media/publications/articles/430/04a/3438636/Kapitsyina_V.M._Universalizm_versus_kontekstualizm.pdf

189. Каращук М. Г. Інформаційна влада в системі сучасних владних відносин. *Політологічний вісник*: зб. наук. праць. К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. Вип. 20. С. 226–234

190. Карцихия А.А. Цифровая трансформация и права человека. *Русская политология*. 2018. №4. С. 33–38.

191. Кененова И.В. Некоторые современные проблемы преподавания конституционного права зарубежных стран. *Вестник Московского университета*. Серия Право. 2010. № 1. С. 109–120.

192. Кибак И.А. Парламентские конфликты: подходы и способы разрешения:

http://vuzirossii.ru/publ/vestnik_1_27_2012/parlamentskie_rknflikty_podkhody_i_sposoby_razresheniya/310133

193. Киричек Е.В. Организационно-правовой механизм обеспечения конституционных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: юридическое обоснование понятия. *Правовая культура*. 2013. № 1 (14). С. 181–186.

194. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет українського народу: особливості формування та розвитку. дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.01. теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 2019. 230 с.

195. Ковалишин О. Правові запозичення: pro et contra. *Господарське право і процес*. 2020. №1. С. 42-47.

196. Козаченко А.І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посіб. Полтава: «Астроя», 2020. 217 с.

197. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монограф. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

198. Кокина М.Н. Правовое рецепторство и правовое донорство в конституционализме государств в условиях глобализации: социально-

философский и образовательный аспекты. *Профессиональное образование в современном мире*. 2019. Т. 9. № 4. С. 3224–3233.

199. Кокотов А.Н. Действие и реализация Конституции России 1993 года. *Вестник Сибирского юридического института МВД России*. 2018. № 4 (33). С.14-20.

200. Колесников Е.В., Сайбулаева С.А. Понятие рецепции в конституционном праве. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2019. № 2. С. 24–30.

201. Коломоець Т.О., Верлос Н.В. Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади Відповіді учасників форуму. *Право України*. 2015. №11. С. 47-49.

202. Колосов Н.В. Классификация гарантий местного самоуправления. *Сибирский юридический вестник*. 2002. № 2. С.9-12.

203. Колпаков К. А. Президентская власть в Казахстане. Алма-Ата : О-во «Знание» КазССР, 1990. 22 с.

204. Комаров С.А., Лаптева И.В., Титенков Д.И. Правовая инфильтрация идей Европейского суда по правам человека в правовую систему Российской Федерации : монография. М.-СПб. : Издательство Юридического института, 2013. 405 с.

205. Комаров С.А., Калинин А.Ю. Эффективность правового регулирования и адекватность процессов правообразования. *Современное общество и право*. 2011. № 1 (2). С. 51-55.

206. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов. М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. 1308 с.

207. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

208. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

209. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 р. <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU11251?an=2>

210. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р.
URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

211. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) від 13.12.2006 р.
URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

212. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

213. Коноплева А.А. Традиции и инновации: точки экстремальных значений. Философия права. 2018. №18 (84). С.57-64

214. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. 4-е изд. Отв. ред. Б.А. Страшун. М.: Норма, 2005. 896 с.

215. Конституционное право зарубежных стран / под общей ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. М.: НОРМА, 2004. 832 с.

216. Конституционное право России : учебник / отв. ред. А.Н. Кокотов, М.И. Кукушкин. М.: Юристъ, 2007. 543 с.

217. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года, URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>.

218. Конституция Грузии от 24 августа 1995 года. с изменениями от 23.03.2018 №2071.
<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=35>

219. Конституция Исландии: история сражения URL:
<http://rusrand.ru/actuals/konstitutsija-islandii-istorija-srazhenija>

220. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года в редакции от 28 декабря 2016 года URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>.

221. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года № 2875-XII (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17 октября 2004 года). URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30404260.

222. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.

223. Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.11.2018 г.). URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30390931.

224. Конституция Турецкой Республики от 7 ноября 1982 г. (с изменениями)
<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf>.

225. Конституция Финляндии от 11 июня 1999 года. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf>

226. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков / за ред. В.М. Бесчастного. К.: Знання, 2007. 467 с. С. 284. URL: https://pidru4niki.com/14980727/pravo/konstitutsiyne_pravo_kitayskoyi_narodnoyi_respubliki.

227. Конституційні перетворення в Україні: історія, теорія та практика : монографія / А. Р. Крусян, В. М. Шаповал [та ін.] ; за ред. М. П. Орзіха. К. : Юрінком Інтер, 2013. 512 с.

228. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами станом на вересень 2020 р.) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

229. Корейво Е.В., Пшеничнов М.А. Российское законодательство и международное право: юридико-технические средства гармонизации. *Международное публичное и частное право*. 2006. № 3. С. 45–48.

230. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права (по изд.1914 г.) : курс лекций. СПб. : Юридический центр – Пресс, 2004. 458 с.
231. Коротич О. Б. Державне управління регіональним розвитком України : монографія. Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2006. 220 с.
232. Косарев А.И. Римское частное право : учебник. Москва : Юриспруденция, 2007. 192 с.
233. Коток В. Ф. Содержание конституционного права. *Сов. государство и право*. 1971. № 2. С. 108-113.
234. Кохман В.Н. Правовая инфильтрация норм международного права в уголовно-исполнительное законодательство Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2010. 31 с.
235. Кочетков В.В. Конституционализм и архетипы русской власти (casus 1906 года). *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 1 (2). С. 155–163.
236. Кочетков В.В. Современный российский конституционализм: рецепция публично-правовых институтов или имплементация ценностей? *Lex Russica*. 2015. № 11. Том. CVIII. Ноябрь. С. 47–55.
237. Красіловська З.В. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект: дисс. кандидата наук з державного управління: 25.00.01, Одеса, 2017. 221 с.
238. Крестовська Н. Медитація про медіацію. *Газета День*. – 26 травня 2016 р. URL:<https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/medytaciya-pro-mediaciju>
239. Крестовська Н., Романадзе Л., Барабаш Т. Медіація в Україні: нюанси законодавчого врегулювання: публікація представників Української академії медіації: <http://mediation.ua/wp-content/uploads/2017/03/stattya-Mediatsiya-v-Ukrayini-nyuansi-zakonodavchogo-vregulyuvannya.pdf>
240. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/paran2736#n2736>

241. Крусс В. Конституционализм и философия права: к познанию проблемы. *Право и жизнь*. 1998. №15. С. 3-30.

242. Крусян А. Р. Науково-практична парадигма конституційних перетворень в Україні. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, НУ ОЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2011. Вип. 62. С. 717-727.

243. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Одеса, 2010. 42 с.

244. Крушинський С.А. Угода про визнання вини: світовий досвід та перспективи запровадження в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4 (36). С. 238–245.

245. Кудрова А.В. Практика применения ускоренного порядка рассмотрения уголовных дел судом в УПК РА (сравнительно-правовой анализ с законодательствами ряда европейских стран СНГ, США). *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. 2009. № 4 (7). С. 39-46.

246. Кузнецов И.И. Кроссконституционное влияние в политическом процессе России. *Политэкс*. 2007. Т.3. №3. С.165-181.

247. Курс конституционного права Украины. Том 1. Общая часть: Основы теории конституционного права Украины / под ред. М.А. Баймуратова и А.В. Батанова. Х.: Одиссей, 2008. 672 с.

248. Курышев Е.Ю. Правовые аккумуляция и аннигиляция. Актуальные проблемы современной юридической науки и практики : межвузов. сб. науч. тр. Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 2010. Вып. 4. С. 41–54.

249. Курышев Е.Ю. Рецепция в российском праве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2005. 194 с.

250. Куций І.П. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. Тернопіль : Джура, 2006.

220 с.

251. Куян І. А. Особливості розуміння ідеї суверенітету в політико-правовій думці західних держав XVI – XVIII століття. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 538. Правознавство. С. 30–35.

252. Кычанов Е.И. Основы средневекового китайского права (VII – XIII вв.). М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1986. 264 с.

253. Лафитский В.И. Механизмы воздействия процессов глобализации на конституционный строй. Реализация Конституции: от идей к практике развития конституционного строя (состояние и перспективы российского конституционализма на общемировом фоне). Международное исследование : сборник / Международный институт мирового развития. М.: Издательский центр Фонда конституционных реформ, 2008. 320 с.

254. Лафитский В.И. Сравнительное правоведение в образах права. Том первый. М.: Статут, 2010. 429 с.

255. Лафитский В.И. Юридическая наука: история и современность. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2010. № 3. С. 26–30.

256. Левакин Н.Н. Художественная рецепция как литературоведческое понятие (к вопросу понимания термина). *Известия ПГЛУ им. В.Г. Белинского*. 2012. № 27. С. 308–310.

257. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. М.: МГУ, 1981. 240 с.

258. Летина Н.Н. Теоретические основания рецепции в провинциальном искусстве. *Регионоведение*. 2008. № 3. С. 295–302.

259. Летяев В.О. Систематизация законодательства и рецепция в праве: закономерности взаимодействия. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2009. № 4. С. 140–146.

260. Лікарчук Д. С. Основні способи вирішення парламентських конфліктів у сучасній Україні. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 107-155.

261. Локк Дж. Два трактата о правлении / ред. и сост. А.Л. Субботин. Сочинение в 3 томах. Т.3. М.: Мысль, 1988. 346 с.

262. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка. М. : Русский язык, 1990. 704 с.

263. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М. : Спарк, 2000. 262 с.

264. Лушникова М.В. Влияние процессов правовой глобализации на стратегию заимствования международного и зарубежного опыта правового регулирования трудовых отношений. *Юридическая техника*. 2015. № 9. С. 418–424.

265. Львова Є. О. Основні структурні характеристики глобального конституціоналізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2013. № 5. С. 57-64.

266. Львова Є.О. Глобальний конституціоналізм: Теоретичні підходи та правові виклики до формування: дис. ... д-ра юрид. наук спец 12.00.02 – «конституційне право; муніципальне право», Національний авіаційний університет, м. Київ, 2020. 409 с.

267. Лю Чжэн Феномен экоразумной цивилизации в контексте глобальных процессов современности: социально-философский анализ. Дисс. канд. филос наук. спец 09.00.11. Краснодар, 2014. 159 с.

268. М'Боу А. М. Время народов : сборник статей : пер с фр. М. : Междунар. отношения, 1985. 336 с.

269. Макарова И.В. Влияние римского права на становление института обязательственного права России. Вопросы истории и теории : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2005. 26 с.

270. Макарова О.С. Статистичне вимірювання ступеня продуктивності лексико-семантичних інновацій у сучасному медіа-дискурсі : дис. ... канд. філол. наук 10.02.21. Київ., 2016. 242 с.

271. Макеева О.М. Правова ідеологія та правова культура: напрями взаємодії як складники правової системи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 6. Том 1. С. 40–44.

272. Макиавелли Н. Государь: перевод с итальянского. М.: ЭКСМО-Пресс: Фолио, 1998. 656 с.

273. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми установчої влади в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 36 с.

274. Малова Д. Конституционный суд в Словакии: политический взгляд. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2000. № 1 (30). С.26-37

275. Мамедова А.І. Муніципальний конфлікт: конституційно-правові засади розуміння та визначення: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 конституційне право; муніципальне право. Маріуполь, 2016. 247 с.

276. Мантуров В.В. Соотношение рецепции и иных форм правовых заимствований. *Сибирский юридический вестник*. 2012. № 4 (59). С. 104–109.

277. Марцеляк О. Гендерна політика у зарубіжній та вітчизняній виборчій практиці. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №3 (13). С.91–95.

278. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та Українська модель. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Одеса. 2004. 18 с.

279. Марцеляк О.В. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України: автореф. дисс. канд. юрид. наук. Х., 1997. 22 с.

280. Марценюк Т. О. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики; керівники проектів : О. Захарова,

В. Притула ; [Міжнародний центр перспективних досліджень]. К.: МЦПД , 2015. 43 с.

281. Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения. М. : Городец-издат, 2002. 1068 с.

282. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Общая часть : учебник для юридических вузов. М. : Издательство "Зерцало", 2001. 560 с.

283. Матеріали круглого столу «Перспективи застосування процедури медіації в судовому процесі і виконавче провадження». Закон і Бізнес від 11.04.2017 р. http://zib.com.ua/ua/128354-advokati_nazvali_5_pereshkod_dlya_vprovadzhennya_mediacii_v_.html

284. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права : курс лекций. М.: Юристъ, 1997. 671 с.

285. Матушак М.Р. Сутність рецепції римського права та її вплив на цивільне право в Україні, Російській Федерації, Франції та ФРН. *Вісник Одеського національного університету*. Серія Правознавство. Вип. 2. 2013. Т. 18. С. 15–25.

286. Мегрелидзе К.Р. Основные сновные проблемы социологии мышления. М.: Издательство ЛКИ, 2007. 488 с.

287. Медіація: її суть, принципи та придатність до публічних спорів: тем. список літ. /уклад. С. О. Чікальова. Івано-Франківськ: Бібліотека УЖД, 2020. 19 с.

288. Медушевский А.Н. Конституционная стабильность и институциональные изменения в российском политическом процессе. *Studia Politologiczne*. 2014. Т. 33. С. 25-44.

289. Медушевский А.Н. Конституция Интернета: идея, проекты и перспективы. *Общественные науки и современность*. 2019. № 1. С. 71-86.

290. Медушевский А.Н. Российская конституция в мировом политическом процессе: к десятилетию Конституции РФ 1993 г. *Мир России: Социология, этнология*. 2003. Т. 12. № 3. С. 62–103.

291. Мельник З.П. Рецепція як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01. К., 2009. 18 с.

292. Мельник К. В. До питання адаптації трудового законодавства до міжнародних норм. *Форум права*. 2011. № 1. С. 645–651. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_105.

293. Мельниченко Т.А. Теоретические и нормативные основания правовой инфильтрации : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Коломна, 2006. 187 с.

294. Михайленко Н.М. Трансформация национальных правовых систем в условиях глобализации (проблемы теории). *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*. 2014. № 3-2. С. 183-187.

295. Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18.12.1990 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_203#Text

296. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20.12.2006 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

297. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

298. Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М.В. Буроменського. К. : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

299. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

300. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

301. Міхно О. Типологія школярів Петра Лесгафта та її рецепція українськими вченими. *Рідна школа*. 2016. № 7. С. 61–68.

302. Моисеев Н. Н. Универсум. Информация. Общество. М. : Устойчивый мир, 2001. 200 с.
303. Моисеев Н. Н. Человек и Ноосфера. М. : Молодая гвардия, 1990. 351 с.
304. Молодіжний баркемп «Сила твоєї ініціативи» на Кіровоградщині URL:https://bobrynecka-gromada.gov.ua/news/1545462803/?fbclid=IwAR2PnJG95YmzdUFp8Kp7VMV LbT4dmNZ32IYw-IWzIAgu_kc_cO2pc4aFss0
305. Монтескьё Ш.Л. Избранные произведения / под общ. ред. М.П. Баскина. М.: Госполитиздат, 1955. 799 с.
306. Морозюк С. М. Суть механізму реалізації конституції та його співвідношення із суміжними механізмами. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 3–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_6_3;
307. Морозюк С. М. Особливості структури механізму реалізації Конституції. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 32–36.
308. Мотренко Т. Рецепція гегелівських ідей у світоглядно-релігійній парадигмі російської філософії XIX – початку XX століть : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05. Київ, 2004. 37 с.
309. Муравйов В. І. Реалізація норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках держав-членів. *Вісник харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2013. № 1086. С. 58-64.
310. Муравьева А.М. Соотношение юридической экспансии со смежными правовыми явлениями. *Актуальные проблемы теории и истории правовой системы общества*. 2019. № 18. С. 204–213.
311. Мурашко Л.Г. Аксиологическое измерение процесса правообразования: история и современность : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2015. 41 с.

312. Муромцев Г.И. Источники права в развивающихся странах Азии и Африки: система и влияние традиции. М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987. 151 с.

313. Мугай И.М. Рецепция и реставрация в праве. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2011. № 5. С. 53–64.

314. Мугана А.А. Взаємодія конституційного та міжнародного права в умовах глобалізації: : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02, Маріуполь. 2015. 208 с.

315. Мухитдинов Е.Н. Институт омбудсмана (уполномоченного по правам человека) в международном праве: история возникновения и развития в странах мира и Казахстана. *ҚР ҰҒА баяндамалары=Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан*. 2008. № 6. С. 95-111.

316. Нарский И.С. Дефиниция : Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. 7-е изд. перераб и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.

317. Наулік Н.С. Інститут медичного омбудсмана в Україні: запровадження та перспективи розвитку. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Медичне право України : правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)». Львів: Львівський Обласний Благодійний Фонд . 2008. С.210-212.

318. Національна асоціація медіаторів України : URL:<http://namu.com.ua/ua/info/mediation/where-to-study/>

319. Неновски Н. Преємственностъ в праве / перевод с болгарского Сафронов В.М.; общ. ред.: Завьялов Ю.С. (вступ. ст.). М. : Юрид. лит., 1977. 168 с.

320. Никитина А.В. К вопросу о понятии и признаках конституционного конфликта // *Власть и управление на Востоке России*. 2015. № 3 (72). С. 139-142.

321. Никитина А.В. Типология конституционных конфликтов. Вестник Омского университета. Серия «Право». 2016. №1 (46). С.69-78.

322. Новейший словарь иностранных слов и выражений. Мн.: Совр. лит., 2007. 976 с.

323. Новикова А.Е. Институт Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации (историко-правовой и теоретико-правовой аспекты): автореф. дисс. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; 12.00.02. СПб., 2007. 24 с.

324. Носырева Е. И. Особенности института омбудсмана в США. Право и политика. 2001. №9. С.12-15

325. О выборах в Республике Казахстан: Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.05.2020 г.). URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1004029#pos=3;-88

326. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 40 с.

327. Общая теория государства и права. Академический курс : учебное пособ. для вузов : в 2 т. / отв. ред. М.Н.Марченко; МГУ им. Ломоносова. М.: Зерцало, 2000. Т. 2. Теория права. 639 с.

328. Общая теория государства : учебник для юрид. вузов / В.С.Афанасьев, В.В. Лазарев (ред). М.: Юрист, 1994. 366 с.

329. Ожегов С.И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и выражений. 4-е изд., дополненное. М.: ООО «А ТЕМП», 2006. 944 с.

330. Окрема думка судді Конституційного Суду України Домбровського І.П. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення зміни до Конституції України (щодо обмеження депутатської недоторканності) вимогам статей 157 і 158

Конституції України Справа N 1-31/2008 від 10 вересня 2008 року
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-08#Text>

331. Олексів Я. Рецепція жанрів сюїти і партити в українській баянній музиці другої половини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.03. Львів, 2011. 20 с.

332. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина : монографія. К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

333. Олійник С. Ф. Регіональна рецепція музичної творчості (на прикладі творчості Ф. Шопена, Р. Вагнера і Ф. Ліста в музичній культурі Львова) : дис. ... канд. мистецтвозн: 17.00.03. Львів, 2018. 195 с. С. 39.

334. Орзих М. Конституционное право: отрасль права, законодательства и юридическая наука. *Юридический вестник*. 1995. № 3. С. 139-145.

335. Орзих М. П. Конституційна модернізація та реформування в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 21-31.

336. Оруку Е. Право як транспозиція. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 102–120.

337. Основні принципи і керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права від 25.07.2005 р.
URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text

338. Основной Закон Венгрии от 25 апреля 2011 года.
URL: https://nemzetikonyvtar.kormany.hu/download/3/00/50000/orosznymda_javitott.pdf.

339. Основной Закон Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 года. Конституции стран мира в 13-ти томах / авт.-сост.

В.Н. Патлатчук. Славянск: институт научно-педагогической и производственной инфраструктуры, 2010. Т. 2. С. 57–109.

340. Островська Б.. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики: монографія. К.: Логос, 2019. 604 с.

341. Осятынський В. Парадоксы конституционного заимствования. *Сравнительное конституционное право*. 2004. № 3. С. 53-67.

342. Павликов С.Г. О доктрине как источнике права. *Государство и право*. 2013. № 6. С. 18–25.

343. Павлова Л.В. Международное право в правовой системе государств. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 1999. № 3. URL: <http://evolutio.info/ru/journal-menu/1999-3/1999-3-pavlova>.

344. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси.- дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 194 с.

345. Панасюк С.А. Принципи європейської хартії місцевого самоврядування та актуальні проблеми їх імплементації в законодавство України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Маріуполь, 2015. 214 с.

346. Паршкова Н. В. Категория «рецепции» в современной юридической литературе. *Право и государство: теория и практика*. Федеральный научный юридический ежемесячный журнал. 2012. № 7 (91). С. 24–29.

347. Паршкова Н.В. Определение преемственности в рецепции права: общетеоретический аспект. *Современная юриспруденция: тенденции развития* : материалы Международной заочной научно-практической конференции (10 января 2012 г.). Новосибирск : Изд. «ЭКОРкнига», 2012. С. 11–14.

348. Пасічник В.М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2007. 182 с.

349. Пашкова Д.А. К вопросу о понятии «инновация» в Российском праве. Вопросы экономики и права. 2017. №6. С.7-11.

350. Пекінська декларація прийнята на четвертий Всесвітній конференції зі становища жінок (15.09.1995 р.). http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_507

351. Петров Р.А. Поняття «транспозиція» в сучасній правовій науці європейського права. *Європейські студії і право*. 2013. № 1. С. 20–24.

352. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п>

353. Питання проведення антидискримінаційної експертизи та громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 №61 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61-2013-п#Text>

354. Питання проведення гендерно-правової експертизи: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.11.2018 р. № 997 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-2018-п#Text>

355. Підкамінна Л.В. Епітет Т.Г. Шевченка: генеза, структура і сучасна мовна рецепція : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 19 с.

356. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник / 2-ге вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

357. План дій для України на 2018–2021 рр. Документ ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 21 лютого 2018 року (CM/Del/Dec(2018)1308/2.1bisc).URL: <https://rm.coe.int/ap-ukraine-2018-2021-ukr-local-lang-official-non-web/16809e4563>.

358. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. 344 с.

359. Подольська Є. А. Філософія : підручник. К.: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.

360. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: дис. ...д-ра юр. наук за спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право (081 – Право). Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2017. 503 с.

361. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Т. II, кн. VI–XXV / пер. с греч. Ф.Г. Мищенко. М., 1895. 805 с.

362. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного похода : курс лекций. СПб.: Изд. дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. 863 с.

363. Поляшенко Т.В. Рецепція звичаєвого права в сучасній українській культурі : автореф. дис. ... канд. культурології : 26.00.01. Київ, 2009. 17 с.

364. Понтович Э. Э. Развитие конституции и учредительная власть. Петроград : Огни, 1918. 91 с.

365. Попова О. В. Исследование этических проблем генетики в отечественной философской традиции (к истории идеи биотехнологического конструирования человека). *Знание. Понимание. Умение*. 2017. № 3. С. 23-26.

366. Потапенко Е.Г. Теоретические основы правовой интеграции. Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук: 12.00.01, Саратов 2010. 22 с.

367. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» 2680-VIII від 07.02.2019 р. URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64531

368. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення зміни Конституції України» (щодо обмеження депутатської недоторканності) №1776 від 16.01.2015 р.
URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66337

369. Права людини онлайн: Порядок денний для України / В.Володовська, М.Дворовий. Київ: ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2019. 56 с.

370. Приешкина Е.А. Категория рецепции в современной юридической литературе. *Актуальные инновационные исследования: наука и практика*. Электронное научное издание. 2011. № 4. URL: http://www.actualresearch.ru/nn/2011_4/Article/index.htm.

371. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р.:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3460-17?nreg=3460-17&find=1&text=%EC%E5%E4%B3%E0&x=7&y=6#w11>

372. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини Закон України від 23.02.2006 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

373. Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2>

374. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 09.02.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3436-15#Text>

375. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2>

376. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору : Проект закону № 9037 від 03.09.2018 р.
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64531.

377. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 р.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

378. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України від 22.02.2000 р. (втратив чинність). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14/ed20000222>.

379. Про внесення змін до переліку платних соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 № 596:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/596-2016-п/para5#n5>

380. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України): Закон України від 03.09.2019 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20#n2>

381. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

382. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

383. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>

384. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n529>;

385. Про Засади державної політики України в галузі прав людини : Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 р. URL:
<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14>.

386. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

387. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

388. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації): Затверджено Наказом Міністерства соціальної політики від 17.08.2016 № 892: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16>

389. Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати: Наказ Міністерства соціальної політики України від 03.09.2012 р. № 537: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1614-12>

390. Про Заяву Верховної Ради України «Про європейський вибір України»: Постанова Верховної ради України від 16.09.2014 р.: URL:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/1679-18>

391. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>

392. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 04.02.1998 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр>

393. Про медіацію : Проект Закону від 26.06.2013 р. №2425а: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47637

394. Про медіацію : Проект Закону від 27.03.2015 р. № 2480: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54558

395. Про медіацію : Проект Закону від 21.02.2011 р. № 8137: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8137&skl=7

396. Про медіацію: Проект Закону від 17.12.2015 р. №3665: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463

397. Про медіацію: Проект Закону від 29.12.2015 р. №3665-1: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57620

398. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.

399. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12?find=1&text=розумне+приспосовування#w1_1

400. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

401. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>

402. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України від 31.10.1995 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-вр>.

403. Про приєднання України до Часткової Угоди про Європейську Комісію «За демократію через право»: Закон України від 22.11.1996 № 547/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/547/96-вр#Text>

404. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування : Закон України від 15.07.1997 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-вр>.

405. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Закон України від 04.02.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1430-15#Text>

406. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>.

407. Про ратифікацію Протоколу №13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин: Закон України від 28.11.2002 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-15>.

408. Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари : Закон України від 22.02.2000 р.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3436-15>.

409. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 року URL:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>

410. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17.06.2014 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

411. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 20.09.2017 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p#n14>

412. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р.:
URL:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>

413. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / М.П. Орзіх, М.В. Афанасьєва, В.Р. Барський та ін.; за ред. М.П. Орзіха. К.: Юрінком Інтер, 2011. 272 с.

414. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В.С. Нерсесянца. М. : НОРМА, 2002. 832 с.

415. Програма ЄС «ТАІЕХ» офіційний сайт Міністерства закордонних справ URL:<https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/dopomoga-yes-u-sferi-institucijnoyi-rozbudovi/programa-yes-taiekh>

416. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України та суддів) №1776 від 16.01.2015 р.
URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602

417. Проект Закону про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою №5300

від 18.01.2001 р. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8259

418. Проект Закону про внесення зміни до Конституції України (щодо обмеження депутатської недоторканності) №1375 від 18.01.2008 р.
 URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31390

419. Проект Закону про правові засади забезпечення участі України у Міжнародному кримінальному суді на умовах Римського статуту №10310 від 17.05.2019 р.
 URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65960

420. Проект Закону про ратифікацію Римського статуту міжнародного кримінального суду №0072 від 22.02.2014 р.
 URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49833

421. Проект Закону про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього №0086 від 22.05.2014 р.
 URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50983

422. Пряхина Т. М. Конституционная доктрина современной России : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. 12.00.02. Саратов, 2004. 54 с.

423. Психологічний словник / [авт.-уклад.: В. В. Синявський, О.П.Сергеєнкова ; за ред. Н.А.Побірченко]. К.: Наук. світ, 2007. 274 с..

424. Пугачев А.Н. Заимствования, компиляции, отторжения как факторы конституционной модернизации. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Серия D. 2014. № 14. С. 32–46.

425. Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна, за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2007. 198 с.

426. Пшеничнов М.А. Гармонизация российского законодательства (теория, практика, техника): автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.01. Нижний Новгород, 2011. 58 с.

427. Пшеничнов М.А. К вопросу о формах международно-правовой гармонизации российского законодательства. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2013. № 24. С. 20–24.

428. Пшеничнов М.А. Конституция России и международное право: проблемы взаимодействия : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Н. Новгород, 1998. 23 с.

429. Радьяр Д. Планетаризация сознания. От индивидуального к целому. Серия: Философия сквозь века. М. Refl-book 1995.. 304 с.

430. Резолюція 1097 (1996) Парламентської Асамблеї Ради Європи про скасування смертної кари у Європі від 28.06.1996 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_592.

431. Резолюція 1112 (1997) Парламентської Асамблеї Ради Європи Комітет з правових питань і прав людини «Про дотримання Україною зобов'язання, взятого при вступі до Ради Європи, щодо введення мораторію на виконання смертних вироків» від 01.01.1997 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_593.

432. Резолюція 1145 (1998) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання Україною смертних вироків» від 27.01.1998 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_594.

433. Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). М. : Журнал «Россия Молодая», 1994. 367 с.

434. Рекомендации Комитета министров Совета Европы CM/Rec(2009)1 государствам-участникам Совета Европы по электронной демократии и пояснительная записка URL:<http://idemocracy.ru/projects/стандарты/42-ec2009edem.html>

435. Рекомендация № R (98) 1 Комитета министров государствам-членам касательно медиации в семейных вопросах от 02.01.1998 г. URL:http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml.

436. Рекомендация Rec (2001) 9 Комитета министров государствам-членам об альтернативах судебному разбирательству между

административными органами и частными сторонами от 5 сентября 2001 года http://www.csr.ru/document/original_648.stm

437. Рекомендация Rec (2002) 10 Комитета Министров государствам-членам по медиации в гражданских делах от 18.09.2002 г.: URL:http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml.

438. Рекомендація N R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам - членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах від 15.09.1999 р. URL:http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_828

439. Речицкий В. Политический предмет конституции. Киев: Дух і літера, 2012. 728 с.

440. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

441. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>.

442. Рогова О.Г. Механізми правові : Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін. ; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. К. : НАДУ, 2010. 820 с.

443. Розман Ю.В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип.49. С.245-256

444. Розробка і реформа конституції: вибір процесу / М. Брандт, Д. Коттрелл, Я. Гай, Е. Реган. Вид-во Interpeace, 2011. 334 с.

445. Романовский Г. Б. Конституционная правосубъектность граждан в условиях геномной медицины. Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2017. Вып. 37. С. 260–271.

446. Русанівський В.М. Українська мова : енциклопедія / уклад. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. 856 с.

447. Руссо Ж-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. История политических и правовых учений : хрестоматия / под ред. О.Э. Лейста. М.: Городец, 2000. 512 с.

448. Рыбаков В. А. Преемственность в отечественном праве в переходный период: общетеоретические вопросы : Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность 12.00.01 - Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве. Омск, 2009. 37 с.

449. Рыбаков В.А. Рецепция права: общетеоретические вопросы : монография. Омск : Изд. Омского университета, 2007. 276 с.

450. Рыженкова Т.В. Специфика процесса транстерминологизации в отраслевой терминосистеме: на материале рус. и англ. терминологии правоведения: дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2001. 187 с.

451. Рязанов М.Ю. Слов'янське право і слов'янська правова культура: загальнотеоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 21 с.

452. Рязанов М.Ю. Правова культура як фактор забезпечення стабільності та порядку. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Вип. 36 / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. О. : Юрид. л-ра, 2007. 504 с.

453. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.

454. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / под ред. В.А. Туманова. М.: Юристъ, 2003. 448 с.

455. Самигуллин В.К. О природе рецепции права. *Вестник Восточной экономико-юридической гуманитарной академии*. 2013. № 5 (67). С. 66-75.

456. Сафаров Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. Душанбе, 2015. 359 с.

457. Свириденко А. А. Философское осмысление военной власти как особой формы социально-властных отношений. *Известия Российского Государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. № 11. С. 7–14.

458. Свящук А.Л. Правовий захист ЛГБТ-спільноти : навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 212 с.

459. Семеніхін І.В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 26–36.

460. Сєверова Є.С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2004. 194 с.

461. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. 2-е изд., доп. М.: Нома, 2010. 672 с.

462. Ситюк В. Медіація та правові перспективи її розвитку в Україні URL:<https://radako.com.ua/news/mediaciya-ta-pravovi-perspektivi-yiyi-rozvitku-v-ukrayini>

463. Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 478 с,

464. Скоробогатов А. В. Правовые заимствования как средство совершенствования национальной правовой системы. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2018. Т. 12. № 1. С. 77–88.

465. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Одеса, 2001. 20 с.

466. Словарь иностранных слов. 13–изд., стереотип. М. : Рус. яз., 1986. 608 с.

467. Словарь иностранных слов. 18-е изд., стереотип. М. : Русский язык, 1989. 622 с.

468. Словарь международного права / С.Б. Бацанов, Г.К. Ефимов, В.И. Кузнецов и др. 2-е изд. М. : Международные отношения, 1986. 432 с.

469. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К. : Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.

470. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. К. : Наукова думка, 1970-1980. Т. 7. 1976. 723 с.

471. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. (І-М), 1973. 840 с.

472. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. 1978. С. 814.

473. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. К. : Наук. думка, 1970 - 1980. Т. 3 : 3 / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.

474. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. - Київ :

Наук. думка, 1970 - 1980. Т. 5 : Н-О / ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. 1974. 840 с.

475. Словник української мови : в 11 тт. АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т-Ф / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

476. Словник української мови: в 11 томах / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. 7 : Поїхати-Приробляти. 1976. 723 с.

477. Смирнова Е. С. Глобальные интересы человечества и перспективы совершенствования института гражданства международно-правовыми средствами. *Русский закон (Lex russica)*. № 2 (123). 2017. С.42-60.

478. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.

479. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. М.: Сов. энцикл., 1985. 1600 с.

480. Соколова М. Право быть забытым: Испания против Google: Блог о свободном интернете URL:<https://www.lawtrend.org/%20information-access/blog-information-access/pravo-byt-zabyty-m-evropejskij-sud-demonstriruet-nekompetentnost>

481. Сокольская Л.В. Понятие и признаки правовой аккультурации. *Русский закон. Lex Russica*. 2009. № 3. С. 557–569.

482. Сокольская Л.В. Правовая экспансия как историческая форма правовой аккультурации. Актуальные проблемы российского права. 2014. № 7 (44). С. 1333–1339.

483. Сокольская Л.В. Рецепция как историческая форма правовой аккультурации. *Актуальные проблемы российского права*. 2014. № 8 (45). С. 1581–1588.

484. Сокольская Л.В. Виды правовой аккультурации. *Научные труды МГЮА*. 2009. № 6. С. 1287–1296.

485. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации от 18 апреля 1999 года
URL:http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constitution/swiss/swiss--r.htm

486. Спиридонов А.П. Взаимодействие российского уголовного права с системами других государств: исторический аспект. *Научный вестник Омской академии МВД России*. № 3 (34). 2009. С. 37–43.

487. Спичак Ю.Г. Модели института омбудсмана на современном этапе. Государственное строительство и право. М.: Изд-во Московского гуманитарного университета, 2003. Вып. 4. С. 53-62

488. Станских С. Н. «Избирательная власть» как ветвь государственной власти: к постановке проблемы. Конституционное и муниципальное право. 2004. № 1. С. 16–20.

489. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.

490. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р.
URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001.

491. Столярський О.В. Імплементация міжнародних кримінально-правових норм як форма впливу міжнародного права на національне право. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 182–185.

492. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2014-2017:
URL:<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680590176>

493. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затверджена Указом Президента України від 20 травня 2015 року: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/276/2015?nreg=276%2F2015&find=1&text>

=%E0%EB%FC%F2%E5%F0%ED%E0%F2%E8%E2%ED%E5&x=7&y=5

494. Страшун Б.А. Конституционные перемены в Восточной Европе. 1989–1990. М.: Юрид. лит., 1991. 208 с.

495. Сушинський О. І. Контрольна влада України: конституційний статус. *Вісник УАДУ*. 2001. № 4. С. 328–334.

496. Сырых В.М. Логические основания общей теории права : в 3 т. М.: РАП, 2007. Т. 3. Современное правопонимание. 512 с.

497. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 12–18.

498. Тароєва В.В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні: автореф. дис.. канд.. юрид. наук спец. 12.00.01. Одеса, 2010. 26 с.

499. Тверякова Е.А. Юридическая экспансия: теоретико-историческое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. 2002, Нижний Новгород. 28 с.

500. Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; відп. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Юрид. думка, 2013. 308 с.

501. Тирских М.Г., Аббасов О.Т. Аппроксимация права и взаимодействие правовых систем. *Сибирский юридический вестник*. 2016. №4 (75). С.109-114.

502. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. М.: Изд. М.Ю . Тихомирова, 2002. 972 с.

503. Ткаченко В.Б., Манухина О.А. Медиация как современный способ решения конфликта. *Недвижимость: экономика, управление*. 2015. № 1. С. 86-89.

504. Ткаченко С.В. Идеологический компонент рецепции права. *Юридические записки*. 2014. № 2. С. 21–27.

505. Ткаченко С.В. Становление российской правовой системы (1990–2000 гг. XX века): рецепция западной традиции права : монография, San Francisco, California: В&М, 2014. 176 с.

506. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества : учебное пособие. Харьков : Факт, 2001. 382 с.

507. Толковый словарь русского языка / под ред. Д.В. Дмитриева. М.: Астрель, АСТ, 2003. 1582 с.

508. Толковый словарь русского языка : в 4 т. М. : Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1935–1940. Т. 3: П-Ряшка. / гл. ред. Б.М. Волин, Д.Н. Ушаков; сост. В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.В. Томашевский, Д.Н. Ушаков ; под ред. Д.Н. Ушакова. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1939. 1424 с.

509. Толковый словарь русского языка : в 4 т. М.: Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1935–1940. Т. 1: А-Кюрины / сост. Г.О. Винокур, Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.В. Томашевский, Д.Н. Ушаков ; под ред. Д.Н. Ушакова. М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ, 1935. 1562 с.

510. Толчєєва Т.С. Сигніфікативні артефакти як структури знакової репрезентації етномовної свідомості : монографія. К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. 286 с.

511. Томсинов В. А. О сущности явления, называемого «рецепцией римского права» / в кн. Виноградов П.Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе / под редакцией и с биографическим очерком У.Э. Батлера и В.А. Томсинова. М. : Издательство «Зерцало», 2010. С. 262–279.

512. Томсинов В.А. О сущности явления, называемого «рецепцией римского права». *Вестник Московского университета*. Серия : Право. 1998. № 4. С. 3–17.

513. Тонков Е. Н. История формирования английской доктрины толкования закона. *Ленинградский юридический журнал*. 2013. № 4. С. 103–113.

514. Трощинский П.В. Влияние традиций на право современного Китая. *Журнал российского права*. 2014. № 8. С. 94–106.

515. Турагин В.Ю. Юридическая терминология в современном Российском законодательстве (теоретико-правовое исследование): дисс. д-ра юрид. наук : 12.00.01. Белгород, 2017. 437 с.

516. Тюбнер Г. Правові подразники: принцип добросовісності у британському праві, або Як уніфікація права призводить до нової дивергенції. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 77–101.

517. У справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (в частині скасування депутатської недоторканності) (реєстр. № 6773) вимогам статей 157 і 158 Конституції України: Висновок Конституційного Суду України від 06.06.2018 № 1-в/2018р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-18#Text>

518. У справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів): Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2002 № 15-рп/2002 URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>

519. У справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 № 6-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text>.

520. У справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): Рішення Конституційного Суду України від 27.10.1999 № 9-рп/99 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text>

521. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n189.

522. Україна та угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014-2019. Київ., 2020. 544 с.

523. Уруджу И. Восприятие распространённого: четыре круга распространённого, воспринятого в правовой системе Турции. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2014. № 1. С. 16–29.

524. Ушакова Л.Н. Дефиниции как нетипичное правовое средство законодательной техники. *Ленинградский юридический журнал*. 2008. № 1 (11). С. 187–196.

525. Файнберг М.М. Модернизация правовой системы Российской Федерации: проблемы теории и практики: автореф. дисс. ...канд. юрид. наук спец. 12.00.01. Краснодар, 2008. 29 с.

526. Федоренко В. О. Теорія поділу влади в європейській правовій думці XVII ст. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. 2009. № 4. С. 184-188.

527. Федоренко Н.В. Медиация в России: понятие, характерные особенности. Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2016. №3 (70). С.49-54.

528. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 7-е изд. перераб и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.

529. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. М.: Сов. энцикл., 1983. 840 с.

530. Философский энциклопедический словарь / ред.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. М. : ИНФРА–М, 2000. 576 с.

531. Фіночко Ф. Д. Роль рецепції римського права у формуванні європейських традицій адміністративного права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 38. С. 24–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2007_38_6.

532. Фольгерова Ю.Н. Преимущество и рецепция в конкурсном процессе стран Западной Европы и России: Историко-сравнительный анализ : автореф. дисс. ... канд. юр. наук. : 12.00.01. Саратов, 2008. 19 с.

533. Франкенберг Г. Критические сравнения. Попытка оживить сравнительное правоведение. *Сравнительное конституционное право*. 2004. № 3. С. 68–76.

534. Фрезе Б.Н. Общее и местное право в римской империи. *Временник Демидовского юридического лицея*. Кн. 1–103. Ярославль, 1872–1910. Кн. 85. 1902. Разд. паг. Ярославль: Изд-во: Типография Губернского правления. С. 1–20.

535. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. 3-тє вид., перероб і доп. К.: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

536. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. М.: АСТ, 2004. 352 с.

537. Хабермас Ю. Религия, право и политика. Политическая справедливость в мультикультурном Мир-Обществе. *Полис. Политические исследования*. 2010. № 2. С. 7-21.

538. Хаманева Н. Ю. Место и роль института омбудсмана в системе правового контроля. *Правоведение*. 1992. № 2. С. 84-88

539. Хамедова О.Б. Антоненко-Давидович: доля, творчість, критична рецепція : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Харків, 2008. 20 с.

540. Харитонов Є., Харитонova О. Від осмислення рецепції римського права – до формування загальної теорії взаємодії правових систем. *Право України*. 2014. С. 274–293.

541. Харитонов Є.О. Методологічні засади дослідження проблем правової адаптації України до внутрішнього ринку ЄС. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. 17 / голов. ред. М.В. Афанасьєва; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2015. С. 232–270.

542. Хаустова М.Г. Тенденція універсалізації та уніфікації права як один із напрямів впливу глобалізації на національну правову систему. *Теорія і практика правознавства. Електр. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. 2013. Вип. 2. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/Хаустова-.pdf>.

543. Хисамутдинов Х. И. Модели реализации муниципальной власти в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Казань, 2007. 22 с.

544. Хірсін А. В. Методологія обґрунтування права: від класики до сучасності : монографія. К. : ТОВ «НВП ІНТЕРСЕРВІС», 2013. 380 с.

545. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / под ред. В.Г. Стрекозова. Изд. 2-е, доп. и исправ. М.: «Дабахов, Ткачев, Димов», 1995. 378 с.

546. Худолей Д.М. О предмете и методе сравнительного конституционного права. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2013. № 2 (20). С. 84-92.

547. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. Том I. Основы / пер. с нем. М.: Междунар. отношения, 2000. 480 с.

548. Цвік М., Процюк І. Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влад. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 1 (16). С. 51–61.

549. Цицерон М.Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / пер. з лат. В. Литвинова. К. : Основи, 1998. 476 с.

550. Червонюк В.И. Традиции и инновации в структуре права и конституционном развитии в контексте модернизации Российской государственности. *Вестник Московского университета МВД России*. 2012. №4. С.24-29.

551. Черниловский З.М. Русская Правда в свете других славянских судебныхников. Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии : сб. науч. тр. / Всесоюз. юрид. заоч. ин-т; отв. ред. Г.В. Швеков. М. : ВЮЗИ, 1984. 116 с.

552. Чиркин В. Е. Контрольная власть. Государство и право. 1993. № 4. С. 10–18.

553. Чорнолуцький Р. В. Феноменологія нормопроектної діяльності в конституційному праві України: питання теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгородський Національний університет. Ужгород, 2018. 35 с.

554. Чоудрі С., Седеліус Т., Кириченко Ю. Напівпрезидентіалізм та інклюзивне врядування в Україні: пропозиції для конституційної реформи: аналітичний звіт. – Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам; Центр політико-правових реформ, Центр конституційних трансформацій. – 2018. URL:http://pravo.org.ua/img/zstored/files/semi-presidentialism-and-inclusive-governance-_in-ukraine-UK.pdf

555. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8 (58). С. 81–89.

556. Чхиквадзе В.М., Ямпольская Ц.А. О системе советского права. *Сов. государство и право*. 1967. № 9. С. 32–40.

557. Шала Л. В. Концепція приватної власності у римському праві та її рецепція у праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2010. 207 с.

558. Шаповал В. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. 423 с.

559. Шаповал, В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий і конституційний аспекти. *Право України*. 2003. №8. С.25-29.

560. Шапсугов Д. Ю. Понятие, система и проблемы осуществления учредительной власти в современном мире. *Северо-кавказский юридический вестник*. 1997. № 1. С. 19–49.

561. Шаркова И. Н. Понятие рецепции права: неизменная сущность и новое содержание в эпоху глобализации. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. URL: <http://jurnal.org/articles/2013/uri106.html>.

562. Шатіло В.А. Теоретичні проблеми конституційного механізму державної влади: співвідношення організаційних структур та функцій (вітчизняний і світовий досвід) : монографія. К.: Юридична думка, 2017. 364 с.

563. Шахрай С.М. «Цифровая» Конституция. Судьба основных прав и свобод личности в тотальном информационном обществе. URL:[http://www.isprras.ru/pics/File/ News/Doklad_20042018.pdf](http://www.isprras.ru/pics/File/News/Doklad_20042018.pdf)

564. Шеппели К.Л. Конституционализм заимствования и отвержения: изучение кроссконституционного влияния с помощью негативных моделей. *Сравнительное конституционное право*. 2005. № 3. С. 77–93.

565. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. 720 с.

566. Шляхтун П.П. Конституційне право України : підручник. К.: Освіта України, КНТ, 2008. 592 с.

567. Шпакович О. Особливості способів імплементації міжнародно-правових норм. *Віче*. 2010. № 17. С. 23–25.

568. Шпильківська О.В. Українська термінологія фінансового права : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 24 с.

569. Штомпка П. Социология социальных изменений /пер. с англ. А. С. Дмитриева под ред. В. А. Ядова. Москва: Аспект Пресс, 2006. 416 с.

570. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития : монография. М. : Директ-Медиа, 2007. 400 с.

571. Шундигов К.В. Механизм правового регулирования : учебное пособие / под ред. А.В. Малько. Саратов: СГАП, 2001. 102 с.

572. Шустров Д.Г. Прирученный Левиафан: Государство как объект конституционно-правового регулирования : монография. СПб.: Издательский Дом «Алеф Пресс», 2014. 434 с.

573. Шутак И.Д. Понятие, термин, определение: концептуальный подход. *Європейські перспективи*. 2015. № 7. С. 13–18.

574. Шутак І. Техніко-юридичні методи узгодження національного і міжнародного права. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2009. № 1. С. 91–100.

575. Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні К., 2016. 537 с.
URL:<https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3>

576. Электронное голосование в Республике Казахстан: настоящее и будущее. Международное информационное агентство «КазИнформ»
URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30106758#pos=4;-116

577. Юзьков Л. П. Государственное управление в политической системе развитого социализма. К. : Вища шк., 1983. 155 с.

578. Юридический словарь / гл. ред. С.Н. Братусь, Н.Д. Казанцев, С.Ф. Кечекьян и др. М. : Госюриздат, 1953. 782 с.

579. Як забезпечити належну євроінтеграційну експертизу у вітчизняному законодавчому процесі? (Policy Paper) / Авт. Л.Шевченко О. Зелінська. К.: Європейський інформаційно-дослідницький центр. 2015, 40 с.

580. Якубенко К.Ю. Правовая идеология: природа и содержание. *Вопросы теории и истории государства и права*. 2016. № 1 (40). С. 63–66.

581. Яницкий О. Н. Инвайронментализм – идеология будущего? // *Наука в России*, №2, 1994. С. 82-88

582. Ярмошук Т. В українській політиці мало жінок, але українки не відчують сексизму: URL:<http://gender.at.ua/publ/4-1-0-270>

583. Ясиновський І.Г. Характеристика моделей медіації в розвинутих країнах. *Юридичний вісник*. 2014. №4 (33). С.94-98.

584. Abat A. i N. Legal theology in imposed constitutionalism. in book: *The Law and Legitimacy of Imposed Constitutions*. Edited By Richard Albert, Xenophon Contiades, Alkmene Fotiadou. 2020. Alkmene Fotiadou, Research Fellow, Centre for European Constitutional Law; Co-Editor, Routledge Series on Comparative Constitutional Change. Pp. 82–100.

585. Ackerman B. The Rise of World Constitutionalism. *Virginia Law Review*. 1997. Vol. 83, No. 4 (May, 1997), pp. 771-797.

586. Ajani G. By Chance and Prestige: Legal Transplants in Russia and Eastern Europe. *American Journal of Comparative law*. 1995. Vol. 43. № 1. P. 93–117.

587. Al-Bsherawy A. Brèves réflexions sur la transplantation juridique en droit comparé. *Journal of Kufa legal and political science*. 2015. Volume 1. Issue 24. Pages 315–333.

588. American Convention on Human Rights «Pact of San Jose, Costa Rica» on 22 November 1969 URL:https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf

589. Angola's Constitution of 2010.
URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Angola_2010.pdf?lang=en.
590. Annual report of activities 2019 CDL-RA(2019)001-e.
URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-RA\(2019\)001](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-RA(2019)001).
591. Application by Ukraine for membership of the Council of Europe Opinion 190 (1995). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13929&lang=en>.
592. *Azzolino v Dingfelder*, 71 N.C. App. 289, 322 S.E.2d 567. 1984.
<https://casetext.com/case/azzolino-v-dingfelder>
593. Bahrain's Constitution of 2002 with Amendments through 2012.
URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/bah117079.pdf>.
594. Banta N.M. Death and privacy in the digital age. *North Carolina Law Review*, 2016. Vol. 94. №3. P. 928-990.
595. Bardach J. La reception dans l'histoire de l'etat et du droit. Le droit romain et sa reception en Europe. Varsovie, 1978. P. 27-69.
596. Barfield W., Williams A. Law, Cyborgs, and Technologically Enhanced Brains. *Philosophies* 2017. №2 (1), 6. P. 1-17.
URL: <https://www.mdpi.com/2409-9287/2/1/6>
597. Batanov, O., Verlos, N., Lotiuk, O., & Sinkevych, O. Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. *Amazonia Investiga*, 2020. Vol 9 No 29. 273-281.
598. Baudouin L. La réception du droit étranger en droit privé québécois, Quelques aspects du droit de la province de Québec, Paris, Cujas, 1963. 279 p.
599. Beals R. Acculturation. *Anthropology Today*. Chicago, 1953. P. 621–641.
600. Benin's Constitution of 1990 02.12.1990
URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Benin_1990.pdf?lang=en
601. Bercovitch J. Mediators and Mediation Strategies in International Relations. *Negotiation Journal*. 1992 Volume 8, Issue 2. P. 99-112:
URL: <https://doi.org/10.1111/j.1571-9979.1992.tb00655;>

602. Bercovitch J., Su-Mi Lee Mediating international conflicts: examining the effectiveness of directive strategies. *Journal of Peace Sciences*. 2003. Volume 8, Number 1. http://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol8_1/Bercovitch.html

603. Bercovitch, J. and Rubin, J.. *Mediation in International Relations*. London: Macmillan and New York: St. Martin's Press. 1992. P. 6-29

604. Berkowitz D. Pistor K., Richard J-F. Economic Development, Legality, and the Transplant Effect. *CID Working Paper Series*. 2000. № 39. P. 1–53.

605. Berry, J.W. *Acculturation: A Personal Journey across Cultures (Elements in Psychology and Culture)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 66 p.

606. Bertrand Ch. *Mondialisation, Etat de droit et construction européenne Mondialisation et Etat de droit* sous la direction D. Mockle. Bruxelles, 2002. 298 p.

607. Blitz M.J. Freedom of Thought for the extended mind: Cognitive enhancement and the constitution. *Wis. Law Rev.* 2010, 1049–1118. Available online: URL:http://works.bepress.com/marc_jonathan_blitz/17.

608. Bloodgood E. *The Yearbook of International Organizations and Quantitative Non-State Actor Research*. The Ashgate Research Companion to Non-State Actors. Ed. by B. Renalda. Aldershot: Ashgate, 2011. P. 19–33.

609. Bouabdallah S. *La réception du modèle français en droit civil belge : exemple d' un transfert de droit*, thèse de doctorat, sous la direction de Pascal Ancel, Saint-Étienne, Faculté de droit, Université Jean Monnet, 2007. 544 p.

610. *Bruggeman v. Schimke* 239 Kan. 245 (1986) 718 P.2d 635 p. URL:<https://law.justia.com/cases/kansas/supreme-court/1986/58-565-1.html>

611. Cairns J.W. *Watson, Walton, and the History of Legal Transplants*. *Ga. J. Int'l & Comp. L.* 2013. Vol. 41. P. 637–696.

612. Capaldo G.Z. *The pillars of Global Law* / Aldershot, England ; Burlington, VT : Ashgate, 2008, 429 p.

613. Carolan E. *The New Separation of Powers: A Theory for the Modern State*. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2009. 286 p.

614. Celeste E. *The Irish Constitution and the Challenges of the Digital Age. Is It Time for a Bunreacht na hÉireann 2.0? / The Constitution at 80: 80 Years of Constitutional Change*, 11 November 2017, University of Limerick
URL: <https://ulsites.ul.ie/law/sites/default/files/Edoardo%20Celeste%20-%20Challenges%20of%20the%20Digital%20Age.pdf>

615. Charles L. Howard. *The Organizational Ombudsman: origins, roles and operations: a legal guide*. American Bar Association, 2011. 649 p.

616. Cheng, Hing Yong. *The Emergence and Spread of the Ombudsman Institution. Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1968. Vol. 377. P. 20-30.

617. Choudhry S. *Globalization in Search of Jurisdiction: Toward a Theory of Comparative Constitutional Interpretation. Indiana Law Journal*. 1999. Vol. 74. Iss. 3. Article 4. P. 819–892.

618. Ciongaru E. *The juridical transplant (legal acculturation) in context of globalization. Impact of Socio-economic and Technological Transformations at National, European and International Level (ISETT)*. 2015. Vol. 5. P. 88–95.

619. Clark A. & Chalmers D. *The Extended Mind*, in Andy Clark, *supersizing the mind: embodiment, action, and cognitive experience*. 2008. P.220-32. URL:<https://www.nyu.edu/gsas/dept/philo/courses/concepts/clark.html>

620. Clark G., Sohn L., *World Peace through World Law*, Second edition, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1960. 387 p.

621. Cohn M. *Legal Transplant Chronicles: The Evolution of Unreasonableness and Proportionality Review of the Administration in the United Kingdom. The American Journal of Comparative Law*. 2010. № 58 (3). P. 583–630.

622. Colon-Rios J. *The Second Dimension of Democracy: the People and Their Constitution. Victoria University of Wellington Legal Research Papers*.

2011. Vol. 1. Is. 4. P.1-34.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1004989
623. Confirmation Hearing on the Nomination of John G. Roberts, Jr. to be Chief Justice of the United States Hearing before the committee on the judiciary United States Senate one hundred ninth congress first session. 12–15 September 2005. Serial No. J–109–37. U.S. Washington: Government printing office. 2005. 1452 p.
 URL: <https://www.judiciary.senate.gov/imo/media/doc/GPO-CHRG-ROBERTS.pdf>.
624. Congress of Local and Regional Authorities official site URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>
625. Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela 1999
<http://www.venezuelaemb.or.kr/english/ConstitutionoftheBolivarianingles.pdf>
626. Constitution of The Federal Democratic Republic of Ethiopia
 URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/etovpia.pdf>
627. Constitution of the Principality of Andorra 28.04.1993
 URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ad/ad001en.pdf>
628. Constitution of the republic of Ecuador Published in the Official Registe 20 October 2008
 URL: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>
629. Constitution of the Republic of Fiji 06.09.2013
 URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fj/fj013en.pdf>
630. Continental Cas. Co. v. Empire Cas. Co., 713 P.2d 384 (Colo. App. 1985) URL: <https://www.courtlistener.com/opinion/1209251/continental-cas-co-v-empire-cas-co/>
631. Convention on Biological Diversity United Nations 1992
 URL: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>
632. Cuba's Constitution of 2019.
 URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en.

633. David J. Bederman, *Globalization and International Law*. Palgrave MacMillan, Nueva York, 2008 P.159-169.
634. Dawood J. M. *The Role of Superior Judiciary in the Politics of Pakistan*. Karachi: Royal Book Company, 1994. 150 p.
635. Dean M. Legal transplants and jury trial in Japan. *Legal Studies*. 2011. № 31(4). P. 570–590.
636. Decision n° 2009-580 of June 10th 2009 URL:<https://edri.org/edri-gramnumber7-123-strikes-censured-council-constitutional/>
637. Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change 14 November 2017 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129>
638. Declaration of the Committee of Ministers on human rights and the rule of law in the Information Society, CM(2005)56 final 2005 URL: http://www.ifapcom.ru/files/Deklaratsiya_Komiteta_ministrov_o_pravah_cheloveka_i_verhovenstve_prava_v_informatsionnom_obschestve.pdf
639. Dichiarazione dei diritti in Internet. 14 luglio 2015 URL:https://www.camera.it/application/xmanager/projects/leg17/commissione_internet/dichiarazione_dei_diritti_internet_pubblicata.pdf
640. Digital Communications Act 2 July 2015 URL:<http://www.legislation.govt.nz/act/public/2015/0063/latest/whole.html>
641. DigitalGov. URL: <https://digital.gov/about/>
642. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters // Official Journal of the European Union. № L 136. P.3 - 8.
643. Dobner P. More law, less democracy? Democracy and transnational constitutionalism. *The twilight of constitutionalism?* / Ed. Dobner P., Loughlin M. Oxford: Oxford univ. press, 2010. P. 141-161
644. Domingo R. *The New Global Law*. New York: Cambridge University Press, 2010. 238 p.

645. Dos and Don'ts of Digital Data Disposal
 URL:<https://www.hebergementwebs.com/small-business/dos-and-don-ts-of-digital-data-disposal>

646. Eagleton T. Ideology. An Introduction. Verso; London – New York, 1991. 242 p.

647. Economist Intelligence Unit. URL:
<https://ru.actualitix.com/country/wld/ru-democracy-index.php>.

648. Epstein Lee and Knigh Jack Constitutional borrowing and nonborrowing. *International Journal of Constitutional Law*. 2003. 1 I-CON. P. 196–223.

649. European Code of Conduct for Mediators (2004).
 URL:http://ec.europa.eu/civiljustice/adr/adr_ec_code_conduct_en.pdf

650. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018) URL:<https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>

651. Ewald W. The Jurisprudential Approach to Comparative Law: A Field Guide to “Rats”. *American Journal of Comparative Law*. 1998. № 46. 701 p.

652. Fassbender B. International Constitutional Law: Written or Unwritten?. *Chinese Journal of International Law*. 2016. Vol. 15, Issue 3. P. 489-515.

653. Federal Mediation and Conciliation Service: official site.
 URL:<https://www.fmcs.gov/aboutus/our-history/>

654. Fedtke J. Legal transplants / Elgar encyclopedia of comparative law / edited by Jan M. Smits. Cheltenham, UK • Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 2006. 821 p.

655. Feldman N. Imposed constitutions and established religion. *The Review of Faith & International Affairs*. 2006. Volume 4. 2006. Issue 3. P. 3–12.

656. For democracy through law: official site
URL:https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_Presentation&lang=EN

657. Freedom on the Net: Internet Freedom Scores URL:
<https://freedomhouse.org/countries/freedom-net/scores>

658. G20 Leaders' Summit - statement on COVID-19: 26 March 2020
URL:<https://www.gov.uk/government/news/g20-leaders-summit-statement-on-covid-19-26-march-2020>

659. Gallagher K. Wrongful Life: Should the Action be Allowed?, 1987.
№47. Louisiana law Review. Available at:
<https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol47/iss6/3> P.1320-1331. P. 1324

660. Gender Equality in the European Union. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. URL:http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/brochure_equality_en.pdf

661. Gilles P. Rechtsangleichung in Europa – Geschäftigkeit ohne Theorie? Festschrift Kostas E. Beys. Dem Rechtsdenker in attischer Dialektik. Athen, 2003. Bd. 1. S. 431.

662. Goldbach T.S. Legal Norms' Distinctiveness in Legal Transplants and Global Legal Pluralism (March 19, 2013). ISA Annual Convention Catalytic Workshop - What Makes Legal Norms Distinctive, 2013. URL:<https://ssrn.com/abstract=2306782>.

663. Goodin R.E. Designing Constitutions: the Political Constitution of a Mixed Commonwealth. *Political Studies*. 1996. Vol.44, Is.3. P.635-646.

664. Graziadei M. Comparative Law as the Study of Transplants and Receptions The Oxford handbook of comparative law / edited by Mathias Reimann and Reinhard Zimmermann. 2006. P. 442–475. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199296064.001.0001/oxfordhb-9780199296064-e-014>

665. Grecu R. Iurie M. Recepționarea unor norme și instituții din dreptul roman în legislația civilă și penală a Republicii Moldova. *Revista națională de drept*. 2012. № 9. P. 8–15.

666. Guarnaccia, P., Hausmann-Stabile C. Acculturation and its discontents: A case for bringing back anthropology back into the discussion. *International Journal of Sociology and Anthropology (Alhambra)*. 2016, February. № 4 (2). P.114–124.

667. Harbeson v. Parke-Davis, Inc., 98 Wash. 2d 460, 656 P.2d 483. 1983. URL:<https://law.justia.com/cases/washington/supreme-court/1983/48331-1-1.html>

668. Harold J. Berman, “World Law”. *Fordham International Law Journal* 1995. №18. P.1617-1622.

669. Harutyunian G. Constitutional culture: the lessons of history and the challenges of time. Yerevan: Revised English edition. 2009. 278 p.

670. Haynes, J. M., Haynes, G. L., & Fong, L. S. Mediation: Positive Conflict Management. Albany, NY: State University of New York Press, 2004. 316 p.

671. Hein J. Die Rezeption US-amerikanischen Gesellschaftsrechts in Deutschland, 2008; 1089 Seiten.

672. Howe J. Crowdsourcing: a definition. 2006 URL: https://crowdsourcing.typepad.com/cs/2006/06/crowdsourcing_a.html

673. Howe J. Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business, 2009. New York: Three Rivers Press, 2009. 311 p.

674. Howe J. The rise of crowdsourcing. *Wired magazine*. 2006. URL: <https://www.wired.com/2006/06/crowds/>

675. Human rights and constitution making. United Nations publication issued by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), 2018. 150 p. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ConstitutionMaking_EN.pdf

676. Human Rights Council. 17th session. Agenda item 3. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. On written statement submitted by the Association for Progressive Communications (APC), a non-governmental

organization in general consultative status. A/HRC/17/ NGO/38. 24 May 2011. URL:<http://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G11/134/91/doc/G1113491.DOC?OpenElement>

677. Human Rights Council. 38th session. Agenda item 3. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development.. 18 June–6 July 2018. URL: <https://undocs.org/A/HRC/38/L.10/Rev.1>

678. Hyson S. Adapting the Ombudsman Idea to the 21st Century: Fighting Puffery, E-Government, and Forensic Investigations. University of New Brunswick (Saint John campus) URL:<https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2008/Hyson.pdf>

679. Ihering. Geist des roemischen Rechts auf den verschidenen Stuten seiner Ent-wickilung. Teil I, 1955, S. 8.

680. ILGA-Europe's Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People covering events that occurred in Europe and Central Asia between January-December 2019. URL: <https://www.ilga-europe.org/annualreview/2020>.

681. In education Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of doctor of education, Texas 1971. 254 p.

682. International Declaration on Human Genetic Data URL:<https://en.unesco.org/themes/ethics-science-and-technology/human-genetic-data>

683. Izdebski H. La tradition et le changement en droit : l'exemple des pays socialistes. In: *Revue internationale de droit comparé*. 1987. Vol. 39. № 4. Pp. 839–888.

684. Jackson Vicki C., Ambivalent Resistance and Comparative Constitutionalism: Opening up the Conversation on "Proportionality," Rights and Federalism. *Journal of Constituional Law*. 1999. Vol. 1. L. 583–639.

685. Jan von Hein Die Rezeption US-amerikanischen Gesellschaftsrechts in Deutschland. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008. 1089 s.

686. Janzen Fred G. A historical study of the campus ombudsman In united states higher education: a dissertation doctor of education. 1971, Texas Tech University. 265 p. URL:<https://ttu-ir.tdl.org/handle/2346/15381?show=full>

687. Jessup P. C. A Modern Law of Nations: An Introduction. New York, The MacMillan Company, 1948. 236 pp.

688. Jessup P. C. Transnational Law. Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1956. 113 p.

689. Jessup P. C. The Birth of Nations / By Philip C. Jessup. New York and London: Columbia University Press, 1974. 361 p.

690. Jhering R. Unsere Aufgabe // Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts. 1857. Bd. 1. S. 1 – 52. URL:<http://dlib-zs.mpiers.mpg.de/pdf/2084719/01/1857/20847190118570005.pdf>

691. Jiunn-Rong Y. Wen-Chen C., The Emergence of Transnational Constitutionalism: Its Features, Challenges and Solutions. Penn State International Law Review, 2008. Vol. 27, No. 1. P.89-124. URL:<https://ssrn.com/abstract=1636163>;

692. Kahn-Freund O. On Uses and Misuses of Comparative Law. *The Modern Law Review*. 1974. Vol. 37. No. 1. Pp. 1–27.

693. Kelsen H. General Theory of Law and State. Translated by Anders Wedberg. Originally published: Cambridge: Harvard University Press, 1945. 516 p.

694. Kemp R. Legal Aspects of Artificial Intelligence. URL: <http://www.kempitlaw.com/wp-content/uploads/2016/11/Legal-Aspects-of-AI-Kemp-IT-Law-v1.0- Nov-2016-2.pdf>

695. Klett J.-M. Die Trust-Struktur im Vertragsmodell des Investmentrechts Berlin: Duncker & Humblot, 2015. 243 p.

696. Kolomoets T., Verlos N., Pyrozhkova Y. A Gift for a Public servant – a manifestation of respect, reward or means of unlawful influence / *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. № 1. P. 227–234.

697. Kreimer S. E Invidious Comparisons: Some Cautionary Remarks on the Process of Constitutional Borrowing, U. PA. J. CONST. 1999. № 1. L. 640.

698. Kyoto protocol to the united nations framework convention on climate change 1998 URL:<https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>

699. La réception des systemes juridiques: implantation et destin : textes présentés au premier colloque international du Centre international de la common law en français (CICLEF) / sous la dir. de Michel Doucet et Jacques Vanderlinden; Université Libre de Bruxelles. Centre de Droit Comparé et d'Histoire du Droit; Université de Moncton. École de Droit. Bruxelles : Établissements Émile Bruylant, 1994. 688 s.

700. Lachmayer K. The International Constitutional Law Approach. Vienna Online Journal on International Constitutional Law. 2007. Vol 1. Iss.2. P.91-99. URL:www.icl-journal.com

701. Lasser M. de S.-O. -L'E. Judicial Deliberations, A Comparative Analysis of Judicial Transparency and Legitimacy. Oxford : Oxford University Press, 2004. 382 p.

702. Law Dictionary / Gifis, Steven H.. Hauppauge, N.Y. : Barron's Educational Series, 2010. 618 p.

703. Legrand P. The Impossibility of «Legal Transplants» *Maastricht Journal of European and Comparative Law* (Maastricht J. Eur. & Comp. L.). 1997. № 4. P. 111–124.

704. Levy N. Neuroethics. Challenges for the 21st Century. Cambridge University Press, 2007. 364 p.

705. Loi pour une République numérique consulté le 1er décembre 2016 URL:<https://www.economie.gouv.fr/republique-numerique>

706. Lubbers Jeffrey S. Ombudsman Offices in the Federal Government—An Emerging Trend? *Administrative Law and Regulatory Practice*. Spring 1998.

Volume 2. № 1. P. 28-29

URL:https://www.americanbar.org/newsletter/publications/gp_solo_magazine_home/gp_solo_magazine_index/lubbers.html

707. Mattel U. An Opportunity Not to Be Missed: The Future of Comparative Law in the United States. *The American Journal of Comparative Law*. Volume 46. Issue 4. Autumn 1998. Pages 709–718
URL:<https://doi.org/10.2307/840988> P.

708. Matthew D. Adler, Can Constitutional Borrowing be Justified? A Comment on Tushnet, 1. *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*. 1998. Vol. 1. P. 350–357

709. Meeting with the members of the General Assembly of the United Nations Organization. Address of the Holy Father (United Nations Headquarters, New York, Friday, 25 September 2015):
URL:http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/september/documents/papa-francesco_20150925_onu-visita.html

710. Merkt H. Grundsatz- und Praxisprobleme der Amerikanisierungstendenzen im Recht des *Unternehmenskaufs*. *Festschrift für Otto Sandrock*. 2000. Zum. 70. P. 657–688.

711. Mikuli P. Separation of Powers / Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law. 2018.
URL:<https://oxcon.ouplaw.com/view/10.1093/law-mpeccol/law-mpeccol-e466#>

712. Monateri P. G. The «Weak» law: Contaminations and Legal Cultures. Italian national reports to the XVth International congress of Comparative law, Bristol 1998. Milano: Giuffrè editore, 1998. P. 83–110. URL:
<http://www.jus.unitn.it/cardoza/Review/home.html>.

713. Neto A. J. The normativity of judicial borrowings: A blind spot in judicial decision-making. *Studies Revista Direito e Práxis*. 2016. Vol. 7. № 15. P. 113–149.

714. Noospheric ethical/ecological constitution for mankind (Noo-Constitution). Gordina L.S., Limonad M.Y. Moscow-Toropets. “RITA”

Publishing House. 2006. URL:<https://lawoftime.org/pdfs/17300418-Noospheric-Spiritual-Ecological-Constitution.pdf>;

715. Norris P. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. New York: Cambridge University Press, 2001. 303 p.

716. Norris P., Krook M. L. *Gender Equality in Elected Office: A Six-Step Action Plan*. URL:http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/OSCEReport_Gender_equality_Norris-Krook.pdf

717. O planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży: Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. URL:<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19930170078/U/D19930078Lj.pdf>

718. Özücü E. A Theoretical Framework for Transfrontier Mobility of Law. *Transfrontier Mobility of Law*, Rob Jagtenberg, Esin Özücü, Annie de Roo (eds), The Hague, Kluwer International, 1995. 110 p.

719. Özücü E. Public law in mixed legal systems and public law as a «mixed system». *Electronic Journal of Comparative Law*. 2001. Vol. 5. URL: <https://www.ejcl.org/52/art52-2.html>.

720. Özücü E., Law as transposition. *International & Comparative Law Quarterly*. 2002. Vol. 51. Part 2. P. 205–223.

721. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. URL: <https://www.osce.org/odihr>.

722. Pasquier-Briand Tanguy *La Réception de la Constitution anglaise au XIXe siècle. Une étude du droit politique français*. Institut Universitaire Varenne, 2017. Tome 149. 984 p.

723. Perju V. Constitutional Transplants, Borrowing and Migrations. In *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, edited by M. Rosenfeld and A. Sajo. Oxford: Oxford University Press, 2012. P.1304–1327.

724. Perju V.F. *The Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge University Press, 2006. 448 p.

725. Pernice I. Multilevel constitutionalism and the Treaty of Amsterdam: European constitution-making revisited. *Common market law review*. 1999. Vol. 36. № 4. <http://www.whi-berlin.de/documents/whi-paper0502.pdf>;

726. Pernice I. The treaty of Lisbon: multilevel constitutionalism in action // *Columbia journal of European law*. 2009. Vol. 15. Issue 3. P. 372-384.

727. Peters A. The Merits of Global Constitutionalism. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2009. Vol. 16: Iss. 2, Article 2. P.397-411.

728. Planowanie rodziny, ochrona płodu ludzkiego i warunki dopuszczalności przerywania ciąży: Wyrok Trybunał Konstytucyjny №K 1/20 z dn. 22.10.2020 r URL:<https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/wyroki/art/11300-planowanie-rodziny-ochrona-plodu-ludzkiego-i-warunki-dopuszczalnosci-przerywania-ciazy>

729. Powell, J. W. Human evolution: Annual address of the President. *Transactions of the Anthropological Society of Washington* . Vol. 2. Pp. 176–208.

730. Powell, J. W., Introduction to the study of Indian languages with phrases and sentences to be collected. 2nd. ed. with charts. Smithsonian Institution. *Bureau of American Ethnology*. Washington: Gov't. print. office. 1880. 228 p.

731. Preuss U.K. *Disconnecting constitutions from statehood: is global constitutionalism a viable concept? The twilight of constitutionalism?* / ed. by Petra Dobner, Martin Loughlin. Oxford univ. Press, 2010. P. 23-46;

732. Pringsheim F., Reception, in *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 2009. Vol. 8. P. 244–245.

733. *Procanik by Procanik v. Cillo*, 97 N.J. 339, 478 A.2d 755. 1984. URL:<https://www.courtlistener.com/opinion/2315189/procanik-by-procanik-v-cillo/>

734. Pureza J.M. *New regionalism and global constitutionalism: Allies, not rivals*//*European society of international law (ESIL): Conference paper series*.

-Valencia, 2012. № 8. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2193752;

735. Recommendation CM/Rec (2010) 5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf40a.

736. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf

737. Redfield R., Linton R., Herskovits MJ. Memorandum for the Study of Acculturation. *American Anthropologist*. 1936. 38 (1). P. 149–152.

738. Reinalda B. *Non-State Actors in the International System of States. The Ashgate Research Companion to Non-State Actors*. Ed. by B. Renalda – Aldershot: Ashgate, 2011. 592 p.

739. Report on the scope and lifting of parliamentary immunities Adopted by the Venice Commission at its 98th plenary session (Venice, 21-22 March 2014) URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)011-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)011-e)

740. Revised Statute of the European Commission for Democracy through Law (adopted by the Committee of Ministers on 21 February 2002 at the 784th meeting of the Ministers' Deputies) URL: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_01_Statute

741. Reynolds A. Constitutional Medicine. *J Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. № 1. P. 54–68.

742. Rheinstein M. Einführung in die Rechtsvergleichung. Munich: Beck, 1987. 259 p.
743. Rio declaration on environment and development 1992
URL: [https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.I\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I))
744. Robertson R., Lechner F. Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory. *Theory, Culture & Society*. 1985. № 2. P. 103–117.
745. Robilant di A. Genealogies of Soft Law. *The American Journal of Comparative Law*. 2006. Vol. 54. No. 3. P. 499-554.
746. Rouland N. Anthropologie juridique. Paris : Les Presses universitaires de France, 1re édition, 1988. 496 pp.
747. Rowat D. C. The Ombudsman, Citizen Defender: Preface to Second Edition. London: George Allen and Unwin, 1986. 348 p.
748. Rowat D. The Ombudsman Plan: The Worldwide Spread of an Idea. Rev. 2nd ed. Lanham: University Press of America, 1985. 131 p.
749. Ruling the World?: Constitutionalism, International Law, and Global Governance / Ed. by J. L. Dunoff and J. P. Trawertman. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2009. P. 14-17.
750. Rwanda's Constitution of 2003 with Amendments through 2015
URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Rwanda_2015.pdf?lang=en
751. Sacco R. la comparaison juridique au service de la connaissance du droit. Paris: Economica, 1991. 176 p.
752. Sartori G. Comparative constitutional engineering. An inquiry into structures, incentives and outcomes. 2-nd ed. N.Y.: New York University Press, 1997. 229 p.
753. Sartori G. Constitutionalism: A Preliminary Discussion. *The American Political Science Review*. 1962. Vol. 56. No. 4. Pp. 853–864.
754. Saunders Ch. A. Constitutional Culture in. *Constitutional Cultures*. Ed. by M. Wyrzykowski. Warsaw, ISP, 2000. P. 41–42.

755. Savigny F. C. *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*. Heidelberg, 1834–1851. Bd. 1–7.

756. Seneviratne M. Ombudsmen 2000. *Nottingham Law Journal*. Vol. 9 (1), pp. 13-24.

757. Shaw J. Why “Big Data” Is a Big Deal. *Harvard magazine*, Mar.–Apr. 2014, at 30, URL:<http://harvardmagazine.com/2014/03/why-big-data-is-a-big-deal>

758. Shinoda Hideaki *Conflicting notions of national and constitutional sovereignty in the discourses of political theory and international relations: A genealogical perspective*. PhD thesis, London School of Economics and Political Science (United Kingdom). 1998. 316 p. URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/46519243.pdf>

759. Stein E. Uses, Misuses – And Nonuses of Comparative Law. *Nw. U. L. Rev.* 1977. Vol.72. P.198-216.

760. Steinbock B. The Morality of Killing Human Embryos. *Journal of Law, Medicine & Ethics*. 2006. Vol. 34. P. 26-34.

761. Stürner R. Die Rezeption U.S.-amerikanischen Rechts in der Bundesrepublik Deutschland. *Festschrift für Kurt Rebmann zum 65. Geburtstag*, München, 1989. S. 839–860.

762. Tebbe N. & Tsai R.L. Constitutional Borrowing. *Michigan Law Review*. 2010. Vol. 108. P. 459–552. URL: <http://repository.law.umich.edu/mlr/vol108/iss4/1>.

763. Teubner G. Gunther Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences. *The Modern Law Review*. 1998. Vol. 61. No. 1 (Jan.). Pp. 11–32.

764. The Brazilian Civil Framework of the Internet LAW No. 12.965, APRIL 23RD 2014 URL:<https://www.publicknowledge.org/assets/uploads/documents/APPROVED-MARCO-CIVIL-MAY-2014.pdf>

765. The Charter of Digital Rights. URL: https://edri.org/wp-content/uploads/2014/06/EDRI_DigitalRightsCharter_web.pdf

766. The Constitution of Greece As revised by the parliamentary resolution of April 6th 2001 of the VIIth Revisionary Parliament. Athens: Hellenic Parliament, 2004. 143 p.

767. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet: resolution (adopted at the 32nd Session). URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session32/Pages/ResDecStat.aspx>

768. The right to privacy in the digital age: Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2013 URL: <http://undocs.org/A/RES/68/167>

769. The World Book Encyclopedia. Field Enterprise as Educational Corporation / Holbert N. Corrol. N.Y., 1972. V. 14. P. 574.

770. Toffler A. Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century. New York, Bantam Books: 1990, 512 p.

771. Toonen v. Australia, CCPR/C/50/D/488/1992, UN Human Rights Committee (HRC), 4 April 1994. URL: <https://www.refworld.org/cases,HRC,48298b8d2.html>

772. Transnational Constitutionalism – International And European Perspectives, Edited by Nicholas Tsagourias. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 377 p.

773. Turpin v. Sortini, 31 Cal. 3d 220, 182 Cal. Rptr. 337, 643 P.2d 954.1982. URL: <https://www.courtlistener.com/opinion/1440721/turpin-v-sortini/>

774. Tushnet M. The Possibilities of Comparative Constitutional Law. The Yale *Law Journal*. 1999. Vol. 108. P. 1225–1309.

775. Twining W. Diffusion and Globalization Discourse. *Harvard International Law Journal*. 2006. Vol. 47. № 2. P. 507–515.

776. Uniform Mediation Act (2001)./ *Journal of Dispute Resolution*. 2003. №1. P.14-20.

777. United Nations Declaration on Human Cloning 8 March 2005
URL:<https://digitallibrary.un.org/record/543570#record-files-collapse-header>

778. United nations framework convention on climate change 1992
URL:https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_html/pdf/application/pdf/conveng.pdf

779. Universal Declaration of Human Values / As proposed by His Holiness Sri Sri Ravi Shankar 2007 URL:<https://www.iahv.org/us-en/wp-content/themes/IAHV/PDF/Universal-Declaration-of-Human-Values.pdf>

780. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights 19 October 2005
URL:http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31058&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

781. Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights 11 November 1997
URL:http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13177&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

782. Valderrama M, Johana I. Legal transplants and comparative law International Law. *Revista Colombiana de Derecho Internacional*. Núm. 2, diciembre, 2003. P. 276–261.

783. Van Wallendael K., “Legal transplants: profitable borrowing or harmful dependency? The use of the legal transplant framework for the Adoption of EU law: the case of Croatia” in: *Evolving dependency relations*, edited by: A. Filipiak, E. Kania, J. Van den Bosch, R. Wiśniewski, Revolutions Research Center, Poznań, 2014. P. 75–98.

784. Vanderlinden J. La réception des systèmes juridiques européens au Canada, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d’Histoire du Droit*, LXIV, fasc. 3-4, 1996. P. 359–389.

785. Verlos N. Teleological dominants of the reception in the context of the realization of the concept of transnational constitutionalism. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №1. Ч.3. P.34-42.

786. Verlos N. V. Reception as a general legal and constitutional legal phenomenon. *Jurisprudence issues in the development of legal literacy and legal*

awareness of citizens: collective monograph /D. M. Bielov, S. B. Buletsa, Yu. M. Bysaga, Yu. Yu. Bysaga, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. C. 216-242.

787. Verlos N. V. Reception of the institutes of the constitutional mechanism for the protection of human rights in Ukraine. Priority tasks and strategies for the development of jurisprudence: collective monograph / D. M. Bielov, M. Yu. Vikhliaev, M. V. Hromovchuk, O. Ya. Rohach, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. C. 123-144

788. Verlos N.V. Reception of the e-democracy institute in Ukraine in the modern conditions of constitutional reformation. *East European Science Journal*. 2018. №31. P.48-51

789. Vicki C. Jackson, Ambivalent Resistance and Comparative Constitutionalism: Opening up the Conversation on «Proportionality», Rights and Federalism. *Journal of Constitutional Law*. 1999. Vol. 1. L. 583–639.

790. Vienna Declaration and Programme of Action Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/vienna.aspx>.

791. Villabona A. Rodriguez A. La circulation de modèles juridiques : les origines de l'État providence en Colombie pendant les années trente et l'influence du constitutionalisme français du début du XXe siècle: Thèse dirigée par M. Jean-Charles Froment préparée au sein du Centre d'Études et de Recherche en Droit, Histoire, Administration Publique (Cerdhap) dans l'École Doctorale de Sciences Juridiques. Droit. Université Grenoble Alpes, 2015. Français. 641 p.

792. Vo v. France, [GC], No. 53924/00, 8 July 2004, (hereinafter Vo v. France) §75 URL:<https://www.servat.unibe.ch/dfr/em539240.html>

793. Wahiu W. A Practical Guide to Constitution Building. Publication International IDEA's, 2011 . 63 p. URL:<https://www.corteidh.or.cr/tablas/28328.pdf>

794. Walker N. Multilevel Constitutionalism: Looking Beyond the German Debate. *LSE Europe in Question' Discussion Paper Series*. 2009. №8.

URL:<http://www.lse.ac.uk/european-institute/Assets/Documents/LEQS-Discussion-Papers/LEQSPaper8Walker.pdf>

795. Wallendael Van K. Legal transplants: profitable borrowing or harmful dependency? The use of the legal transplant framework for the Adoption of EU law: the case of Croatia” in: *Evolving dependency relations*, edited by: A. Filipiak, E. Kania, J. Van den Bosch, R. Wiśniewski, Revolutions Research Center, Poznań, 2014. P. 75–98.

796. Watson A. *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*. University of Georgia Press, 1974. 121 p.

797. Watson A. From Legal Transplants to Legal Formants. *The American Journal of Comparative Law*. 1995. Vol. 43, №.3. P. 469-476.

798. Watson, A. *Legal Origins and Legal Change*, London ; Rio Grande, Ohio, USA : Hambledon Press, 1991. 321 p.

799. Weiler J.H.H., "Fin-de-siicle Europe: Do the New Clothes have an Emperor?" in J.H.H. Weiler, *The Constitution of Europe: "Do the New Clothes Have an Emperor?"* Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 595 p.

800. What is Good Governance?.United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.: URL:<http://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>

801. Wieacker F. The importance of roman law for western civilization and western legal thought. *Boston College International and Comparative Law Review*. 1981. Vol. 4. № 2. P. 257–281.

802. Wiegand W. The Reception of American Law in Europe. *The American Journal of Comparative Law*. 1991. Volume XXXIX. № 2. P. 229–248.

803. Wise E.M. The Transplant of Legal Patterns. *American Journal of Comparative Law*. 1990. № 38. P. 1–22.

804. Wojciechowski J.A. Dostosowanie Prawa Polskiego Do Prawa Europejskiego - Proces Bez Końca. *Przeglądprawa Europejskiego* 1996. №1. P. 7–10.

805. Zajtay, I. Die Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung, *Archiv für civilistische Praxis*, 1957. P. 361–380. <http://www.digizeitschriften.de/dms/resolveppn/?PID=GDZPPN000177415>.

806. Zongling Sh.. Légal Transplant and Comparative Law. In: *Revue internationale de droit comparé*. 1999. Vol. 51. № 4. P. 853–857.

807. Zweigert K., Kötz H. *An Introduction To Comparative Law*. Oxford: Clarendon Press, 1998. 3rd edn. Trans by Tony Weir. 714 pp.

808. Zweigert K., Kotz H., *An Introduction to Comparative Law*, vol. 1, *The Framework*, vol. 2, *The Institutions of Private Law*, traduction de T. Weir. Amsterdam: Holland Publishing Company, 1977. 379 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії (розділи у монографіях)

1. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 364 с. (Рецензія: Стрельцова О. В. Рецензія на монографію Н. В. Верлос «Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу». *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право.* 2020. Вип. 20. С. 157–158. (Видання включено до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International», Польща)

2. Verlos N. V. Reception as a general legal and constitutional legal phenomenon. *Jurisprudence issues in the development of legal literacy and legal awareness of citizens: collective monograph* /D. M. Bielov, S. B. Buletsa, Yu. M. Bysaga, Yu. Yu. Bysaga, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. С. 216-242.

3. Verlos N. V. Reception of the institutes of the constitutional mechanism for the protection of human rights in Ukraine. *Priority tasks and strategies for the development of jurisprudence: collective monograph* / D. M. Bielov, M. Yu. Vikhliaev, M. V. Hromovchuk, O. Ya. Rohach, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. С. 123-144

Наукові статті

4. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві: сутнісна характеристика крізь призму аналізу і синтезу наукової думки. *Вісник*

Маріупольського державного університету. Серія: Право. 2014. Вип.8. С.35-45.

5. Верлос Н.В. Рецепція європейських стандартів е-демократії в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2016. № 3. С.86-92.*

6. Верлос Н. В. Конституційні засади рецепції міжнародних електоральних стандартів гендерного квотування у виборче законодавство в Україні. *Конституційно-правові академічні студії. №2. 2016. С.25-31.*

7. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України: онтологічний та доктринальний аспекти. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2017. № 4. С.26-32.*

8. Верлос Н.В. Рецепція інституту медіації як альтернативного способу захисту конституційних прав людини і громадянина в Україні *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. 2018. № 1. С. 29-39. (Index Copernicus).*

9. Верлос Н.В. Медіація в процесі вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів. *Вчені записки Таврійського національного університету. Серія: Юридичні науки. 2018. Том 29 (68). № 3. С.18-26.*

10. Верлос Н.В. Омбудсман в механізмі захисту прав людини в Україні: пошук ефективної моделі в контексті запозичення зарубіжного досвіду *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. 2018. № 2. С.23-32 (Index Copernicus).*

11. Верлос Н.В. Кросконституційний вплив європейських стандартів в процесі становлення конституціоналізму в Україні. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. 2018. № 3. С.7-14 (Index Copernicus).*

12. Верлос Н.В. Інноваційний потенціал рецепції як

конституційно-правового феномену. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2019. № 3-4. С.19-27 (Index Copernicus).

13. Верлос Н.В. Розвиток конституційного права України в умовах цифрової трансформації: механізм рецепції міжнародних стандартів. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2020. № 1. С.21-25. (Index Copernicus).

14. Верлос Н.В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С.129-133.

15. Верлос Н.В. Рецепція у зарубіжній правовій доктрині: проблеми концептуалізації в контексті конституційного розвитку. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2020. № 3. С.159-164.

16. Верлос Н.В. Доктринальні підходи до визначення поняття «рецепція» у конституційному праві. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. Том 11. № 3. С.23-32.

17. Верлос Н.В. Рецепція в конституційному праві: проблеми визначення доктринальної дефініції. *Часопис Київського університету права*. 2020. №3. С.88-92.

18. Верлос Н.В. Механізм рецепції в конституційному праві: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2020. №4. С.409-412.

19. Верлос Н.В. Проблеми розмежування рецепції права та правової акультурації: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2020. №5. С.235-238.

20. Верлос Н.В. Рецепція у муніципальному праві. *Право України*. 2020. №10. 110-122.

Зарубіжні статті

21. Верлос Н.В. Телеологічні домінанти рецепції в умовах реалізації концепції транснаціонального конституціоналізму. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №1. Ч.3 С.34-42

22. Verlos N.V. Reception of the e-democracy institute in Ukraine in the modern conditions of constitutional reformation. *East European Science Journal*. 2018. №31. P.48-51

23. Kolomoets T., Verlos N., Pyrozhkova Y. A Gift for a Public servant – a manifestation of respect, reward or means of unlawful influence / *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. № 1. P. 227–234. (Index Copernicus Publishing, Inc., ESCI by Web of Science, Directory of Open Access Journals (DOAJ) (особистий внесок здобувача – авторка самостійно здійснила аналіз останніх досліджень і публікацій по обраній тематиці та зробила ряд висновків та пропозицій)

24. Batanov, O., Verlos, N., Lotiuk, O., & Sinkevych, O. (2020). Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. *Amazonia Investiga*, Vol 9 No 29 (2020), 273-281 (Index Web of Science) (особистий внесок здобувача – авторка самостійно здійснила аналіз останніх досліджень і публікацій по обраній тематиці та зробила ряд висновків та пропозицій)

Тези доповідей та наукові повідомлення

25. Верлос Н.В. Проблеми застосування рецепції як засобу конституційного реформування в сучасних умовах євроінтеграції. *Юридична освіта та юридична наука в Україні: витоки, сучасність, перспективи: Тези доповідей міжнародної науково-практичної*

конференції, м.Запоріжжя, 16-17 жовтня 2014 року / За заг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С.31-33.

26. Верлос Н.В. Рецепція європейського права в сучасному процесі конституційного реформування. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17 листопада 2014 р. / За заг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С.15–17.

27. Верлос Н.В. Соборність як провідний принцип національної єдності. Соборність України: історичне минуле, сучасні виклики, прогнози на майбутнє: матеріали міжрегіональної відео конференції 22 січня 2015 року / М. Горідько, Т. Коломоєць, В. Мільчев, М. Іванов, Т. Лушагіна, Є. Цокур, С. Адамович, Б. Волошинський, Р. Сливка, В. Бойко, Т. Демченко. Чернігів: ЦППК, 2015. С. 5-7.

28. Верлос Н.В. Контрадикторність підходів до розуміння «рецепції» як правового феномену. Запорізькі правові читання: тези доповідей щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25 травня 2015 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.64-67.

29. Верлос Н.В. Проблемы рецептирования отдельных форм электронной демократии в условиях конституционно-правовой модернизации в Украине / Информационные технологии и право (Правовая информатизация – 2015) : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 28 мая 2015 г.) / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь; под общ. ред. Е. И. Коваленко. электрон. дан. Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2015. С.79-83

30. Верлос Н.В. Сутнісні особливості визначення рецепції як правового феномену. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Запоріжжя, 12 листопада 2015 р. / За заг. ред. Т.О.Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. С.31–34.

31. Верлос Н.В. Гендерна рівність у виборчому процесі: проблеми рецепції на сучасному етапі державотворення. Запорізькі правові читання: Тези доповідей Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 травня 2016 року / За заг. Ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. С.49-52.

32. Верлос Н.В. Гендерные квоты в процессе формирования органов публичной власти в Украине: проблемы рецепции европейских стандартов / Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика [Электронный ресурс]: материалы Международной заочной научно-практической конференции (Могилев, 20 мая 2016 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь»; редкол.: В. Е. Бурый (отв. ред.) [и др.]. Могилев : Могилев. институт МВД, 2016. С.39–42.

33. Верлос Н.В. Рецепція європейських стандартів державного будівництва в сучасних умовах конституційно-правової модернізації в Україні / Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 8 грудня 2016 року) : у 2 ч. Полтава : ПУЕТ, 2016. Ч. 1. С.17-19.

34. Верлос Н.В. Європейські електоральні стандарти гендерної рівності: проблеми рецепції конституційним законодавством України. Від громадського суспільства – до правової держави: Тези доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції (21 квітня 2017 року, м. Харків). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 482 с. С.142–144.

35. Верлос Н.В. Актуальні проблеми рецепції інституту конституційної скарги в сучасних умовах державотворення в Україні. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19 травня 2017 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С.20–22.

36. Верлос Н.В Проблеми рецепції інституту омбудсмана як форми захисту конституційних прав людини. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, 18 травня м. Запоріжжя, / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С.16-19

37. Верлос Н.В Наступність як вид рецепції в конституційному праві України. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 9 листопада 2018 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С.9-11

38. Верлос Н.В Запозичення технології краудсорсингу для ефективною реалізації народовладдя в Україні. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 06 травня 2019 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С.19-21.

39. Верлос Н.В. Рецепція та інтеграція: проблеми розмежування правових категорій. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 листопада 2019 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С.10-12

40. Верлос Н.В. Рецепція доктрини транснаціонального конституціоналізму у вітчизняну практику державотворення. Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.35-37

41. Верлос Н.В. Цифрові права людини в сучасному світі крізь призму тлумачення органами конституційної юрисдикції. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві : збірник матеріалів і тез Міжнародної онлайн-конференції

(м. Київ, 25 червня 2020 р.) Київ : ВАІТЕ, 2020. С.52-56

42. Верлос Н.В. Загальна характеристика специфічних ознак рецепції в конституційному праві. Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 листопада 2020 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. С.11-14.

43. Верлос Н.В. Рецепція інноваційних форм муніципальної демократії в Україні. Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: збірник тез доповідей IV Щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Київ, 10 грудня 2020 року) / За загальною редакцією О.В. Слобожана та В.В. Кравченка: К.: АПСВТ, 2020. С.109-114.

*Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації*

44. Бровченко Н.В. Порівняльне конституційне право: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету спеціальності «країнознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 92 с.

45. Бровченко Н.В. Порівняльне конституційне право: практикум для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напрямку підготовки «Країнознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2013. 98 с.

46. Бровченко Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напрямку підготовки «Правознавство». Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. 120 с.

47. Бровченко Н. В. Конституційно-правові засади організації та здійснення публічної влади в Україні (в схемах і таблицях): навчально-методичний посібник. Запоріжжя: ЗЦППКК, 2014. 124 с.

48. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України в умовах євроінтеграції: доктринальний та праксеологічний аспекти.

Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи : зб. наук. праць (до 60-річчя зав. каф. конст., адмін. та міжнар. права Маріупольськ. держ. ун-ту, д.ю.н., проф., акад. Укр. акад. наук, Заслуж. діяча науки і техн. М.О. Баймуратова)/ за ред. д.ю.н., проф. Ю.О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2015. С.538-554

49. Верлос Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: практикум для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки «Правознавство». Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 120 с.

50. Верлос Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньої програми «Правознавство». Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2017. 145 с.

51. Коломоєць Т.О., Верлос Н.В. Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади Відповіді учасників форуму. Право України. 2015. №11. С. 47-49.

52. Верлос Н.В. Проблемы применения медиации в процессе разрешения конституционно-правовых конфликтов. Правовая культура в современном обществе: сборник научных статей / Министерство внутренних дел Республики Беларусь, учреждение образования «Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь; редкол.: И.А.Демидова (отв. ред). Могилев: Могилевский институт МВД, 2018. С.209-213.

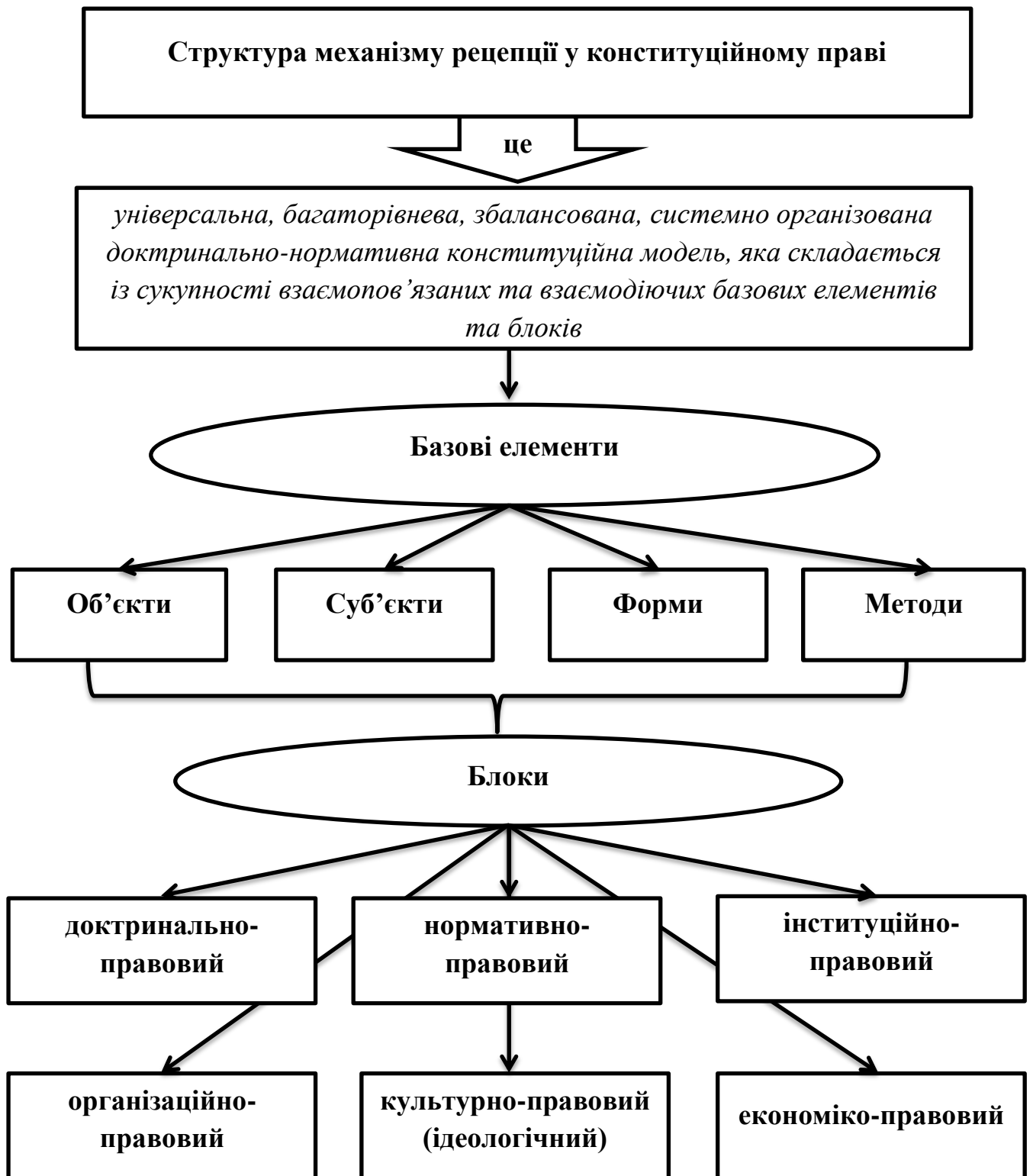
53. Верлос Н.В. Заимствования в конституционном праве: от инноваций к деформациям. Сборник научных статей по материалам III Международной научно-практической конференции «Правовая культура в современном обществе» (Беларусь, г. Могилев 14–15 мая 2020 года) С.46-50. http://elib.institutemvd.by/handle/MVD_NAM/4476

54. Верлос Н.В. Медіація / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т.5 : Адміністративне право / ред. кол.: Ю.П. Бітяк, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко та ін. ;

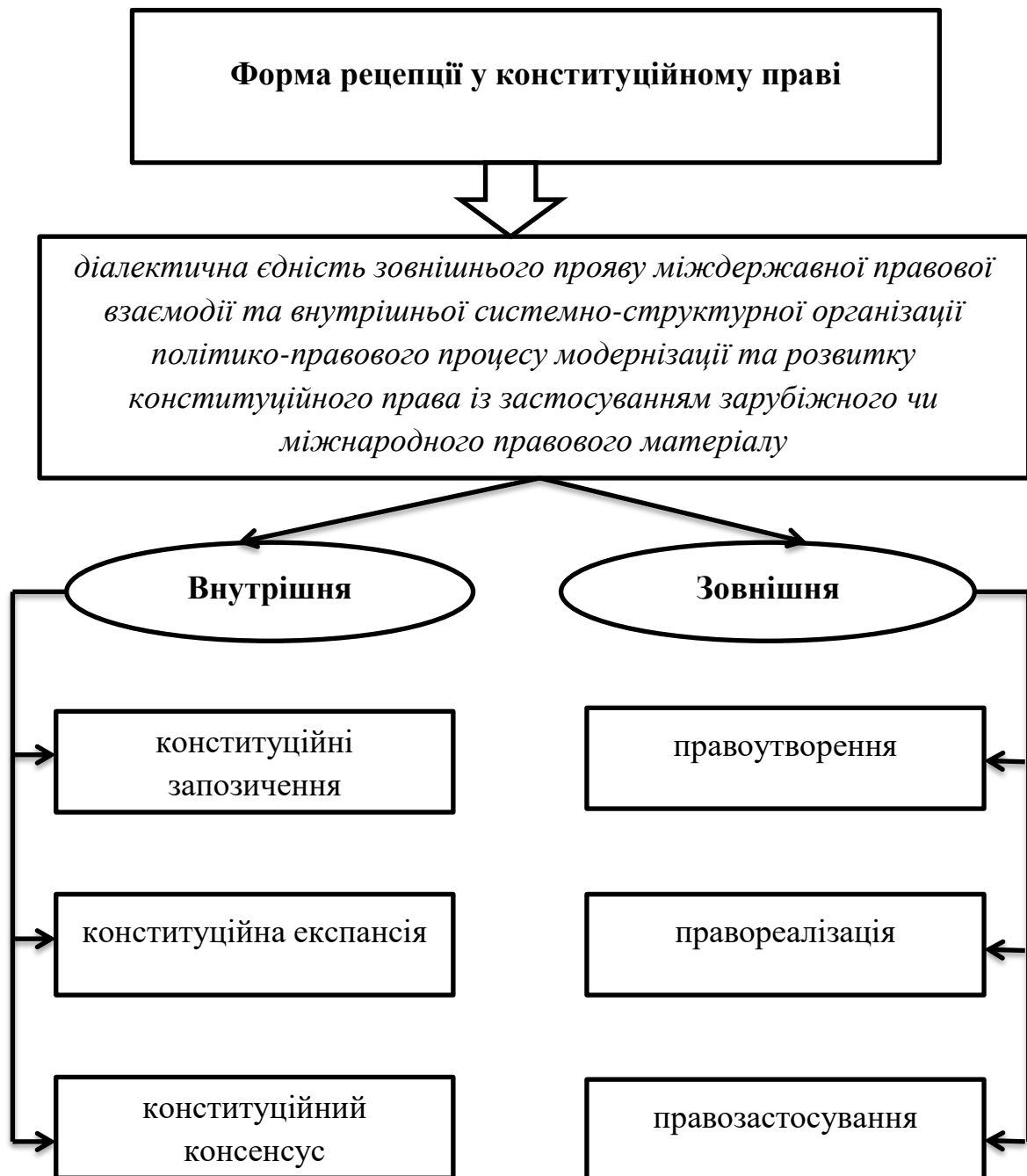
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. С.478-481.

55. Верлос Н.В. Децентралізація / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т.5 : Адміністративне право / ред. кол.: Ю.П. Бітяк, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. С.292-295.

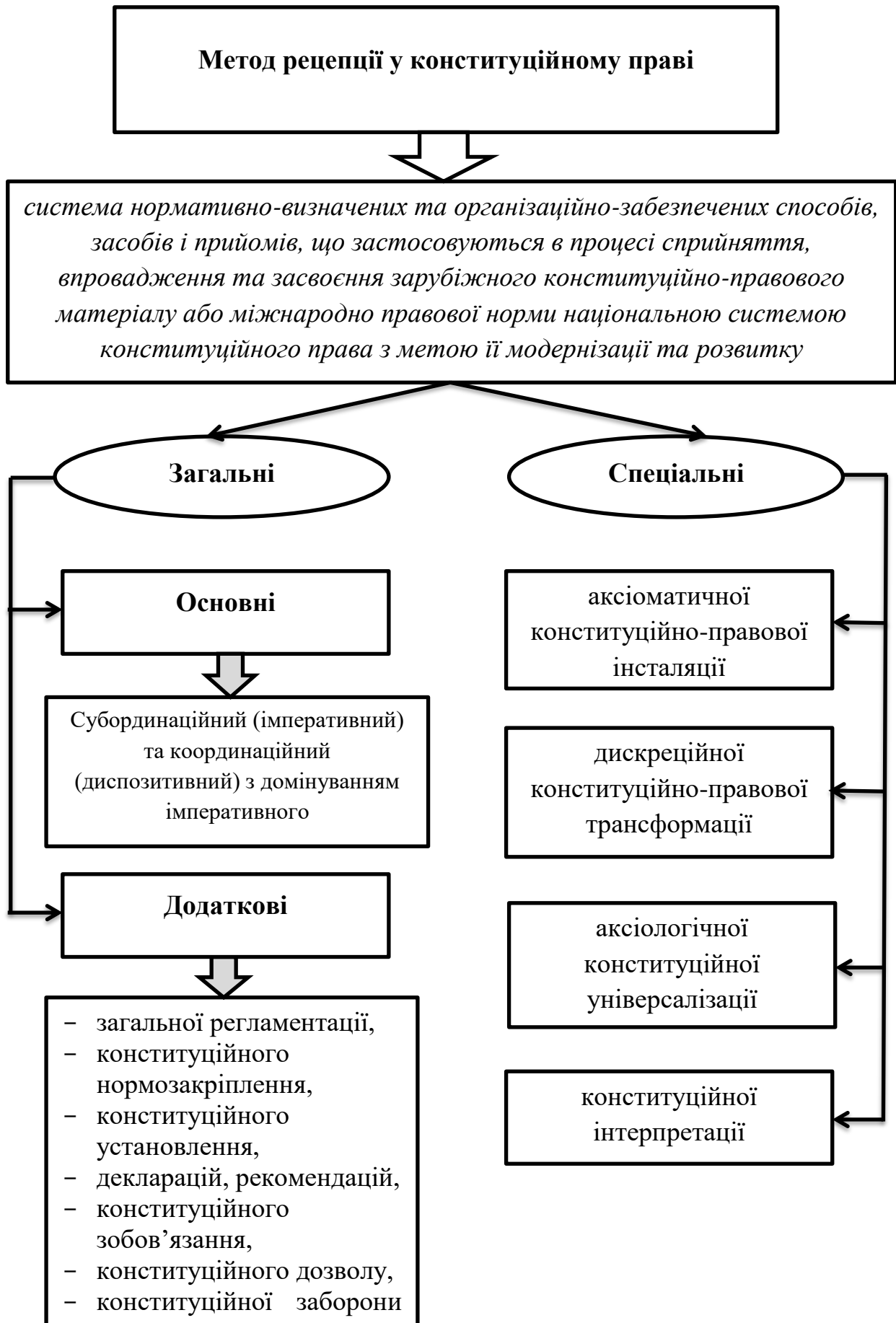
Структура механізму рецесії у конституційному праві

Форма рецепції у конституційному праві

Метод рецепції у конституційному праві

Класифікація рецепції у конституційному праві

